

ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Я

РОДИННА ПЕДАГОГІКА

у 3-х томах

Богдан Ковбас
Володимир Костів

Основи
родинного
виховання

ТОМ II

Міністерство освіти і науки України
Інститут вищої освіти АПН України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Науково-дослідний центр
“Педагогіка і психологія вищої школи”

Богдан Ковбас
Володимир Костів

РОДИННА ПЕДАГОГІКА

Том II

Основи родинного виховання

Навчально-методичний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Івано-Франківськ
2006

ІНБ ПНУС

707233

ББК 74.2 + 88,5

К 72

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2 – 643 від 06.04.2004)

Рецензенти:

доктор педагогічних наук *Л. Ваховський*;
дійсний член-АПН України,
доктор педагогічних наук *М. Євтух*;
доктор психологічних наук *З. Карпенко*;
доктор психологічних наук *В. Москалець*

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
В. № 707233

К 72 Ковбас Б., Костів В.

Родинна педагогіка: У 3-х т. Том II. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ, 2006. – 288 с.

Навчальний посібник містить систему інтегрованих відомостей, отриманих у результаті вивчення теорії, узагальнення практичного досвіду з основ родинного виховання.

Для викладачів, студентів, соціальних працівників, вчителів, практичних психологів та всіх, хто підвищує свою психолого-педагогічну культуру з основ родинного виховання.

Схвалено Вченою радою Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (протокол № 10 від 30 червня 2006 р.)

ISBN 966-640-169-X

© Ковбас Б., Костів В.

ВСТУП

Серед актуальних проблем зміцнення Української держави важливе місце займає засвоєння традиційного досвіду українського народу у формуванні сім'янина. В сьогодишніх умовах надзвичайно важливою справою постає завдання збереження нації, збереження генофонду України. Наявна в Україні криза сімейних відносин (велика кількість розлучень, негативні тенденції у розвитку процесів народжуваності, смертності, малодітності сімей, їх конфліктогенності, девіантна поведінка дітей і молоді, активізація негативного середовища неспроможних сімей тощо) актуалізує необхідність удосконалення процесу родинного виховання, соціальної профілактики, реабілітації, адаптації та соціалізації дітей, які перебувають у складних морально-психологічних умовах.

У зв'язку з цим важливе місце займає завдання пізнання цілісної системи українського родинного виховання, побудованого на народних засадах і наукових здобутках педагогічної мудрості. Адже у кожного народу, як зазначав К. Ушинський, "своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети" [1983, т. 1, 47]. Національною ж є та система виховання, ті сімейні взаємини, які історично склалися на народному ґрунті традиційної родинно-побутової культури, способу життя й своїми цілями, змістом і засобами підпорядковані самобутній природі сім'ї, дитини, потребам забезпечення їх належного тілесного, чуттєво-вольового, інтелектуального, духовно-морального й естетичного розвитку, засвоєнню національних та загальнолюдських культурних цінностей, формуванню довершеної сім'ї, особистості [Стельмахович М., 1993, 1].

На жаль, сучасна родина перестала служити монополістом у передачі досвіду старших поколінь, тим безпосереднім природним осередком наслідування й копіювання досвіду реальних взаємин чоловіка й дружини, батьків та дітей, старших і молодших. Нинішні юнаки та дівчата мають поверхові

уявлення про ту складну культуру взаємин, якої вимагає родинне життя: “Ім ніхто не говорив, і вони не знають, що жити в шлюбі, жити день у день разом в одній кімнаті, не в щасливі години побачень, а все життя – це не стільки черпати воду з криниці щастя, скільки відкривати нові джерела – це великий ні з чим не порівнянний труд, напруження... Для цього потрібна величезна культура, моральна підготовка, школа мудрості” [Сухомлинський В., 1978, 185].

Центральне місце в організації підготовки молоді до сімейного життя, передачі багатого позитивного досвіду родинних взаємин минулого повинна займати система соціальних служб для молоді, психологічна служба сім’ї і школи, представниками якої є, насамперед, соціальні педагоги та соціальні психологи. Підготувати їх до цієї важливої місії, озброїти відповідними знаннями з питань родинних взаємин, досвіду сімейного виховання, підготовки молоді до родинного життя, психоконсультавання учнів, батьків, учителів із цих проблем – основна мета курсу “Педагогіка і психологія родинного життя” і підготовленого навчального посібника, який пропонується для спеціальностей “соціальний педагог”, “соціальний психолог”, „практичний психолог”. Курс складається з циклу навчальних книг: “Основи родинних взаємовідносин”, “Основи родинного виховання”, „Підготовка молоді до сімейного життя”. У цих посібниках достатньою мірою вміщено матеріал, який допоможе соціальним педагогам і психологам засвоїти відповідні розділи курсу “Педагогіка і психологія родинного життя”, організувати відповідні навчальні заняття в загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, налагодити систему соціальної допомоги родині у вихованні дітей.

Завдання курсу “Педагогіка і психологія родинного життя”:

1. Озброєння майбутніх соціальних педагогів і психологів основними знаннями про шлюб та сім’ю.

2. Системне висвітлення основ родинних взаємовідносин (соціально-правових, анатомо-фізіологічних, морально-етичних, соціально-психологічних, господарсько-економічних, естетичних, педагогічних).
3. Прищеплення майбутнім соціальним працівникам знань з психології сім'ї, родинного виховання, підготовки молоді до сімейного життя, консультативної допомоги сім'ї.
4. Формування практичних навичок психолого-педагогічних досліджень, методики вивчення сім'ї, впливу умов сімейного середовища на розвиток і поведінку дитини.
5. Засвоєння соціальними працівниками методик з психодіагностики та психокорекції сімейних взаємин, консультування учнів, батьків і вчителів з питань шлюбу та сім'ї.

Другий посібник – “Основи родинного виховання” – написаний на основі авторських програм різноманітних курсів та спецкурсів із сімейної проблематики („Психологія сім'ї”, „Етика і психологія сімейного життя”, „Родинна педагогіка”, „Наукові основи підготовки молоді до сімейного життя”), реалізованих у ході їх читання в Івано-Франківському педагогічному інституті, а потім Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника для студентів різних спеціальностей.

Посібник містить систему інтегрованих відомостей, отриманих також у результаті вивчення, узагальнення досвіду написання попередніх посібників такого типу: відомих авторів – корифеїв української педагогіки – А. Макаренка („Книга для батьків”, „Лекції про виховання дітей” та ін.), В. Сухомлинського („Батьківська педагогіка”, „Серце віддаю дітям” та ін.), М. Стельмаховича („Українська родинна педагогіка”, „Українська народна педагогіка” та ін.), та вдалих спроб видання посібників такого типу – роботи В. Кравця (“Психологія сімейного життя”, „Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя”, „Діяльність шкільного психолога з дошлюбної підготовки школярів”, „Гендерна педагогіка”, „Історія гендерної педагогіки” та ін.), авторських колективів за ред. А. Марушкевич („Родинна педагогіка”), В. Постового

(„Педагогічний словник для молодих батьків”, „Консультавання сім'ї”), зарубіжних авторів (список і назви праць уміщені в переліку рекомендованих джерел). Ряд теоретичних позицій з основ родинного виховання подаються авторами вперше, окремі з них отримали апробацію в працях В. Костіва („Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина”, „Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей”, „Консультативна робота з проблем родинного виховання у неповній сім'ї”, „Родинні взаємини та проблеми виховання дітей” (ред.), „Педагогічна співпраця вчителів і батьків у формуванні сім'янина” (ред.), „Моральне виховання дітей із неповних сімей” та ін.).

До кожної теми подаються контрольні запитання, проблемні завдання, різноманітні методики психодіагностики, психокорекції якостей сім'янина. У посібнику вміщено хрестоматійний матеріал (підбір навчальних матеріалів до тем із використанням джерел відомих дослідників проблем родинного виховання, тематику підсумкових рефератів тощо).

РОЗДІЛ І

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ, ЗМІСТ І ЗАВДАННЯ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Родинна педагогіка – одна з психолого-педагогічних наук, яка визначає загальні закономірності, зміст, принципи, завдання, форми й методи, технологічні особливості, прийоми і засоби, процес і результат родинного виховання молодого покоління, передачі сімейного досвіду від старших до молодших, успадкування суспільних, родинних і особистісних цінностей поколінь.

ТЕМА І

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ ПРОЦЕСУ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Виховання молодого покоління – один із визначальних чинників спадкоємності традицій і звичаїв народу, передачі досвіду старших молодшим, включення останніх у педагогічно доцільні взаємини з метою засвоєння ними соціальних ролей чоловіка й жінки, сім'янина й громадянина, інтелектуала й комуніканта, творця й трудівника, формування самоцінної особистості з самотутніми різнобічними рисами громадянина країни і світу.

Соціалізація дітей і молоді відбувається за певними закономірностями, осягнення яких постає прерогативою педагогічної науки і практики. Виховання як цілеспрямований процес організації соціалізаційних чинників у цьому процесі відіграє одне з визначальних місць, незважаючи на те, що у формуванні особистості діють і стихійні чинники.

Окреслимо визначення деяких дефініцій, що стосуються загального процесу формування, розвитку й виховання молодого покоління. У системі цих взаємопов'язаних понять розрізняємо таку їх сутність. Під *формуванням* розуміємо розвиток довершених особистісних якостей людини, що

постають результатом генетично заданих і соціально набутих нею інтегральних властивостей у процесі дії стихійних чинників і цілеспрямовано створених умов для функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції різнобічної поведінки особистості. Звідси, будь-яка *інтегральна властивість* (моральна культура, громадянська культура, інша) характеризується мірою і є результатом сформованості суспільно-значущих інтегративних якостей, генетично заданих і соціально набутих у результаті функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції моральної (громадянської, іншої) поведінки та зовнішніх відносин особистості (моральних, громадянських, інших) у процесі її діяльності та спілкування. В цьому полягає так званий *синергетичний закон формування загальної базової культури особистості*.

Загальна культура людини, як інтегруюча особистісна властивість, що формується часто під дією стихійних соціальних процесів самоорганізації й самовпорядкування і тільки іноді під дією цілеспрямованого суспільного процесу виховання (наскільки суспільство – держава, сім'я, церква, суспільні інституції – прикладаються до цього), складається з багатьох таких інтегральних властивостей. Учені й практики виділяють близько 100 таких інтегральних властивостей особистості, які дедалі ширше трактують через таке інтегроване поняття, як „культура” – фізична, психологічна, емоційна, вольова, інтелектуальна, креативна, статева, родинна, адаптаційна, духовна, релігійна, моральна, етична, громадянська, правова, політична, демократична, трудова, господарська, економічна, естетична, екологічна, валеологічна, організаційна, ситуативна, учинкова, фахова тощо. Кожна з цих інтегративних культур займають чільне місце і в цілісності складають індивідуальну самобутність, неповторну своєрідність кожної окремої людини.

Педагогічний закон виховання інтегративних якостей, які виділяються в системі цілісної окремої інтегральної властивості особистості, визначаємо таким чином: моральне (громадянське, правове, інше) виховання – це цілеспрямований процес взаємодії вихователів (батьків, учителів, інших) та вихованців-учнів у їхній творчій співпраці, яка стимулює розвиток в останніх

довершених моральних (правових, громадянських, інших) якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи в процесі включення її в систему різнобічних відносин спілкування й життєдіяльності.

Звідси, *родинне виховання* трактуємо як цілеспрямований процес організації взаємодії дорослих і дітей у родині в їхній спільній творчій діяльності, яка стимулює розвиток і саморозвиток в останніх довершених різнобічних якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості в процесі включення її в систему різноманітних відносин спілкування й життєдіяльності.

Таке визначення вигідно відрізняється від інших подібних дефініцій такими обставинами: 1) цілеспрямований процес організації взаємодії дорослих членів родини і дітей підкреслює суб'єкт-суб'єктний характер таких взаємин, в якому виключається авторитарний стиль підпорядкування молодших старшим; дорослі члени родини виступають досвідченими провідниками молодших у психолого-педагогічному супроводі їх усебічного розвитку; 2) спільна творча діяльність передбачає напрям постійної новизни у такій взаємодії – висхідний процес розвитку довершених інтегративних якостей особистості; 3) акцентується увага не тільки на розвиток, але й на саморозвиток різнобічних якостей, тобто враховується активність самої дитини в процесі самовдосконалення необхідних якостей; 4) головні зусилля спрямовуються на створення відповідних умов з боку суспільства і родини для забезпечення функціонування таких механізмів усебічного розвитку дитини: потребової сфери, ціннісно-нормативної сфери, рівня домагань і самооцінки, мотиваційно-сміслової сфери особистості; 5) провідним напрямом процесу родинного виховання визнається включення дитини в систему різноманітних відносин спілкування та життєдіяльності; 6) у визначенні розв'язується стратегічна мета – *результативність* процесу формування особистості, що нівелюватиме процесуальний характер виховних зусиль усіх причетних осіб та інституцій до системи родинного виховання.

Оскільки основні акценти процесу родинного виховання розкриваються через закономірності та принципи, розглянемо їх сутність.

Закономірності родинного виховання проявляються на-самперед через визначення структурних елементів кожної з означених культур – окремої інтегральної властивості особистості, у з'ясуванні їхнього місця в цілісній структурі загальної базової культури особистості, в усвідомленні динаміки функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції відповідної поведінки людини, генезису вчинкової діяльності особистості в процесі здійснення окремого циклу мотиваційно-сислової дії-відношення.

Загальну базову культуру людини уявляємо у вигляді глобусоподібної моделі, вертикалі й меридіани якої складають площину зрізу окремої інтегральної властивості (окремої культури особистості), структура якої має однаково подібні для всіх таких культур структурні елементи, що проявляються в їх цілісному системному самовираженні на рівні трьох основних підсистем. Наведемо побудову такої інтегральної властивості на прикладі моделі статевої культури людини (див. рис. 1.1), розробленої Л. Головач [2000, 22-28] на основі теоретичних викладів системно-синергетичної моделі загальної культури особистості, дослідженої В. Костівим [1996, 1998, 2001, 2002, ін.].

Показниками рівня сформованості статевої культури особистості виступають компоненти трьох підсистем:

– *першої* (статеві дії як результат функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи): засвоєні особою основні елементарні норми і правила поведінки; рівень домагань особистості відповідно до реальних умов її життєдіяльності у задоволенні основних потреб; статеві цінності, ідеали, установки; повнота розвитку й прояву функцій мотиваційної сфери тощо;

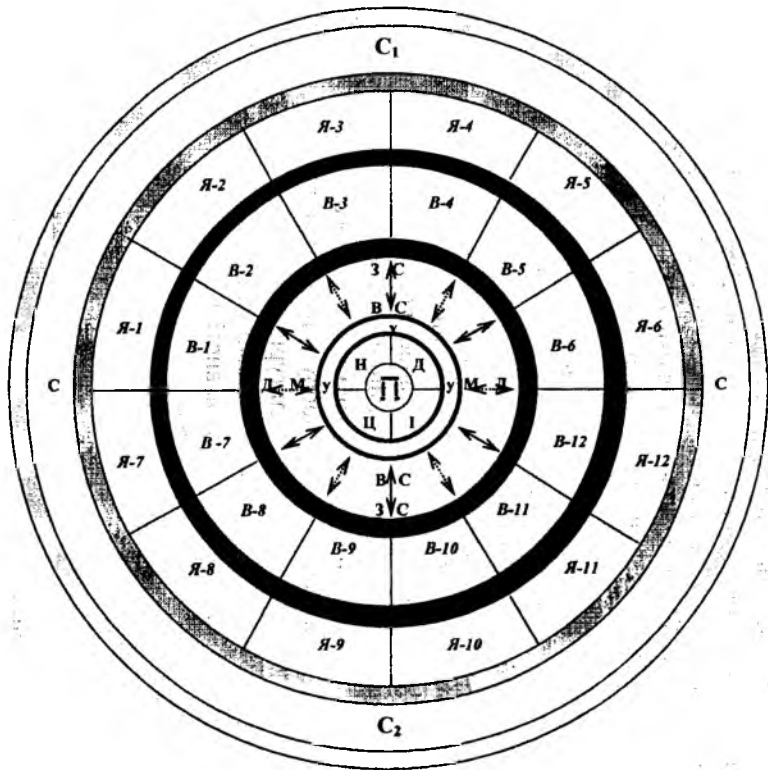
– *другої* (статеві відносини особистості до ... (рис. 1.1) як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну статеву діяльність і можливість розвитку статевої якостей) – вироблені в процесі діяльності, спілкування і нагромадження досвіду суспільної поведінки

статеві відношення до: Бога-отця і Богоматері, матері і батька, майбутнього чоловіка та дружини, хлопчиків та дівчаток, своєї та протилежної статі, дружби й кохання, фактів і відомостей статевого змісту, сексуального дошлюбного досвіду та наслідків статевого спілкування, зовнішності та одягання (власного та чужого), частин чи повністю оголеного тіла, поцілунків і проявів залицяння, еротичних сцен, картин та розмов на сексуальні теми тощо;

– *третьої (статеві якості і статева спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики інтегральної властивості, що формується) – сукупність статевої якості (душевність і терпеливість; чуйність і емпатійність, емоційна гнучкість; поступливість і адаптивність; дівоча честь і чоловіча гідність; чоловічність, мужність і жіночність, м'якість; надійність і вірність; впевненість і поблажливість; цнотливість і відповідальність; привабливість і еротична чутливість; тактовність і делікатність; ніжність і грайливість; стриманість і сором'язливість тощо) і статеві спрямованість особи (суспільно-альтруїстична та індивідуалістично-егоїстична).*

Формування інтегративних якостей окремої (статевої, родинної тощо) культури особистості відбувається в процесі здійснення вчинкової діяльності – у результаті спеціально організованого (виховного впливу) чи спонтанного (самоорганізаційного) потрапляння особи в ситуацію вибору стосовно своєї статевої (родинної, іншої) поведінки під час спілкування й життєдіяльності. Причому основою ціннісного самовизначення особистості в процесі такого вибору є конкретна загальнолюдська вартість: у сфері статевої культури відбувається здійснення статевої поведінки з позицій дихотомії гідності – негідності, в родинній культурі – любові чи ненависті, в моральній культурі – добра і зла, в громадянській культурі – справедливості чи несправедливості, політичній – свободи чи необхідності, демократичній – рівності чи нерівності, релігійній – віри чи невіри і т.п.

Функціональна модель формування окремої (статевої, родинної, іншої) культури особистості складає дію механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції статевої (родинної, іншої) поведінки особи, що забезпечується через здійснення

Перша підсистема

Підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є статеві дії-відношення

Друга підсистема

Статеві відношення особи до... як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну статеву діяльність і можливість розвитку статевої якості

Третя підсистема

Статеві якості і статеву спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики статевої культури

Рис. 1. Статеві культура особистості (модель)

Перша підсистема

Підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є статеві дії-відношення

- П** - потреби
- Н** - норми статевого відносин
- Д** - рівень домагань
- Ц** - статеві цінності
- І** - ідеали
- У** - соціальні установки
- М-Д** - мотив - статева діяльність
- Д-М** - статева діяльність - мотив
- В-С** - внутрішні стимули
- З-С** - зовнішні стимули

Друга підсистема

Статеві відношення особи до... як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну статева діяльність і можливість розвитку статевого якостей

- В-1** - до Богаотця і Богоматері
- В-2** - до матері і батька
- В-3** - до майбутнього чоловіка та дружини
- В-4** - до хлопчиків та дівчаток
- В-5** - до своєї та протилежної статі
- В-6** - до дружби і кохання
- В-7** - до фактів і відомостей статевого змісту
- В-8** - до сексуального дошлюбного досвіду та наслідків статевого спілкування
- В-9** - до зовнішності та одягання (власного та чужого)
- В-10** - до частин чи повністю оголеного тіла
- В-11** - до поцілунків і проявів залицяння
- В-12** - до еротичних сцен, картин і розмов на сексуальні теми

Третя підсистема

Статеві якості і статева спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики статевої культури

- Я-1** - душевність і терпеливість
- Я-2** - чуйність і емпатійність
- Я-3** - поступливість і адаптивність
- Я-4** - дівоча честь і чоловіча гідність
- Я-5** - чоловічність, мужність і жіночність, м'якість
- Я-6** - надійність і вірність
- Я-7** - впевненість і поблажливості
- Я-8** - цнотливість і відповідальність
- Я-9** - привабливість і еротична чутливість
- Я-10** - тактовність і делікатність
- Я-11** - ніжність і грайливість
- Я-12** - стриманість і сором'язливість

Додаток до рис. 1.1. Роз'яснення умовних скорочень

окремих учинкових актів в процесі її життєдіяльності і спілкування. Зв'язок особи й середовища спричиняє виникнення певної проблемної ситуації, яка вимагає свого розв'язання. Ситуація зумовлюється суспільним благом, в яке потрапляє людина, і спричиняє певну міру напруженості відповідно до рівня володіння цими благами й актуальними потребами особи. Через зіткнення різних можливостей вирішення проблемної ситуації, поділ статевих цінностей у межах континууму гідності – негідності, моральних цінностей – добра і зла, громадянських – справедливості чи несправедливості (і тому подібне), – актуалізується активність особи. Відповідно до властивих їй, усвідомлених нею норм та ідеалів статевої (моральної, іншої) поведінки, статевих (моральних, інших) цінностей, зіставлення рівня домагань з самооцінкою особи, а також у зв'язку з наявними в неї певних установок, сформованих у результаті складної системи мотивації (з можливим підключенням внутрішніх і зовнішніх стимулів), реалізується конкретна статева (моральна, інша) дія-відношення.

Завершення цього процесу веде до відповідного розвитку конкретної статевої (моральної, родинної, іншої) якості особистості за рахунок впливу на цю якість тієї дії-відношення, яка відбулась, тобто до встановлення рівня статевої (родинної, моральної, іншої) культури, спрямованого в позитивну чи негативну сторону. Відносини, як відповідний зв'язок між статевиими (моральними, іншими) якостями особи та охарактеризованим циклом дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції статевої (моральної, родинної, іншої) поведінки багаті й здатні на нові проблемні ситуації і т. д.

У результаті постійного повторення всього циклу – у різноманітності статевих (родинних, інших) відносин, в які потрапляє особа, – проходить збагачення однієї чи декількох, разом взятих інтегративних якостей, актуальних саме для цього виду статевого (родинного, іншого) відношення.

Сукупність тією чи іншою мірою сформованих якостей досить суттєво впливає на статеву (родинну, іншу) спрямованість, що пронизує всі інтегративні якості особи. Наприклад, у моральній культурі розрізняють такі два (індивідуалістично-

егоїстичну чи суспільно-колективістичну) або чотири види спрямованості особистості: егоїст – в основному здійснення моральних учинків з егоїстичних позицій; індивідуаліст – в основному індивідуалістична позиція – спрямованість на себе, але й урахування позицій інших людей), колективіст – здійснення моральних учинків більшою мірою для людей, але з урахуванням і своїх інтересів; альтруїст – безкорислива спрямованість на позицію іншого, безумовна любов, сприйняття іншого, не рахуючись зі своїми інтересами).

Сполука, поєднання виділених елементів (механізму ціннісно-нормативної регуляції поведінки, відносин, якостей і спрямованості) забезпечує появу й розвиток системної властивості – окремої (статевої, родинної, іншої), а в сукупності – й загальної базової культури особистості. Причому кожний із виділених елементів виступає водночас конкретним показником рівня сформованості відповідної культури особистості. В результаті отримуємо близько 60 параметрів, за якими можна діагностувати як рівень розвитку окремих якостей, домінування відповідних ставлень, усвідомлення статевих (родинних, інших) норм, ідеалів, ціннісних орієнтацій, установок, мотиваційно-смыслові регуляції вчинкової дії, так і в сукупності рівень сформованості блоків „Статеві (родинні, інші) відносини”, „Статеві (родинні, інші) якості”, „Модель поведінки (потребова, ціннісно-нормативна, мотиваційна сфери та рівні домагань і самооцінки особистості”, „Системна функція (спрямованість статевої (родинної, іншої) діяльності особи)”. У зв'язку з цим, звичайно послуговуються розробленою сукупністю діагностичних методик, центральне місце серед яких займає експрес-діагностика рівня сформованості окремої інтегральної властивості особистості (статевої, родинної, іншої), побудована на основі технологічного підходу „Кваліметричний профіль”.

У самих показниках рівня сформованості, наприклад, моральної чи громадянської культури особистості, закладені ті елементи, які безпосередньо враховують обставини оточення людини. Це насамперед відношення до рідних, близьких людей (батьків, родичів), до природного ландшафту і традиційної родинно-побутової культури краю (рідної домівки, родинних

реліквій, визначних пам'яток і місць, місцевих звичаїв і традицій, флори і фауни тощо) і близького (друзів, ровесників, гуртів, класного, позакласного й позашкільного) оточення дитини.

Особистий батьківський приклад, моральний зразок поведінки батька й матері, інших членів родини забезпечує ідентифікаційне засвоєння моральної мудрості поколінь. Добročинне суспільне благо, оточення, в якому розвивається дитина, дає неперевершені результати для засвоєння особистістю суспільних моральних норм і правил поведінки. Таке педагогічно доцільне оточення формує прогресивне суспільство, суспільство, яке добивається свого розквіту, довершеності. Найважливішим тут є турбота, піклування суспільства про розвиток родини, тієї суспільної першоклітинки, яка є природним осердям для розвитку моральних почуттів особистості. Задовольняючи разом із молоком матері природну потребу в емоційному контакті з людиною, яка породжує життя організму, безпеку її життєдіяльності, ми піклуємось про міцні корені живильної речовини для формування безпосереднього потягу дитини надалі й до інших людей, довірливої участі її у взаємодопомозі, доброму ставленні до всього живого й неживого, незаперечному набуванні моральних (статевих, родинних, інших) істин.

Окреслимо коротко вектори реалізації процесу формування окремої інтегральної властивості – статевої (моральної, родинної, іншої) культури у рамках цілісного розвитку базової культури особистості: постійне поглиблене пізнання специфічного взаємозв'язку структурних компонентів інтегральних властивостей особистості; усвідомлене засвоєння педагогами й вихованцями (в міру їх саморозвитку, самопізнання й самовдосконалення) особливостей функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції поведінки, специфіки прояву динамічних процесів інтеріоризації та екстеріоризації внутрішніх елементів та зовнішнього середовища; створення в суспільстві (сім'ї, освітніх закладах, позашкільному оточенні) належних умов (суспільного блага) для задоволення й правильного формування життєво-необхідних потреб, гармонійного розвитку й самореа-

лізації кожної особистості; прогнозування у розвитку дитини реальних цілей найближчої і більш далекої перспективи, що матимуть відповідне наукове, навчально-методичне й матеріальне забезпечення на конкретних етапах їх реалізації; постава в центрі освітньої, виховної і навчальної діяльності не просто особистості, а її індивідуальної своєрідності, оригінальності, унікальності; вибір оптимальної системи виховних умов і засобів з метою проголошених диференціації та індивідуалізації навчально-виховних зусиль сім'ї, школи та інших соціальних інститутів, що здійснюється на основі діагностики рівня сформованості інтегративних якостей особистості; виявлення рівня їх розвитку базується на науково обґрунтованих критеріях, показниках, методиках діагностування; забезпечення ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості, урізноманітнення її відносин із іншими в процесі спілкування та різнобічної діяльності, сприяння організації процесів самовиховання, самовдосконалення, самовираження особистості; зміщення акцентів в освітній та виховній діяльності від процесуального до результативного; створення з метою моніторингу розвитку інтегративних якостей базової культури особистості системи державної професійної сімейної і шкільної соціально-психологічних служб, за результатами діяльності яких відбувається проектування й реалізація педагогічно доцільних умов і засобів впливу на подальший розвиток особистості юнака чи дівчини (аж до їхнього професійного самовизначення).

У підсумку висвітлення основних закономірностей процесів формування, виховання і розвитку особистості дитини зазначимо, що ці напрями мають своє специфічне забарвлення в процесі реалізації конкретних завдань родинного виховання на відповідному життєвому особистісному шляху, що буде розкрито нами в наступних підрозділах посібника. Зміст цих завдань має бути тим виховним ідеалом, яким можуть послуговуватися батьки в процесі реалізації своєї батьківсько-виховної практики. Визначення структурних елементів всіх різнобічних інтегральних властивостей особистості, що виступають водночас не тільки виховним ідеалом, але й основними показниками

імені Василя Стефаника
код 02125266 17
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

707233

стратегічних і тактичних батьківських виховних цілей, та реалізація цієї системно-синергетичної моделі процесу формування й розвитку особистості дитини в родинній і шкільній педагогіці вже в недалекому майбутньому дозволить реалізувати центральну стратегічну мету — досягнення результату в системі особистісно зорієнтованого процесу навчання й виховання.

Головною ідеєю, кінцевим результатом формування особистості дитини мають стати сукупні якості різнобічних її інтегральних властивостей базової культури людини-громадянина в індивідуально-особистісному, специфічно-національному й загально-планетарному масштабах.

Конкретизується основна мета родинного і національного виховання громадянина України і світу. Загальнонаціональною стратегічною ідеєю в консолідації українського чи інших народів, у розвитку національного характеру освіти й виховання приймається *вірність Богові, українському народу, родині й окремій особистості, утвердження Творення, Совісті, Волі, Розуму, Таланту, Сили, Здоров'я, Віри, Надії, Любові, Добра, Правди, Краси, Свободи, Рівності, Справедливості, Закону, Миру, Щастя, Істини та інших добродійностей, які лежать в основі різноаспектного розвитку базової особистісної, національної та світової Культур.*

Головною метою української системи родинного і національного виховання має постати: *різноаспектне формування базової культури особистості в зоні актуального і найближчого, більш високого рівня розвитку інтегративних якостей, виокремлених в аспекті формування культури сім'янина, культури формування й задоволення потреб особистості, культури фаху та вчинку, генетичної, психічної, інтелектуально-креативної, фізично-оздоровчої, світоглядної, трудової, естетичної, екологічної та інших культур.*

Окреслені стратегічні шляхи, що стосуються не тільки виховної діяльності батьків, але й безпосередньої їхньої взаємодії з системою освітніх інституцій держави, визначають підходи до структуризації виховних принципів, цілей, змісту і завдань родинного виховання молодого покоління.

Принципи – це вихідні положення, що визначають головні вимоги до змісту й організації родинного виховання. У них відображаються основні стратегічні й тактичні цілі, механізми реалізації процесу родинного виховання, стиль взаємин батьків і дітей, зв'язків родини зі школою, учителями та іншими інституціями й особами, причетними до розвитку, освіти, навчання й виховання дитини. Вони базуються на сучасній науковій педагогічній теорії, узагальненому досвіді родинно-шкільного виховання.

Ефективність родинного виховання, на думку академіка М. Стельмаховича, забезпечується неухильним дотриманням таких *провідних принципів*: народності, наступності й спадкоємності поколінь, участі в праці, природовідповідності, культуровідповідності, самодіяльності (активності й ініціативи), педагогічної компетентності батьків і єдності вимог і виховних напрямів [1996, 163]. Цей учений розрізняє також принципи *організації педагогічної співпраці школи та батьків у вихованні дітей*: українотворча цілеспрямованість і висока ідейність родинного виховання; зв'язок родинного виховання з життям українського народу: працею й практикою розбудови самостійної Української держави; єдність вимог й поваги до особистості; систематичність і послідовність родинно-шкільного виховання засобом українознавства; співдружність учителів і батьків у створенні умов для оволодіння українознавством; втілення єдності українського й регіонального в оволодінні українознавством [Стельмахович М., 1995, 125].

Провідними вченими Інституту проблем виховання Академії педагогічних наук України (під керівництвом академіка І. Бега) в системі основних виховних принципів виділяються такі: *національної спрямованості виховання* (формування національної самосвідомості, національної ідентичності, шанобливого ставлення до рідної культури, активної участі в розбудові й захисті своєї держави); *культуровідповідності* (формування базової культури особистості на засадах привласнення нею загальнокультурних надбань); *гуманізації виховного процесу* (визнання дитини як найвищої цінності, врахування її індивідуальних і вікових особливостей та можливостей у задоволенні її базових

потреб на основі вироблення індивідуальної програми її особистісного розвитку); *суб'єкт-суб'єктної взаємодії* (рівноправного партнерства в процесі спілкування учасників виховного процесу; визнання й узгодження права своєї позиції, відмінної від інших; уникнення жорстких приписів, врахування активності суб'єкта впливів, його психічного стану, життєвого досвіду, системи звичок і цінностей; дотримання продуктивних виховних дій у професійно-творчій та індивідуальній взаємодії); *цілісності* (формування цілісної картини світу в системному педагогічному процесі, спрямованому на гармонійний і різнобічний розвиток особистості; забезпечення наступності напрямів і етапів виховної роботи на різних освітніх рівнях, охоплення всіх сфер життєдіяльності дитини та причетних до них соціальних інституцій); *акмеологічності* (орієнтація на найвищі морально-духовні досягнення й потенційні можливості вихованця; постійний стратегічний рух до здійснення його нових, соціально-значущих задумів; створення умов для досягнення життєвого успіху, розвитку його індивідуальних здібностей); *особистісної орієнтації* (врахування своєрідності й неповторності особистісного розвитку; культивування у зростаючої особистості почуття самоцінності, впевненості в собі, визнання права на індивідуальний вільний розвиток і реалізацію своїх здібностей); *життєвої смислотворчої самодіяльності* (становлення особистості як творця і проектувальника свого життя, прийняття нею самостійних рішень і відповідальності, активної дії у повноцінному житті; постійне самовдосконалення, адекватне й гнучке реагування на соціальні зміни); *полікультурності* (сприйняття й створення необхідних передумов для утвердження української культури як невід'ємної складової культури загальнолюдської, її інтегрованості в європейській і світовий простір; формування відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірування, здатності диференціювати спільне й відмінне в різних культурах); *технологізації* (досягнення спеціально спроектованої системи виховних цілей, узгоджених з психологічними механізмами розвитку особистості, гарантування його позитивної розвивальної динаміки); *соціальної відповідності*

(узгодження змісту й методів виховання реальній соціальній виховній ситуації; формування готовності до ефективного розв'язання життєвих проблем у реальних соціально-економічних умовах; взаємозв'язок виховних завдань і задач соціального розвитку демократичного суспільства; забезпечення комплексу соціально-педагогічної допомоги і захисту дітей із урахуванням реальних можливостей і дії найрізноманітніших чинників соціуму в процесі координації взаємодії всіх соціальних інституцій); *превентивності* (формування звичок здорового способу життя, культури статевих стосунків, профілактика негативних проявів поведінки дитини, вироблення імунітету до негативних впливів соціального середовища, формування позитивних соціальних настанов, запобігання вживанню наркотичних речовин, різних проявів деструктивної поведінки, відвернення суїцидів на основі забезпечення системи заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, інформаційно-освітнього характеру) – [2004, 12-13].

До означених принципів, не врахованих в організації процесу виховання, можна також віднести *принцип діагностичності* (вивчення потенційних здатностей і можливостей дитини, рівня сформованості її різнобічних інтегративних якостей, прояву її різнобічних відносин, генетично заданої і соціально набутої на даний момент моделі поведінки, системної спрямованості її різнобічної вчинкової діяльності), *результативності* виховної діяльності, побудованої на основі проектування й реалізації індивідуальних виховних програм (виключає процесуальний підхід у виховній діяльності, запобігає усуненню помилок у виборі тактичних виховних завдань; сприяє відбору виховних форм, методів і засобів виховного впливу, побудованого на результатах діагностики рівня сформованості інтегративних якостей базової культури конкретної особистості та диференційованого підходу стосовно включення дітей у відповідні, необхідні для них, види різнобічної життєдіяльності).

У родинній педагогіці, крім означених загальних принципів виховання діють і специфічні принципи, властиві найбільше саме цьому соціальному інституту: *безумовної і всеосяжної любові до дитини* (дотримання й демонстрація проявів

батьківської любові – кровноспорідненого почуття захищеності свого, рідного, незамінного, який продовжить існування родово-ду й автентично відтворить різні види родинної любові – матері, батька, сина, дочки, брата, сестри, дідуся, бабусі, інших родичів і свояків), *емпатійного налаштування на діалогічну взаємодію* (інтелектуально-емоційного співпочування у внутрішній стан іншої людини; співчуття, співпереживання, адекватних ситуативним настроям; активна співучасть, співдія, співдопомога, незалежно від потенційних можливостей її надання і соціальної ситуації необхідності), *альтруїстичної самовідданості й невідвортної відповідальності* за дії і вчинки своїх дітей (безумовна безкорислива самовідданість і самопожертва; величезна моральна та правова відповідальність; систематична, постійна взаємодопомога, взаємопідтримка протягом усього життєвого шляху людини, незалежно від часу й віку), *формування способів розумного задоволення основних життєво необхідних потреб* особистості (біологічних, соціально-економічних, духовних), *непохитної віри* в безмежні потенційні творчі сили й можливості дитини *й активної співдії* в реалізації ситуацій успіху, *контактної діалогічної взаємодії* (умовна прихованість способів виховного впливу, відсутність маніпулятивного втручання з метою ненанесення шкоди особистійній самоцінності й самодостатності, знання діагностичних ознак проникнення дорослого на певну стадію взаємин з дитиною, дотримання батьками тактичних принципів і прийомів діалогічного спілкування на кожній стадії).

Реалізація цих та інших принципів родинної педагогіки може відбуватися тільки в поєднанні з їх *системністю* (комплексне застосування в часі, просторі, систематичності, постійності впливу різних умов та обставин), *обов'язковістю* (безумовне й повне втілення їх у виховну практику), *рівнозначністю* (відсутність головних і другорядних принципів, застосування кожного з них відповідно до вимог часу, умов та обставин), *синергетичністю* (урахування ознак нелінійності й нерівноважності виховного процесу; емерджентної сполуки, несподіваного поєднання різних, часом і несприятливих чинників; спонтанності й самореалізації активної і пасивної діяльності особистості).

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ 1

На основі праці М. Стельмаховича [1995, 118-134] проаналізуйте основні принципи організації педагогічної співпраці школи та батьків у вихованні дітей:

Принцип українотворчої цілеспрямованості й високої ідейності родинного виховання передбачає спрямування вивчення українознавства в русло українотворення, тобто формування особистості українця на основі утвердження в свідомості й пам'яті учнів українських національних і вселюдських цінностей. Ідейність кличе до вірності інтересам українського народу й активності щодо внесення посильного особистого вкладу в розбудову самостійної демократичної Української держави, готовності до її захисту. Адже саме українознавство має стати нині державною політикою й філософією, науковою системою, що визначає основи освіти, культури, мистецтва, родинно-шкільного навчання й виховання, а тим самим ідеології.

Ідейність, як концентрований вираз світосприйняття і світорозуміння, моралі й етики, ідеалів, життєвої практики й власної поведінки, – повинна мати глибоко науковий, гуманістично-демократичний характер, а тому має формуватися як школою, так і родиною.

Принцип зв'язку родинного виховання з життям українського народу, працею й практикою розбудови самостійної Української держави має широкий простір для реалізації саме через опанування українознавством. Дотримуючись його, батьки сприяють національній соціалізації своєї дитини, націоналізації, пізнанню себе й свого рідного народу, вчать бути самим собою, пишатися приналежністю до української нації.

“Кожен повинен знати свій народ, – вчив Г. Сковорода, – а в народі пізнати себе. Якщо ти українець, так будь ним. Якщо ти поляк, то будь поляком. Чи ти німець? Будь німцем. Чи француз? Будь французом. Чи татарин? Будь татариним. Все хорошо на своїм місці і своїй мірі, і все гарне, що чисте, природне, тобто не фальшиве”.

Т. Шевченко підкреслював колосальне значення національної типовості кожного народу. “По-моєму, – писав він, – нація без своєї власної, незалежної тільки їй, характерної риси подібна просто на кисіль, дуже несмачний кисіль”.

Провідні орієнтири виховання за даним принципом впливають із національних та загальнолюдських ціннісних вартостей та неухильного дотримання засад природовідповідності.

Заглиблення через українознавство в історію України й життя українського народу, нації, минуле сучасне, плекає історичну пам'ять поколінь. При цьому батькам варто домогтися, аби їхні діти збагнули, що історична пам'ять – це святиня народного духу, велич, доблесть і міць держави, надійний гарант єдності, наступності і спадкоємності поколінь, згуртування нації, атрибут шляхетності національної вдачі, запорука щасливої долі.

Історична пам'ять – невичерпне джерело життєвої мудрості й обачності, оберіг і застереження від бездушності, жорстокості, яничарства й манкуртства. Перевертні, космополіти, національні зрадники й нігілісти, конформісти, безбатченки й дегенерати, відступники, які цураються рідної української мови й українського народу, найдужче плодяться на ґрунті історичного безпам'ятства.

Нема гіршої кари, як історичне безпам'ятство. Послаблення історичної пам'яті до смерті подібне. Замах на історичну пам'ять – тяжкий злочин, розгнуздане дикунство. Загублена історична пам'ять – втрачена надія. Тому нас до глибини душі зворушують слова матері: “Можна відібрати землю, можна відібрати багатство, можна відібрати життя, - промовила вона вголос, - але хто вигадав, хто посміє посягати на пам'ять людини?! О господи, якщо ти є, як дозволив ти таке людям? Хіба мало зла на землі і без цього?”

Народ, який не знає або згубив знання свого минулого з його духовними скарбами, вмирає і зникає із землі. То й одностайно подбаймо про те, аби передати учням й умножити наш скарб дорогоцінний – українську національну історичну пам'ять.

Щоб стати справжнім громадянином самостійної Української держави, треба бути не тільки свідомим, але й гордим свого українського походження, своєї української нації, своїх українських традицій, рідної української мови, свого родоводу.

Формування особистості найуспішніше здійснюється в процесі трудової діяльності. Наполегливе навчання з метою ґрунтовного оволодіння українознавством належить до однієї з його провідних віх, як і засвоєння ідеї державності та заохочення батьками дітей до посиленої участі в розбудові Української держави.

Принцип єдності вимог й поваги до особистості в процесі родинного виховання базується на ідеї гуманізму й любові до дітей. Правильне виховання обов'язково передбачає поєднання високих вимог із повагою до вихованців, з довір'ям до їх сил і можливостей. Практична реалізація цього принципу передбачає опору на взірцеве в поведінці школяра, утвердження позитивних національних рис українського характеру й усунення (запобігання) негативних.

Реалізація через опанування українознавством потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, ушляхетнить нашу життєдіяльність, утвердить честь і гідність самоцінній особистості. Тому батькам треба знати провідні риси українського характеру, як однієї з важливих ділянок українознавства, щоб враховувати їх у своїй виховній діяльності.

Назвемо деякі з найтипівіших традиційних рис українців: а) позитивні: працьовитість, ощадність, гостинність, особливе прагнення до освіти, любов до дітей, статечність у родинних взаєминах, глибока шанна до предків, повага до жінки-матері, до батьків і людей старшого покоління, лицарське ставлення до дівчини, привітність (в українському селі й нині живе чудовий звичай вітатися з кожним стрічним, навіть незнайомцем), емоційність, чутливість, ліризм, артистизм вдачі, пісенність, м'яка гумористичність, могутній потяг до волі (як наслідок козацької основи української психіки); б) від'ємні: запальність і неврівноваженість, знання лише себе (за принципом: "Моя хата скраю"), сварливість, слаба відповідальність за добро нації, гуртові ворожнечі, незгідливість вдачі, анархічна отаманщина, непослух, розбіжність між словами й ділами, легковірність та поступливість, буйність, мрійництво, неточність і марнування часу, недбальство ("Якось воно буде"), балакунство.

В умовах бездержавності й насадження колоніального тоталітаризму ряд позитивних рис українського національного характеру послабились (напр., особливий потяг до хліборобства). А негативні риси посились, а то й набрали потворного характеру, як-от: зневага до рідної мови, уярмлене власне "я", чревоугодництво (готовність в ім'я шлункового блага, "шматка ковбаси", служити будь-якому чужинцеві), національний нігілізм, плазування перед начальством тощо.

Остов змісту української національної системи виховання у тому вічному, загальнолюдському, на чому з давніх-давен базується філософія людського життя, зокрема на протистоянні: Добра – злу, Бога – дияволу, Правди – брехні, Милосердя – жорстокості, Розуму – невігластву, Життя – смерті, Честі – ганьбі, Працьовитості – неробству, Вірності – зраді, Любові – ненависті, Відваги – боягузству, Волі – рабству, Краси – потворству.

Принцип систематичності й послідовності родинно-шкільного виховання засобом українознавства закладений в самій природі життя, росту й розвитку дитини в сім'ї та школі. Це означає, що в колі родини дитина практично засвоює рідну (материнську) мову; дитячий фольклор, набуває певних знань, умінь і навичок з національного

домоведення, родинно-побутової культури, народної медицини й гігієни, кулінарії, мовленнєвого етикету тощо.

Систематичність викладу чітко простежується у програмі українознавства та відповідному їй підручнику. Обов'язок батьків полягає в тому, щоб надати вчителю підтримку в їх реалізації. У першу чергу це стосується здійснення контролю за самостійною роботою учнів над вивченням українознавства вдома, заохочення їх до участі у збиральницькій діяльності, охороні й збереженні пам'яток української національної культури, в роботі дитячих та юнацьких організацій "Пласт", "Перевеслята", "Джура", "Сокіл", "Січ".

Послідовність між домашнім і шкільним українознавчим вихованням найкраще здійснюється по лінії оволодіння кожним учнем інформацією про власний родовід через складання генеалогічного дерева життя за таблицями "Наш родовід".

Принцип співдружності батьків і вчителів у створенні умов для оволодіння українознавством зобов'язує родину подбати, аби кожен школяр вдома мав свій учнівський робочий куток, всі необхідні підручники й посібники з українознавства, відповідно укомплектовану бібліотечку. Скажімо, бажано, аби учні середніх і старших класів прочитали й мали у своїй домашній бібліотеці шедеври українського історичного роману... Дуже добре роблять ті батьки, які підтримують захоплення своїх дітей українікою та україністикою. Це, зокрема, стосується зберігання реліквій своїх родичів і свояків, родинних світлин, колекціонування творів українського народного вжиткового мистецтва, українських поштівків, значків, грошових знаків і монет тощо.

Принцип втілення єдності українського й регіонального в оволодінні українознавством кличе батьків піклуватися, щоб їхні діти оволодівали як загальнонаціональним українознавством, так і його регіональними (місцевими) самовиявами, що в сукупності належить до цінних народних надбань України, репрезентом нерозривної єдності нації й розмаїтості її культурних надбань. І стосується це, наприклад, у першу чергу рідної мови та фольклору, які учні засвоюють як у загальноукраїнському (літературному), так і місцевому (діалектному) варіантах, що має надзвичайно велике навчально-виховне значення. Історія України теж представляється у загальному варіанті, що вимагає також знання свого місцевого – історії рідної школи, села (міста), краю, їх відомих людей, історичних осіб, видатних подій тощо.

Оптимальний варіант опанування підростаючим поколінням українознавством закладений у міцній, здоровій, щасливій родині.

Тема 2. Зміст і завдання родинного виховання дітей

Як правило, завданнями виховання традиційно визначаються окремі складові цього процесу, які споконвічно входять у зміст поняття „всебічний і гармонійний розвиток особистості”. Зокрема, І. Зайченко, конкретизує мету виховання через такі його складові: *розумове виховання* (розвиток культури розумової праці через формування світогляду, мислення (його видів – діалектичного, логічного, абстрактного, узагальненого, категоріального, теоретичного, індуктивного, дедуктивного, алгоритмічного, технічного, репродуктивного, творчого, системного, математичного, якостей стилю – гнучкості, активності, цілеспрямованості, організованості пам’яті, широти, глибини, критичності), здібностей, оволодіння розумовими операціями (аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, систематизації), набуття інтелектуальних умінь і навичок); *моральне виховання* (формування моральної свідомості, моральних почуттів, вироблення навичок моральної поведінки; *естетичне виховання* (формування естетичних смаків та ідеалів, розвиток почуттів і здібностей особистості до естетичного сприймання явищ дійсності); *фізичне виховання* (зміцнення здоров’я, фізичного розвитку, підвищення розумової і фізичної працездатності, розвиток і вдосконалення природних рухів, фізичних якостей, формування гігієнічних навичок); *трудове виховання* (вироблення свідомого ставлення до праці як вищої цінності людини і суспільства, розвиток потреби в праці, діловитості, підприємстві; формування працелюбства, інших трудових якостей, глибокої поваги до праці й людей праці, підготовка й виконання необхідних і доступних видів професійної діяльності, підготовка до вибору професії); *правове виховання* (виховання правосвідомості, законотручності, правозахищеності та інших правових якостей); *екологічне виховання* (розширення екологічних знань, формування екологічних умінь і якостей, розвиток навичок дослідництва, творчого експериментування, винахідництва); *економічне виховання* (вироблення економічного мислення, почуття громадянина-господаря, бережливого ставлення до різних видів власності, раціо-

нальне використання й примноження матеріальних і духовних цінностей, формування господарсько-економічних якостей) – [2003, 262-290].

Безперечно, що всі ці завдання входять в систему завдань і родинного виховання, оскільки сім'я – це першооснова формування всіх необхідних знань, умінь, навичок, різнобічних якостей особистості. Тому від урахування напрямів родинного виховання, розширення чи звуження спектру його складових відповідно до виховної мети, яку ставлять перед собою батьки й суспільство, не може відмовитися жоден теоретик чи практик. Не відмовимося повністю від цього підходу й ми, розкриваючи конкретний зміст таких завдань у певному підрозділі посібника.

Проте, конкретизація змісту і завдань родинного виховання через основні його складові в деяких випадках формалізує сам процес виховання, оскільки основна увага звертається не на якісний результат, а на кількість проведених виховних справ у цьому напрямі. Крім того, найпершими завданнями родинного виховання має бути вироблення в дитини навичок усвідомленого скерування мотиваційно-сисловою регуляцією своєї вчинкової діяльності, що становить основу відповідної моделі поведінки, й вищої міри сформованості системних якостей як окремих інтегральних властивостей, так і загальної культури особистості. Цю істину дедалі ширше утверджують у психолого-педагогічній літературі й виховній практиці.

Для прикладу, в Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні зміст виховання визначається системою загальнокультурних і національних цінностей і сукупності соціально значущих якостей особистості, що характеризують її відповідні відношення-ставлення: до суспільства й держави, до людей і себе, свого фізичного „Я”, до природи, праці й мистецтва. У цьому програмному документі конкретизується система таких ставлень, які передбачають „поєднання інтересів особистості – вільного саморозвитку й збереження своєї індивідуальності; суспільства – саморозвиток особистості має здійснюватись на моральній основі; держави, нації – діти мають зростати національно свідомими громадянами, патріотами, здат-

ними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі” [2004, 15-19].

Згідно з запропонованою системно-синергетичною моделлю процесу формування цілісної базової культури особистості, зміст родинного виховання визначається науково обґрунтованою системою: а) біологічних, соціально-економічних і духовних потреб особистості, загальнокультурних і національних цінностей, рівня домагань і самооцінки особи, мотиваційно-смісловою сферою особистісної саморегуляції, які складають цілісне поєднання елементів механізму ціннісно-нормативної регуляції відповідної поведінки людини; б) певною сукупністю соціально значущих якостей; в) характерними видами особистісних відносин (до суспільства й держави, інших людей і самої себе, праці й відпочинку, природи і суспільних груп, релігії й мистецтва тощо); г) системною спрямованістю вчинкових дій людини.

Розглянемо коротко ці завдання стосовно виділених чотирьох напрямів.

Першою групою завдань родинного виховання є усвідомлення батьками та іншими вихователями особливостей функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції вчинкової діяльності дитини. Важливими аспектами тут постають: 1) створення батьками з допомогою суспільства умов добродійного суспільного блага для задоволення й формування особистісних потреб дитини (фізіологічних – статевої потреби, потреб у повітрі, воді, їжі, теплі, сні, відпочинку, лактації, уринуванні, дефекації тощо; соціальних – потреби в емоційному контакті з рідними, спілкування з близькими, друзями; поваги, визнання серед ровесників, у гуртах, групах; отримання ситуації досягнення, успіху, автономії, внутрішньої свободи, потреби в самоактуалізації; економічних – потреби в одязі, повноцінному харчуванні, у житлі, добротних матеріально-побутових умовах тощо; духовних – спілкування з Богом, когнітивні та естетичні потреби, потреби в творчості й т. ін.; 2) передача досвіду членами родини, оточенням і суспільством *ідеалів і взірців* культури різнобічної поведінки й засвоєння дитиною *норм і правил* добродійної діяльності; 3) утвердження *ціннісних орієнтацій і пере-*

конань, інтеріоризація моральних та інших цінностей у внутрішню спонуку, готовність добродійної діяльності в самостійному автентичному мотиваційному виборі; 4) вправляння в зіставленні, дихотомії ціннісно-орієнтаційної основи відповідної культури особистості: антиномій Добра і зла – в моральній, Закону й беззаконня – в правовій, Справедливості й несправедливості – в громадянській, Рівності й нерівності – в демократичній, Свободи й несвободи – в політичній, Віри й невіри – в релігійній, Новизни й рутини – в креативній, Волі й абулії – у вольовій, Збудження й гальмування – в темпераментальній культурах і т. ін., тобто у всіх (більше 100-150) інтегральних властивостях загальної культури людини; 5) досягнення рівня *домагань* і адекватної *самооцінки* дитини в ситуативних відношеннях; 6) формування усвідомленого зіставлення мотиваційного вибору в здійсненні окремої (моральної, креативної, іншої) дії-відношення, що є результатом циклу функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції певної (моральної, креативної, іншої) поведінки особистості; 7) корекція проявів неусвідомленої дії установок, комплексів у ситуаціях зовнішнього і внутрішнього стимулювання; 8) вибір і дотримання однієї, найбільш ефективною моделі поведінки.

Другу групу завдань складають: 1) включення дитини в систему різнобічних відносин спілкування й життєдіяльності для повноцінного самовираження своїх потенціальних можливостей аж до професійного самовизначення; 2) педагогічно-доцільний відбір системи ігрових, комунікаційних, інтелектуальних, трудових, навчальних, творчих, мистецьких, спортивних тощо видів діяльності для забезпечення умов усебічного розвитку системних інтегративних якостей базової культури особистості; 3) вправляння й утвердження в системі ситуативних відношень дитини доброзичливого, позитивно налаштованого ставлення; нейтралізація індиферентного й зведення до мінімуму негативного ставлення дитини до відповідних об'єктів і суб'єктів відносин.

Третя група завдань полягає у: 1) формуванні різнобічних соціально-значущих інтегративних якостей відповідної культури

ри особистості; 2) урахуванні особливостей формування певних якостей у зіставленні з відповідними відносинами за принципом діади – відношення-якість; 3) розвитку позитивної домінанти у спектрі специфічних обдарувань і талантів особистості, 4) підтигування „западаючих ланок” у цілісній системі інтегративних якостей особистості.

Четверту групу завдань родинного виховання складають:

1) формування системних якостей другого порядку – відповідної *спрямованості* особистісних відношень і якостей; 2) відбір найбільш ефективної системи взаємодії *процесів інтеріоризації – екстеріоризації*, постійної амплітуди руху зовнішнього і внутрішнього (наприклад, у моральній культурі – це *егоїстично-індивідуалістична* (егоїст та індивідуаліст) чи *суспільно-колективістична* (колективіст і альтруїст) *спрямованість* моральних відносин і якостей); 3) знаходження особою своєї *природної* сфери відповідного (креативного, морального, іншого) самовизначення (наприклад, у *креативній культурі* – це узгодження *конвергентного* (спрямованість у коловій моделі всередину – синтез, з’єднання ознак, властивостей) і *дивергентного* (спрямованість назовні – аналіз, роз’єднання ознак і властивостей) *виконання* чотирьох системних функцій: програматор – відстеження змін у зовнішньому світі, синхронізатор – виконання внутрішніх оперативних завдань, коректор – виконання внутрішніх стратегічних завдань, ефектор – надання послуг, реалізація проектів).

Постановка й ефективне розв’язання завдань родинного виховання залежить від вікових особливостей дитини. Наприклад, „у молодшому шкільному віці батьки спрямовують свої зусилля на формування здатності дитини до емпатії, засвоєння нею морально-етичних правил поведінки, виховання базових якостей особистості, найпростіших форм соціальної компетентності; важливу роль відіграють батьки в статевому й гендерному вихованні дітей підліткового віку, формуванні у дівчат цнотливості, дівочої гідності, уміння володіти своїми почуттями; у хлопців – чоловічої гордості, мужності, великодушності, поваги до жінок, готовності оберігати дівочу честь і гідність; у юнацькому віці особливу увагу батьки приділяють проблемі самовиз-

начення особистості, розвитку її професійних інтересів, свідомому ставленню до життєвих виборів, активній за формою та моральній за змістом громадянській позиції” [Національна програма виховання дітей та учнівської молоді..., 2004, 21] тощо. Орієнтовний перелік завдань родинного виховання *дітей дошкільного віку* наведено в хрестоматійному додатку до теми.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ 2

На основі наведеного матеріалу [Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку, 1999, 277-278, 281-282] з’ясуйте доцільність постановки відповідних завдань родинного виховання стосовно віку дитини.

Найперші завдання родинного виховання: забезпечення фізичного та психічного здоров’я дітей, своєчасне звертання до спеціалістів у разі потреби його корекції; виховання дитини на основі природовідповідності та з урахуванням її психофізіологічних і вікових особливостей; піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини (органів зору, слуху, смаку, нюху, дотику); забезпечення розумового розвитку дітей, зокрема пам’яті, уваги, мислення, уяви, допитливості; озброєння елементарними знаннями про довкілля; залучення дітей до світу знань та народної мудрості через доступні їм форми сприймання; казки, оповідання прислів’я, примовки, вірші, пісні, лічилки, загадки тощо; забезпечення пізнавальної активності, розвитку творчих і художніх здібностей в ігровій та інших формах діяльності; своєчасне виявлення ранньої обдарованості, створення умов для талановитих дітей; формування духовності, забезпечення всебічного і повноцінного розвитку дітей на засадах національної культури й духовності свого народу, залучення їх до активної участі в кращих народних традиціях, звичаях, обрядах для дітей; навчання дитини рідної мови, прищеплення їй навичок культури спілкування; виховання шанобливого ставлення до батьків, старших, до свого роду, народу, культурних надбань, звичаїв, традицій інших народів; психологічна та фізична підготовка дітей до навчання в школі; привчання до самообслуговування, започаткування основ трудового виховання на фоні загальної сприятливої трудової атмосфери в сім’ї та відповідальності за трудові доручення; формування моральних

цінностей дитини з позиції добра милосердя, чуйності, благодійності, гідності, справедливості, емоційної співпричетності, розуміння й уваги інших; створення сприятливих умов для розвитку моральної самооцінки дитини, що базуватиметься на ставленні її до себе як суб'єкта, доброзичливих стосунків з оточуючими.

Стратегія сімейного виховання дитини відповідно до її вікових особливостей:

Від народження до 7 місяців – своєчасне годування, додержання чистоти, температурного режиму, виявлення любові, ніжності, пестування, лагідні розмови з дитиною, спів їй колискових пісень (їх припинення не обмежується віком). Не можна бити дитину, кричати на неї, порушувати її режим, створювати навколо неї метушню, без потреби довго тримати на руках.

Від 8 до 14 місяців – переключення уваги дитини з одного предмета на інший, навчання розуміти слова “ні”, “не можна”, “шкода”; сприймання елементарних батьківських вимог. Діти в цей період дуже чутливі на грубість, окрики. Вони потребують ніжності й обережності в спілкуванні.

Від 15 місяців до 2 років – початок першої “вікової кризи”. Особливість поведінки дитини – підвищена мобільність і прояви негативізму – заперечення. Не можна карати дитину за поведінку, що природно випливає з її потреби пізнання і розвитку. Необхідно створити в сім'ї безпечні умови (закрити розетки, прибрати гострі предмети, скло, привчати до того, що не можна самому вмикати телевізор, газ, торкатися гарячих предметів тощо). Забороняючи, пояснювати чому. Поступово привчати до самообслуговування. Необхідно, щоб діти відчували вимогливість батьків до їхньої поведінки і послідовність цих вимог. У цей період надзвичайно важливо, щоб у вихованні дитини активним був батько.

Від 2 до 3 років зростають мобільність дитини, цікавість і прагнення все відчутти на дотик. Батьки повинні приділити головну увагу безпеці малюка, зберігати спокій і бути терплячими, не дратуватись через схильність дітей дражнити інших, ламати, розкидати речі, забиратись у середину чогось тощо (це процес пізнання довкілля). Хорошими помічниками батькам можуть бути почуття гумору й розуміння того, що саме вони є взірцем поведінки для своєї дитини. Головне в батьківській стратегії цього періоду – добитись балансу між мило-

сердям і справедливістю, ніжністю й вимогливістю, між любов'ю і суворістю; залучати дитину до посильної для неї праці на користь сім'ї.

У віці від 4 до 6 років у центрі батьківської уваги мають бути не тільки вчинки дитини, але й їхні мотиви. Варто постійно пояснювати своїй дитині, чому саме так треба чинити, а не інакше, допомагати їй побачити причинність різних дій і наслідків. Дитячу діяльність спрямувати на добродійність, турботу про інших і пізнання.

РОЗДІЛ II

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОДИНИ

Виховний потенціал родини – це комплекс її виховних можливостей, якісних характеристик сім'ї, які безпосередньо впливають на процес родинного виховання. Творці родинної педагогіки – видатні педагоги та науковці й практики (А. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Стельмахович; Т. Алексеєнко, І. Гребенніков, І. Комановський, А. Конончук, В. Постовий, І. Титаренко та ін.) характеризують такі основні компоненти виховного потенціалу родини: *структура сім'ї* (за складом: нуклеарна, складна чи розширена; за основою відносин – повна, неповна, повна змінена, сім'я з прийомними дітьми, опікунська; за кількістю дітей (одnodітна, багатодітна); *рівень психолого-педагогічної культури батьків та інших вихователів* родини, їхня педагогічна компетентність; *батьківська позиція і стилі батьківсько-дитячих стосунків* у структурі внутрісімейних взаємин; *суспільно-педагогічна спрямованість сім'ї*; *змістовність спілкування батьків і дітей у системі суб'єкт-суб'єктних відносин*; *родинні педагогічні звичаї і традиції народу*; *характер матеріально-побутових умов сім'ї*.

Кожний із цих компонентів однаково важливий для досягнення виховних результатів, проте на окремих етапах життєдіяльності родини, актуалізуються ті чи інші складові її виховного потенціалу.

ТЕМА 3

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІМ'Ї

У структурі сім'ї виділяють склад і кількість її членів, систему сімейних взаємин, рольову взаємодію як сукупність установок, норм і зразків поведінки. Структура сімейних ролей диктує членам родини певну систему взаємодій, диференційована сукупність сімейних ролей, що передбачає вибіркоче

виконання сімейних функцій, складає сімейні підсистеми (батьківську, подружню, дитячу, чоловічу, жіночу тощо) – [Майєрс Д., 1997]. Характеризуючи *структуру родинних взаємовідносин* у першому томі [Ковбас Б, Костів В., 2002, 7-17], ми не випадково поставили цей компонент на перше місце за значущістю для виховання молодого покоління. Саме умови повної розширеної сім'ї, за наявності обох батьків та спільного проживання трьох поколінь (в одному будинку, або хоча б у сусідському домі чи на одній вулиці), створюють багаті потенційні можливості реалізації сімейних принципів і завдань у передачі своїм нащадкам родинної мудрості поколінь. У складній чи розширеній сім'ї є декілька виховних переваг: 1) діти копіюють і наслідують виконання певних сімейних ролей не тільки на основі своїх взаємин з батьками, але й через спостереження за прикладом стосунків батьків і дідусів, бабусь, можуть зіставити їх зі своїми власними; 2) тут є більше можливостей для всебічного розвитку дитини через постійне взаємодоповнення різнобічного впливу кожного з родинних вихователів; 3) збагачення можливостей побудови колективістських стосунків у збільшеній малій соціальній групі, що полегшує входження дитини в малі гурти, мікрогрупи ровесників, друзів; 4) кращі умови для засвоєння ефективних способів побудови безконфліктних стосунків чи розв'язання суперечностей і конфліктних ситуацій, що сприяє ефективній підготовці молоді до життєдіяльності в своїй майбутній сім'ї. Безперечно також, що у випадку неможливості самостійного розв'язання господарсько-економічних та інших завдань у рамках кожної простої сім'ї часом збіднює можливості розширеної сімейної групи у формуванні різнобічних якостей сім'янина.

Такими ж перевагами над однодітною сім'єю користуються сім'ї, в яких зростає декілька (двоє – четверо) дітей. Про особливості виховання дітей у таких сім'ях, а також про специфіку виховання в сім'ях з порушеною структурою розглянемо в наступних темах. Тут зазначимо, що порушення структури родинних взаємин спричиняє появу стількох несприятливих чинників, що про виховний результат необхідно спеціально подбати.

Аналізуючи групу компонентів *внутрісімейних взаємин* [Д. Ваумрінд, М. Бикова, О. Бондарчук, І. Комановський, А. Конончук, Є. Ємирова, К. Кован, Ф. Кован, Е. Шефер та ін.], насамперед підкреслимо, що в батьківсько-дитячих стосунках існує двоякість позиції батьків: 1) чуттєва турбота про потреби дитини, яку мають оберігати від небезпек оточення; 2) почуття повного особистого довір'я до дитини, що вимагає надання їй певної міри свободи. Крім того, з одного боку, виникає безумовна всеосяжна любов і глибинний зв'язок із дитиною, а з другого – об'єктивне оціночне ставлення, спрямоване на формування особистісних якостей і способів поведінки. Перше альтруїстичне безкорисливе ставлення до дитини у крайньому варіанті веде до симбіотичної материнської прив'язаності, друге – до більш-менш жорсткої виховної стратегії, що також іноді може призвести до необ'єктивної оцінки дій і станів дитини.

Специфіка батьківського ставлення полягає в його постійній зміні з віком дитини й передбачає неминуче відокремлення дитини від батьків: „Мати має не тільки витерпіти відокремлення дитини, але й повинна хотіти цього, сприяти цьому [Фром Е., 1998, 213]. Із дорослішанням дитини, наростанням її потреби в незалежності батьківське ставлення якісно перетворюється: перевага особистісного начала (безумовного й безоціночного прийняття, афективно-особистісного зв'язку з дитиною) змінюється домінуванням предметного; поступово наростають вимоги до дитини, збільшуються очікування певних дій, учинків, досягнень, постає більш диференційована оцінка її якостей, рис характеру, розвитку здібностей [Ємирова Є., Бикова М., 2000, 7].

Якщо батьківську позицію розглядати з інтересів дитини, то насамперед необхідно забезпечити для неї відчуття фізичної і психологічної безпеки. Т. Алексенко вважає, що для досягнення достатнього ступеня психологічного захисту дитини необхідно: встановлення відповідних меж діяльності дитини – не тісних, але й не неконтрольованих; навчання й заохочення адекватного вияву емоцій; встановлення для самих батьків певних принципів і норм поведінки (прийняття дитини такою, як вона є, без критики й осуду; поваги дитини як особистості; визнання факту,

що потреби дитини законні; вияв схвалення дитини як особистості, а не в результаті її догодження батькам; розуміння значущості дитини для батьків і суспільства; здатність втішати й підтримувати дитину, коли вона відчуває біль, невпевненість, переживає стрес; здатність сприймати дитину як цілісну особистість, а не судити про неї та її можливості тільки за окремими рисами характеру); виконання стосовно дитини функцій захисника її інтересів і співучасника в її справах; постійного аналізу батьками власної виховної діяльності та її результатів [2003, 80].

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: вісь *прийняття* (любов, тепло) – *неприйняття* (ворожість), що задають емоційний тон стосунків і вісь *терпимості* (самостійність, воля) – *стримування* (контроль), що визначають той тип контролю й дисципліни, що переважає в сім'ї. За першою віссю основними засобами виховання є увага й заохочення (батьки зорієнтовані на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволенні спілкування з нею, сприймають її такою, як вона є). Другий полюс визначає такі засоби як суворість і покарання (батьки підкреслюють негативні якості дитини, не отримують задоволення від спілкування з ними, часом виявляють ворожість). За віссю терпимість – стримування в першому випадку на дітей впливають похвалою, пояснюють наслідки їхніх дій, обґрунтовують свої вимоги на основі конкретних аргументів тощо. Стимування припускає застосування батьками влади через наказ, фізичні покарання, батьківський контроль за бажаннями дитини.

Численні дослідження (Р. Дрейкурс, Р. Кемпбел, Ф. Клайн, І. Кон, Я. Корчак, А. Макаренко, К. Роджерс, В. Сухомлинський, Д. Фей, Е. Шефер та багато інших) доводять перевагу батьківської любові, тепла, прийняття. Дитина, позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми, більше страждає невротичними розладами, відчуває труднощі в спілкуванні та професійній діяльності. Недоброзичливість чи неухважність, жорстоке ставлення батьків до дітей викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що

спрямовується назовні (трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, але й проти сторонніх людей) або всередину (виявляється в почуттях провини, тривоги, низької самоповаги тощо) – [Кон І., 1989, 17].

На основі запропонованої моделі Е. Шефер виділяє демократичний стиль відносин (допомоги), авторитарний (вимогливий, нетерпимий, владний, суворий), гіпопротекції (ліберальний – усунування, байдужості, недбалості) та гіперпротекції (надмірної опікування, надмірного оберігання). Звичайно, найбільш оптимальним для родинного виховання виявляється *демократичний стиль*, що характеризується високим рівнем вербального спілкування батьків і дітей, включенням дітей до обговорення сімейних проблем, урахуванням їхньої думки, готовності прийти на допомогу дітям, віра в успішну самостійну діяльність дітей та адекватний батьківський контроль. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вселозволеності чи надмірної центрації на дитині спричиняє відповідні деформації її особистості.

Ф. Райс виділяє також чотири стилі управління у взаєминах батьків і дітей-підлітків: *автократичний* – всі рішення, що стосуються дітей, приймають виключно батьки; *авторитетний*, але *демократичний* – рішення приймають спільно батьки й діти; *ліберальний* – у прийнятті рішень вирішальне слово, як правило, залишається за підлітком; *хаотичний* – управління здійснюється непослідовно, іноді демократично, іноді ліберально [2000, 432-433].

Найкращий вплив на дітей створює *авторитетний*, але *демократичний стиль* взаємин. Батьки в таких сім'ях користуються владою, але проявляють свою турботу добрими порадами, захочують особисту відповідальність і самостійність дітей, створюють атмосферу довір'я, поваги, тепла, справедливості і послідовного дотримання дисципліни; підлітки беруть участь в прийнятті рішень, вислуховують і обговорюють думки й поради батьків, поступово готуються до самостійного життя.

Результатом *автократичного* управління, як правило, є зростання опору чи, навпаки, залежності. Підлітки слухаються

батьків, виконуючи всі їхні вимоги, на задаючи запитань і не здійснюючи спроб самостійного прийняття рішення; вони часто налаштовані більш вороже стосовно батьків, відчуваючи глибоке незадоволення й жаль через придушення їхньої волі й рідко ідентифікуються з батьками; коли вдасться подолати владу дорослих, підлітки стають бунтівними, надмірно агресивними й ворожими, особливо, якщо дисципліна насаджувалась батьками в жорсткій і несправедливій формі, впроваджувалась без любові й прив'язаності. Репресивний стиль управління приводить до плачених результатів: підлітки, сприймаючи грубі фізичні покарання, будуть відтворювати цю агресивну модель у своєму подальшому житті (насильство породжує ще більше насильство в самій родині й поблизу неї). Часто такі діти на все життя залишаються пригніченими, залежними людьми, не користуються любов'ю й відповідною прихильністю до них ровесників. І в перших, і в других часто виникають емоційні проблеми й порушення психіки, вони стають правопорушниками.

У *надліберальній моделі* взаємин підлітки практично не знають обмежень і заборон із боку батьків, свої рішення приймають самостійно, без батьківської поради. Результати такого стилю батьківського виховання різні: розпечена й неправильно зорієнтована молода людина недостатньо підготовлена до розчарувань, обмежень і відповідальності в громадському житті, нездатна враховувати інтереси інших; егоїстичні, егоцентричні діти часто конфліктують з тими, хто їм не вторить, подібно до батьків; не знаючи обмежень і страждаючи від неправильної орієнтації, можуть відчувати страх і невпевненість; починають засуджувати батьків за те, що їх вчасно не навчили, не попередили, не спрямували; поєднання слабкої дисципліни, відторгнення й недостатку батьківської любові також ведуть до правопорушень.

Непослідовне, *хаотичне керівництво*, як і повна його відсутність вкрай негативно впливають на підлітків: через відсутність єдиної думки з питань виховання батьки часто жаліються, що їхні діти ведуть себе агресивно, стають некерованими й неслухняними [Райс Ф., 2000, 433-435].

У своєму дослідженні Д. Бомрінд [Крайг Г., 2000, 436-438] визначила чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування в дітей певних рис: *контроль* (високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні вимог до них), *вимога зрілості* (високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, які сприяють формуванню в дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах), *спілкування* (високий бал означає, що батьки зорієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини), *доброзичливість* (високий бал свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення (любов, турбота) до дитини). З урахуванням цих показників Д. Бомрінд [Развитие личности ребенка, 1987, 202; Крайг Г., 2000, 438-440] виділяє три моделі поведінки дітей в залежності від особливостей поведінки батьків (*модель авторитетного батьківського контролю* відповідає моделі I (діти з високим рівнем незалежності, зрілості, впевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, вміють розбиратися в оточенні; *авторитарна модель* відповідає моделі II (діти недостатньо впевнені в собі, замкнуті й недовірливі; *ліберальна модель* відповідає моделі III (діти невпевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись).

За Д. Бомрінд, ліберальні батьки ставляться до дітей з сердечністю, душевним теплом, приймають їх такими, як вони є. Е. Массобу, J. Martin виділяють ще один – індіферентний стиль батьківської поведінки, що вирізняється низьким контролем за поведінкою дітей і відсутністю теплоти й сердечності в стосунках з ними. Якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю, дитину ніщо не стримує від схильності до делінквентної поведінки [Крайг Г., 2000, 438-439].

На думку Є. Смирнової, М. Бикової, картина батьківсько-дитячих стосунків значно ширша й складніша, аніж три-шість стилів типової стратегії поведінки батьків із дитиною. Як правило, реальна багатогранність життєвих ситуацій виключає

можливість реалізації одного стилю й передбачає існування різних варіантів батьківської поведінки. Тому вони виділяють дев'ять таких варіантів: 1) *строгий* (відповідає авторитарному стилю) – в основному діють силовими, директивними методами, нав'язуючи свою систему вимог, жорстко спрямовуючи дитину шляхом соціальних досягнень, блокуючи активність й ініціативність дитини; 2) *пояснючий* – батьки апелюють до здорового глузду дитини, використовуючи словесні пояснення, вважають дитину рівноправним партнером, здатним до усвідомлення їхніх роз'яснень; 3) *автономний* – батьки не нав'язують рішення дитині, дозволяючи їй самій знайти вихід із складної ситуації, надаючи їй максимум свободи у виборі й прийнятті рішення; 4) *компромісний* – для вирішення проблеми батьки пропонують дитині щось привабливе, замість непривабливої для неї дії чи пропонують розділити обов'язки, труднощі порівну; батьки орієнтуються в інтересах і перевагах дитини, знають, що можна запропонувати взамін, на що можна переключити увагу дитини; 5) *сприяючий* – батьки розуміють, в який момент дитині потрібна допомога і якою мірою вони можуть її надати; реально беруть участь в житті дитини, прагнуть допомогти, розділити з нею труднощі; 6) *співчуваючий* – батьки щиро й глибоко співчутливо співпереживають дитині в конфліктній ситуації, не здійснюючи ніяких конкретних дій; тонко й чутливо реагують на зміни в станах, настроях дитини; 7) *потураючий* – батьки готові здійснити будь-які дії, навіть на шкоду собі, для забезпечення фізіологічного й психологічного комфорту дитини; повністю зорієнтовані на дитину, ставлять її потреби й інтереси вище своїх, часто вище інтересів сім'ї в цілому; 8) *ситуативний* – батьки приймають відповідне рішення в залежності від ситуації, не мають універсальної стратегії виховання, система вимог до дитини й стратегія виховання лабільна і гнучка; 9) *залежний* – батьки не відчують впевненості в своїх силах, покладаються на допомогу й підтримку більш компетентного оточення (вихователів, вчителів, психолога) або перекладають на них свої обов'язки; великий вплив на них здійснює педагогічна й психологічна література [2000, 8-9]. За результатами їхнього дослі-

лення, виявилось, що з віком дитини знижується вираження сприяючого, ситуативного і компромісного стилів батьківської поведінки і зростає вираження пояснюючого, автономного, залежного стилів. Так само показано, що батьківське ставлення змінюється від переважаючого безоцінного до домінування оцінної позиції батьків.

Таким чином, стиль батьківсько-дитячих стосунків виступає важливим компонентом результативності виховної діяльності батьків, репродукує стиль виховання колишньої батьківської сім'ї, включає систему суб'єкт-суб'єктних взаємин (відношенням безумовної родинної любові; прийняття дитини такою, якою вона є; рівноправного співучасника довірливого спілкування у виробленні оптимальних рішень для розвитку й саморозвитку її особистісних якостей; дотримання тактичних принципів і прийомів методики контактної взаємодії в процесі діалогічного спілкування й т. ін.).

Відхилення від демократичного стилю батьківського виховання спричиняє відповідні помилки. Так, В. Гарбузов вирізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози [1997, 76]: *А (неприйняття, емоційне відторгнення)* – неприйняття індивідуальних особливостей дитини в поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з позиції батьків) типу поведінки; або з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням; *Б (гіперсоціалізація)* – тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини; *В („кумир сім'ї“)* – концентрація батьків на дитині, потурання їй примхам, іноді на шкоду іншим дітям чи членам родини. Дослідники А. Лічко [1995] та Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс [1999] доповнюють тип „кумир сім'ї“ (в їхній інтерпретації – „поблажлива гіперпротекція“ й „емоційне відторгнення“ існуванням ще таких стилів: *гіпопротекція* (недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її

життя; *домінуюча гіперпротекція* (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несамостійності дитини або до яскраво вираженої реакції емансипації); підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя й благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів). Найбільше шкодить дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес родинного виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточення, породжуючи підвищену тривожність.

Педагогічна культура батьків (дослідники Т. Алексеєнко, І. Гребенніков, О. Зверєва, К. Наседкіна та ін.) – це складне інтегративне динамічне особистісне утворення, що визначає тип, стиль і способи поведінки батьків у виховній діяльності, індивідуалізована творча форма педагогічних стосунків, забезпечених високим рівнем мотивації (мотиваційний компонент), знаннями, вміннями й переконаннями (змістовий компонент), способами функціонування (конструктивний компонент) у розв'язанні завдань родинного виховання.

До складу педагогічної культури батьків входять як якості загальної професійної педагогічної діяльності, так і специфічні знання, вміння та якості педагогічної культури родинного вихователя.

У загальних рисах уміння й навички, необхідні для майбутніх вихователів, виділені в 5 груп: гностичні, проєктувальні, конструктивні, організаторські, комунікативні.

Так, комунікативні вміння включають: уміння відстоювати свою думку, не нав'язуючи її дітям; уміння керувати своїми емоціями і настроєм, делікатно ставитись до дітей у випадку можливих конфліктів; уміння розуміти психологічний стан дитини й створювати комфортний емоційний клімат; вміння викликати в дітей потребу й бажання спілкуватися з вихователем тощо.

Серед професійно значущих якостей майбутніх виконавців психологи й педагоги виділяють: здатність розуміти іншу людину, емоційні співчуття, співпереживання в процесі усвідомлення стану іншої людини; здатність переконувати людей; організаторські здібності; педагогічна етика і такт; здатність до творчої роботи, до діяльності, що забезпечує професійну самореалізацію особи; здатність швидко реагувати на педагогічні ситуації й гнучко поводитись у них; здатність передбачати результати своєї роботи тощо (Ф. Гоноболін, Ю. Кулюткін, А. Маркова, Н. Островерхова, Р. Скульський, С. Харченко).

Педагогічну компетентність вихователів, в тому числі й батьків, складає низка таких психологічних якостей: *педагогічна ерудиція* – широкий запас сучасних знань, які вихователь застосовує у розв'язанні конкретних завдань; *педагогічне цілепокладання* – потреба в обґрунтованому плануванні своєї праці й готовність до зміни плану у випадку необхідності; *педагогічне мислення* – виявлення зовні прихованих ознак і особливостей соціальної педагогічної ситуації; в ході їх порівняння й класифікації виявлення причинно-наслідкових зв'язків (як загальних закономірностей, так і цілісне охоплення конкретної ситуації); готовність до інноваційної діяльності у прийнятті педагогічних рішень, оволодіння її засобами; *педагогічна інтуїція* – специфічна здатність передбачати нахили, поведінку, вчинки дитини за певних умов у відповідному середовищі, прийняття рішень без розгорнутого усвідомленого аналізу; *педагогічна імпровізація* – знаходження нового, неочікуваного замислу й рішення („осяяння”) та його негайне втілення; часто реалізується в процесі постійних педагогічних роздумів над продумуванням різних варіантів дії; *педагогічна спостережливість, увага* – розуміння вихователем суті за зовні незначними показниками, проникнення у внутрішній світ дитини за нюансами її поведінки; *емпатійність* – усвідомлення внутрішнього стану іншої людини („співпочування”), співчуття й співпереживання іншому в цьому стані, співдія й співдопомога в реалізації конкретних справ; *педагогічний оптимізм* – оптиміс-

тична віра й надія в безмежні внутрішні сили дитини, резерви її можливостей; *педагогічна рефлексія* – передбачення себе в конкретній соціальній ситуації й обґрунтування рішення з урахуванням цього, а також багатоступінчаста рефлексія з урахуванням уявлень дітей про вихователя на основі того, як вони усвідомлюють бачення вихователя про себе.

У науково-теоретичну готовність сучасних батьків до родинного виховання входить:

– *знання історії родинних стосунків, традицій сімейних відносин як свого народу й інших націй і народностей, так і місцевих звичаїв і традицій, сімейного укладу й історії розвитку своєї родини;*

– *усвідомлення ролі родини й сім'ї як важливого інституту соціалізації молодого покоління;*

– *знання окремих соціально-психологічних аспектів діяльності сімейних груп:*

а) ознайомлення з теорією малих груп як соціально-психологічною основою вивчення сімейних стосунків;

б) уміння розрізнати виховний потенціал повної сім'ї, знання особливостей формування колективістських стосунків у сім'ї як малій соціальній групі;

в) уміння характеризувати основні соціально-психологічні особливості сімейних груп із порушеною структурою (чисельність поколінь, віковий склад, виховний потенціал, стадії життєвого циклу сім'ї), в тому числі тенденції найближчого розвитку й переходу в інші типи сім'ї;

г) бачення тенденцій розвитку сім'ї на шляху до формування родини-колективу;

– *оволодіння педагогічними основами діяльності сімейної групи:*

а) усвідомлення виховного потенціалу сімейної групи;

б) бачення основних шляхів реалізації виховних можливостей сім'ї;

в) знання основних методів і прийомів виховної діяльності батьків та інших дорослих вихователів;

– *оволодіння основами педагогічної взаємодії з дітьми:*

а) усвідомлення об'єктивної необхідності, мети й завдань організації суб'єкт-суб'єктних відносин;

б) знання принципів та рівнів взаємодії, основних напрямів спільної діяльності;

в) ознайомлення з досвідом взаємодії інших батьків зі своїми дітьми;

– *оволодіння методами вивчення дитини, умов її життєдіяльності.*

Практична готовність батьків до родинного виховання передбачає низку таких умінь::

– *наявність гностичних умінь:*

а) уміння адекватно оцінювати й аналізувати сучасне становище дитини, її соціальний статус, рівень самооцінки й допомогань, прогнозувати її всебічний розвиток у конкретних реальних умовах;

б) уміння визначати індивідуальні особливості дитини, її інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, міру соціальної активності;

в) уміння правильно визначати наявність соціальних установок, певних комплексів у дитини, сферу її мотиваційно-сміслової діяльності;

– *оволодіння уміннями проектувати:*

а) визначати мету й завдання педагогічної взаємодії з дитиною;

б) проектувати систему взаємодії з урахуванням подальших перспектив і можливих результатів;

в) планувати здійснення спільних справ, розвиваючи взаємний інтерес;

г) передбачати можливі труднощі й непередбачені ситуації в організації взаємодії з дитиною;

– *наявність конструктивних умінь:*

а) уміння прогнозувати з певною мірою ймовірності власні дії в процесі взаємодії;

б) уміння будувати конструктивні моделі (алгоритми) діалогічного спілкування, дискусії, брати ініціативу в свої руки;

в) уміння спрямовувати види діяльності, справи дитини, зберігаючи вільну творчу атмосферу та ініціаторство дітей;

– наявність організаторських умінь;

а) уміння розвивати ініціативу й самодіяльність дітей;

б) уміння творчо використовувати форми й методи роботи з дітьми;

в) уміння створювати передумови ініціаторства у співпраці з дитиною;

г) уміння організовувати власну діяльність, узагальнювати й систематизувати досвід взаємодії;

– наявність комунікативних умінь;

а) уміння відстоювати свою думку, не нав'язуючи її дітям у процесі взаємодії;

б) уміння управляти власними емоціями, настроєм, делікатно ставитись до дітей у випадку розв'язання суперечностей, можливих конфліктів;

в) уміння усвідомлювати внутрішній психологічний стан дитини і створювати комфортний емоційний клімат;

г) уміння користуватися тактичними принципами й прийомами методики контактної взаємодії;

Психолого-педагогічна озброєність батьків передбачає:

– знання вікової психології, фізіології та гігієни праці дітей різного віку;

– оволодіння методикою виховної діяльності;

– усвідомлення процесу ненав'язливого включення дітей у різноманітні види специфічних відносин життєдіяльності;

– уміння створювати творчі виховні соціальні ситуації формування й розвитку особистості:

а) ситуації виникнення творчого процесу (зіткнення з новим, постановка та розв'язання ситуативних проблем, завдань, цілей різнобічного життя дітей;

б) евристичні ситуації (синтез нових знань, висування й розробка нових ідей, творчих задумів, моделювання творчого виховного процесу);

в) ситуації критики і втілення наслідків творчої виховної діяльності.

Рівень педагогічної культури батьків настільки важлива складова виховного потенціалу сучасної родини, що для його підвищення необхідно спрямувати комплекс суспільних умов і заходів. Якщо колишня родина впродовж поколінь передавала педагогічну мудрість батьків, оскільки це відбувалося в природних умовах життєдіяльності багатопокілінної родини, то сьогодні, на жаль, таких можливостей немає. Ми не можемо також повернутися до старої системи заорганізованого, заформалізованого педагогічного всеобучу батьків, що запроваджувався за радянських часів, дуже мало присвяченого власне підвищенню рівня педагогічної культури батьків. У сучасних умовах потрібно з цивілізованих міждержавних позицій підійти до цієї справи й організувати її так, щоб докорінно перебудувати так зване „суспільство чоловічих можливостей”, перетворити його в справді реальну рівність обох статей. Цьому присвятимо окремий піддіал третього тому, а тут зазначимо, що стратегічним напрямом вирішення цього завдання є оплата праці родинного вихователя до певного віку дитини такою ж мірою, як оплачуємо професійну діяльність будь-якого іншого працівника.

Характеризуючи інший компонент виховного потенціалу сім'ї, – її *суспільно-педагогічну спрямованість*, зазначимо, що вчені зараховують сюди спільність ціннісних орієнтацій, ідейних, моральних позицій дорослих членів сім'ї, міру їх відповідності до прийнятих у суспільстві зразків: а) освіту батьків; б) громадську активність батьків, її характер; в) знання дитиною сутності трудової й громадської діяльності батьків; г) ставлення батьків до навчання й громадської діяльності своїх дітей; д) спрямованість виховних впливів матері й батька (духовна-матеріальна); е) педагогічну активність батьків (участь у шкільних заходах для них; спілкування з учителями щодо проблем навчання й виховання власних дітей; допомога у згуртуванні класу) – [Конончук А., 2001, 151].

Змістовність спілкування батьків і дітей на основі спільної діяльності – вияв морально-психологічної єдності батьків і дітей у сімейних стосунках: а) проведення вільного часу; б)

виконання побутових справ у сім'ї; в) допомога дітям у навчальній діяльності з боку батьків.

Із виділенням цих компонентів виховного потенціалу сім'ї й аналізом їх специфічних виховних можливостей і механізмів, А. Конончук пов'язує науково обґрунтований аналіз сучасної ситуації формування особистості в умовах сім'ї. На її думку, конкретне ставлення особистості до сімейного мікросередовища або внутрішні умови соціальної ситуації формування особистості в сім'ї знаходять свій вияв у процесі формування життєвої позиції особистості.

Соціальну ситуацію формування особистості в сім'ї вона визначає як складний взаємовплив і взаємодію найбільш значущих компонентів виховного потенціалу сім'ї (як зовнішніх факторів) і самого процесу формування життєвої позиції особистості у спільній діяльності й спілкуванні з членами своєї родини, в першу чергу з батьками (внутрішні умови) – [2001, 151-152].

Нею вивчена соціальна ситуація формування особистості молодшого школяра у 242 сім'ях. Аналіз результатів дослідження свідчить про статистично значущий взаємозв'язок процесу формування особистості молодших школярів і виділеними компонентами виховного потенціалу їх сімей. Між процесом формування особистості молодшого школяра і окремими кількісними показниками структури сім'ї існують такі позитивні зв'язки: склад ($T=0,186$); чисельність ($T=0,103$); співвідношення поколінь ($T=0,005$). Значний кореляційний зв'язок між складом сім'ї і процесом формування особистості учнів свідчить про те, що успішність цього процесу значною мірою залежить від того, у повній чи неповній сім'ї вони виховуються. Причому, більш значущою повнота сім'ї є для формування особистості дівчаток ($T=0,259$), ніж хлопчиків ($T=0,169$). Досліджуючи вплив кількості дітей у сім'ї на процес формування їх особистості, А. Конончук робить висновок, що більш значущим ($T=0,230$) цей чинник виступає для дівчаток (особливо, якщо вони є старшими дітьми у сім'ї), ніж для хлопчиків. Загалом його вплив помірний. Спільне проживання прабатьків зі своїми дітьми й внуками

також суттєво не впливає на процес формування особистості молодшого школяра.

На основі кореляційних процедур А. Конончук доводить, що значний вплив на формування особистості молодших школярів мають внутрісімейні стосунки: стиль взаємовідносин між батьками ($T=0,408$), форма ставлення батьків до дітей ($T=0,317$): батька ($T=0,356$), матері ($T=0,310$). Причому, стиль взаємовідносин між батьками є більш значущим для формування особистості дівчаток ($T=0,460$) і менше – для хлопчиків ($T=0,353$). Дослідження підтвердило оптимальність прояву у взаєминах із дітьми демократичного стилю відносин батьків. Результати засвідчили, що значущою є форма ставлення до дітей обох батьків, і навіть батька більшою мірою, ніж матері (особливо стосовно доньки: $T=0,408$). У системі внутрісімейних стосунків важливе значення має і ставлення дітей до батьків. Вони полягають у позитивному емоційному ставленні до своїх батьків (діти дуже їх люблять, бачать у них зразок досконалості, намагаються бути схожими на них, тощо). Цей висновок ґрунтується на результатах опитування: 32,09% з них хочуть бути схожими на батька; 42,79% – на матір; 25,12% – на батька і на матір. Саме в такому ставленні дітей до своїх батьків приховуються виховні можливості формування особистості молодшого школяра.

Значущість конкретно-емпіричних показників, які в сукупності складають суспільно-педагогічну спрямованість сім'ї і детермінують формування особистості молодших школярів в умовах сім'ї, А. Конончук представляє в такій послідовності (від найважливішого): знання дитини про сутність трудової й громадської діяльності батьків; допомога вчителю з боку батьків у згуртуванні класного колективу; ставлення батьків до навчання й громадської діяльності своїх дітей; спрямованість виховних впливів батьків; спілкування батьків з учнями щодо проблем виховання й навчання своїх дітей; громадська активність батьків; участь батьків у шкільних заходах для них; освіта батьків. Встановлено прояв більшої суспільно-педагогічної активності з боку матерів, отже, їх більшого впливу на формування особистості молодших школярів.

Матеріали її дослідження показали також наявність тісного взаємозв'язку між процесом формування особистості молодших школярів і змістовністю спілкування батьків із ними: разом батька і матері ($T=0,449$); батька ($T=0,462$); матері ($T=0,502$) – [Конончук А., 2001, 151-153].

Майбутнє родини, збереження й примноження сімейних і суспільних багатств повністю залежить від успадкування тих народно-педагогічних ідей минулого, що віками складались і трансформувались у свідомості й життєдіяльності конкретної етнічної групи, родини. Відродження прогресивних елементів народно-педагогічних традицій, звичаїв соціалізації дітей і молоді в минулому сприяє ефективному родинному вихованню молодого покоління.

Родинні виховні традиції представляють сукупність духовно-моральних цінностей, ідеалів і засобів навчання й виховання, що передаються в родині від покоління до покоління через працю, усну народну творчість, звичаї та обряди. Педагогічне значення родинних виховних традицій полягає в цілеспрямованому й систематичному впливі на тіло, душу й розум дитини, прищепленні їй якостей здорової і розумної особистості, формуванні рис порядного сім'янина, гідного представника свого роду і народу, свідомого громадянина і палкого патріота Української держави [Семенов О., 1996, 9]; Родинні традиції виступають важливим духовно-моральним джерелом, ефективним засобом зміцнення національної свідомості, утвердження норм і цінностей української ментальності; сприяють розумінню сенсу життя, реалізації духовних запитів і моральних засад дитини, утверджують знання про родовід, родинно-громадські стосунки, норми поведінки, особливості трудової діяльності членів родини; передбачають доброзичливі взаємини, взаєморозуміння, почуття колективізму, пізнання й сприймання докільля за законами краси; використання раціональних методів впливу на дитину, встановлення режиму праці й відпочинку дорослих і дітей.

Подана О. Семенов [1996] класифікація родинних виховних традицій дозволяє розрізнати їх на основі функціонально-змістового принципу: *міжпоколінні традиції* – культ і честь

рідні, родинна злагода, збереження успадкованих реліквій, авторитет батьків, старших, етнопсихологія спілкування; *трудо-ві цінності* – традиція залучення до хатніх і господарських робіт залежно від статі, спільної праці, діяльності майстрів, трудових династій тощо; *мовні традиції* – етикетні, антропонімічні, говіркові, пошанної пареміографії; *побутові* – традиції родильні, весільні, поховальні, раціонального обладнання житла, розташування хатніх речей; *мистецькі* – пісенні, образотворчі, декоративно-ужиткові, фольклорні; *оздоровчі* – фізичні вправи, ігри, приготування національних страв, практичність одягу, народна медицина, здоровий відпочинок із використанням народного гумору; *родинно-громадські* – добросусідство, побратимство, онікунство, дитячі гурти й молодіжні об'єднання, колективна взаємодопомога (толока тощо).

Як зазначає М. Стельмахович, головна мета українського родинного виховання – через українознавство формувати в дітей та молоді духовність рідного народу, виховувати високосвідомих патріотів українського народу, нації, носіїв і творців національної та загальнонародської культури, вільних громадян незалежної України [1995, 122].

Збереження та практичне використання основних прогресивних ідей народної педагогіки в родинному вихованні – це той шлях сучасної науки і практики, що зможе дати сподівані результати вже в недалекому майбутньому. Тому основні народознавчі ідеї в родинному вихованні розглянемо в наступних підрозділах більш детально, за різнобічними аспектами формування загальної культури сім'янина.

Важливим компонентом виховного потенціалу родини виступає загальна родинна атмосфера, педагогічний клімат сім'ї, що в сукупності перекликається і з стилем внутрісімейних взаємин, колективістськими відносинами в родині (детальніше аналізується нами в першому томі – с. 55-87). Дослідження рівня сформованості колективістських стосунків багатьох сімейних груп показує, що більшість родин знаходяться на стадії групи-кооперації й дуже рідко досягають взаємин групи-автономії, тому неправомірно вживати поняття “колектив” стосовно будь-

якої сімейної групи. Колектив – це група людей, згуртованих організаційною, психологічною (інтелектуальною, емоційною, вольовою) єдністю, що має відповідний досвід спільної, в тому числі й суспільно корисної, групової діяльності. Невідповідність цих якісних ознак характеру діяльності більшості сімейних груп явно виступає.

Проте, ми солідарні з багатьма вченими про доцільність формування колективістських відносин насамперед у родині, адже входження маленького громадянина в суспільство відбувається тільки через сімейну групу-колектив. Для цього необхідне об'єднання, контактна сукупність, основана на принципі єдності, відсутність споживацької групової позиції стосовно інших сімей. Ознаками таких колективістських відносин (за А. Макаренком і В. Сухомлинським) виступають: організаційна єдність старших і молодших під психолого-педагогічним супроводом і спрямуванням перших; авторитет і управління батьків як відображення суспільної влади й обов'язку перед дітьми, обов'язку перед суспільством; проходження процесів колективотворення, долання індивідуалізму членів сім'ї; колективний мажорний тон, творчий оптимізм, тонке прислухання до деталей і дрібниць; любов, правда, свобода, рівність, справедливість, гуманні взаємини, уникання суперечок і конфліктів; рівномірна участь членів сім'ї у домашній і суспільній праці; міцний родинний зв'язок, спільність побуту (бюджет, харчування) тощо.

Аналізуючи сімейне виховання А. Макаренка вивів декілька видів хибного авторитету батьків: 1) *авторитет дружби* (дружба батьків і дітей сягає крайніх меж, діти починають виховувати батьків) і *любові* – батьки занадто хвалять дитину, демонструють їй свої почуття, оберігають від будь-яких труднощів, постійно переживають за життя і здоров'я дитини; з дитини поступово виростає егоїст; 2) *авторитет доброти* – батьки готові пожертвувати будь-чим заради збереження сімейного миру; дитині все дозволяють, все прощають, виконують будь-яке її бажання; діти керують батьками, вередують, вимагають недозволеного; для них не існує ніяких заборон; діти важко вживаються в групах; 3) *авторитет „придушення”* –

батько вимагає від дітей та інших членів родини, що йому підкорялися; якщо його не слухають, нервує кричить; тут часто карають дитину, внаслідок чого виростає невпевнена в собі, замкнута дитина або, навпаки, деспот; 4) *авторитет віддалі й мідантизму* – батьки підкреслюють дистанцію між собою і дитиною, розмовляють із нею дуже сухо, не рахуються, не питають її думки; виростає безвольна, безініціативна, несамостійна людина з поганим характером (ні з ким не вживається); 5) *авторитет резонерства* (нескінченні повчання й наставляння дітей з боку батьків; 6) *авторитет чванливості (пихи)* – батьки зазвичай пишаються в сім'ї своїми досягненнями, підкреслюють їх людям, які оточують їх; пишаються не тим, що „вміють”, а тим, що „мають”; панує культ грошей і зв'язків, переплутані різні цінності; діти виростають хвальками, „білоручками”, Лініними; 7) *авторитет підкупу* – слухняність дітей і гарне ставлення до себе батьки, самі того не помічаючи, „купають” у дитини за допомогою подарунків, нескінченних обіцянок; дитина завжди і у всьому починає шукати щось вигідне для себе, виростає корислива [1973].

Важливими компонентами колективістських основ родинного виховання також є: повага до сім'ї, її цілей, життєвих планів і діяльності; особлива повага матері й батька, пошанування їх, повага кожного члена сім'ї; почуття любові – подружньої, батьківської, сина (дочки); потреба виконувати свій обов'язок стосовно кожного члена сім'ї, прислуховування до спільної думки сім'ї й бачення в сімейній групі сприятливих умов для розвитку своєї особистості; практичне сприяння зміцненню й розвитку сім'ї; взаємодопомога, відповідальність за свої вчинки, дисциплінованість; взаємна вимогливість, принципова й доброзичлива критика можливого прояву індивідуалізму, зазнайства й пасивності окремих членів сім'ї, непримиримість до пристосовництва й міщанства, до відриву інтересів сім'ї від інтересів суспільства [Гребенніков І., 1987].

Сім'я виховує дітей також усім укладом і побутом свого життя, виховують не тільки люди, але й речі, явища, естетична дійсність, природа, матеріально-побутові умови.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ 3

На основі наведеного тесту визначте рівень сформованості емоційної емпатії. За ключем установіть рівень і глибину сформованості цієї якості. Рівень сформованості емоційної емпатії визначається сумою відповідей, які співпадають із ключем (без урахування якісного вибору), а глибина емоційної емпатії підраховується за сумою балів (якістю) тих відповідей, що співпадають з ключем (наприклад, перша відповідь, яка співпала з ключем, була „+3”, друга – „-2”, разом отримуємо цифру „5” і т.д.

ТЕСТ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ ЕМПАТІЇ [Кіндратюк Б., Литвин С., 1992, 15-17]

Пропонуємо вам ознайомитися з тестом, який дозволяє визначити важливу для поведінки батьків рису їх спілкування з дітьми – вміння співчувати й співпереживати, гуманно ставитися до дитини. Психологи назвали цю рису “емпатією”.

Слід зазначити, що не у всіх людей це вміння достатньо яскраво виражене, у деякого в певні періоди життя емпатія спадає, або навпаки, посилюється. Причиною цього можуть бути різні події: перевтома, депресія, конфлікти в сім’ї, проблеми на роботі, розлучення, смерть близької людини, досвід спілкування в дитинстві, низька емоційність.

ІНСТРУКЦІЯ

Прочитайте запитання тесту і згадайте, як ви реагуєте, що переживаєте, як поводити себе в ситуаціях, які пропонуються в твердженнях. Якщо Ви повністю згодні з цим судженням, то навпроти порядкового номера цього запитання проставте “+3”, якщо згодні наполовину – „+2”, якщо частково згодні – „+1”, частково не згодні – „-1”, не згодні наполовину – „-2”, повністю, категорично не згодні – „-3”.

ЗМІСТ ТЕСТУ

1. Мене засмучує, коли я бачу, що хтось незнайомий відчуває себе серед людей самотнім.
2. Люди перебільшують сприйнятливність тварин та їх здатність почувати.

3. Мені неприємно, коли люди, не криючись, виявляють свої почуття.
4. Мене дратує, коли нещасна людина жаліє себе.
5. Я починаю нервувати, коли хто-небудь поряд зі мною нервується.
6. Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно.
7. Я переймаюся проблемами своїх друзів.
8. Інколи пісні про кохання дуже хвилюють мене.
9. Я дуже хвилююся, коли змушений (змушена) повідомити людині неприємну звістку.
10. Мій настрій значною мірою залежить від людей, які мене оточують.
11. Своєю більшістю іноземці холодні і байдужі.
12. Я хотів би (хотіла б) набути професію, пов'язану зі спілкуванням із людьми.
13. Я не дуже засмучуюся, коли мій друг діє необдуманно.
14. Я люблю спостерігати, як люди приймають подарунки.
15. Одинокі люди часто бувають недобрими.
16. Коли я бачу людину, яка плаче, то сам (сама) засмучуюся.
17. Слухаючи деякі пісні, я відчуваю себе щасливим (щасливою).
18. Коли я читаю книгу (роман, повість та інше), то так переживаю про що читаю, ніби це відбувається насправді.
19. Я завжди серджуся, коли бачу, що з кимсь погано поводяться.
20. Я можу залишитися спокійним (спокійною) навіть тоді, коли всі навколо мене хвилюються.
21. Якщо мій друг починає обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.
22. Мені незрозуміло, чому дивлячись кінофільм, деякі люди зітхають і плачуть.
23. Чужий сміх не діє на мене заразливо.
24. Коли я приймаю рішення, почуття інших людей на це, як правило, не впливають.
25. Я втрачаю душевний спокій (рівновагу), якщо оточуючі чимось пригнічені.
26. Мене вражає, якщо люди засмучуються через дрібниці.
27. Мене прикро вражає страждання тварин.
28. Незрозуміло, чому переживають через те, що відбувається в кінофільмі або книзі.
29. Я дуже засмучуюся, коли бачу безпомічних старих людей.

30. Чужі сльози викликають у мене скоріше роздратування, ніж співчуття.

31. Я дуже переживаю, коли дивлюся кінофільми.

32. Я можу залишатися байдужим, не зважаючи на те, що навколо хвилюються.

33. Маленькі діти іноді плачуть безпричинно.

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ

Аналіз результатів тестування проводиться на основі порівняння відповідей учасників дослідження та ключа, який додається до тесту. Чим більша кількість відповідей у протокольному листку співпадає з шифром відповідей у ключі, тим вищий бал отримує учасник дослідження.

КЛЮЧ ДО ТЕСТУ

1. Так	2. Ні	3. Ні	4. Ні	5. Так
6. Ні	7. Так	8. Так	9. Так	10. Так
11. Ні	12. Так	13. Ні	14. Так	15. Ні
16. Так	17. Так	18. Так	19. Так	20. Ні
21. Ні	22. Ні	23. Ні	24. Ні	25. Так
26. Так	27. Так	28. Ні	29. Так	30. Ні
31. Так	32. Ні	33. Ні.		

ВАРІАНТИ ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТІВ

Користуючись варіантами оцінки результатів для пояснення даних окремої людини, зауважте, що показники розрізняються за статевою ознакою, тобто для чоловіків і жінок не співпадають. Жінки відрізняються дещо вищим рівнем емпатії, ніж чоловіки.

0-12 балів (чоловіки),

0-14 балів (жінки) – низький, мінімальний рівень. Низька емоційність, інколи проявляється як емоційна стриманість, загальмованість, часом черствість.

13-18 балів (чоловіки),

15-20 балів (жінки) – помірний рівень, нижчий середнього. Більше раціональна, ніж емоційна поведінка. Проявляється, як емоційна стриманість, коректність; співчуття до іншої людини проявляють вибірково.

19-23 бали (чоловіки),

21-25 балів (жінки) – середній рівень. Середня емоційність, увага до думок і переживань інших людей в основному стійка. У випадку нормального стану здоров'я та внутрішнього душевного комфорту достатньо яскраво проявляється схильність відгукнутися на настрої інших людей, співчувати й співпереживати з дітьми і дорослими.

24-28 балів (чоловіки),

26-30 балів (жінки) – оптимальний рівень, вищий середнього. Виражена емоційність. Стійка схильність до співпереживання та співчуття. Високий рівень чутливості й емоційного відгуку. Правильні реакції на настрої інших людей, незалежно від їх статі і віку.

29-33 бали (чоловіки),

31-33 бали (жінки) – високий, максимальний рівень. Дуже висока емоційність. Високий рівень чутливості, здатність відчувати нюанси в настроях інших людей, високий душевний відгук, що може деколи привести до внутрішнього спустошення, депресії.

Критерії глибини емоційної емпатії: при 84 – 99 балах – яскраво виражена глибина сформованості емоційної емпатії; 42 – 66 балів – виражена глибина; 0 – 33 бали – невиражена глибина сформованості емоційної емпатії. Відсутність відповіді трактується як негативний показник.

ТЕМА 4

МАТИ І БАТЬКО – НАЙПЕРШІ ВИХОВАТЕЛІ ДИТИНИ

Значення батьківського впливу на розвиток особистості

Справедливим у народній психолого-педагогічній думці є вислів: “Живемо не батьками, помремо не людьми”. Історія людства поклала на батьків головну відповідальність за виховання своїх дітей, за організацію життя родини, коронувавши їх як найперших і незамінних вихователів у житті кожної людини. “Виховує, звичайно, сім’я в цілому”, – зазначав В. Сухомлинський, – її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно, батьки. Без батьківської мудрості немає виховної сили сім’ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов’язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька, самі стають величезною виховною силою. Але ця сила йде від батьків, у них – її коріння і джерело [Сухомлинський В., 1978, 21].

А. Макаренко підкреслював: “Обов’язок нашого батька перед дітьми – це особлива форма його обов’язку перед суспільством... Батьківська влада в суспільстві є влада, що ґрунтується не тільки на суспільному повноваженні, а й на всій силі суспільної моралі [1973, 34].

Народна психологія й педагогіка, наголошує на великому значенні батьківського авторитету в родинному вихованні. Чим вищий авторитет батьків в очах дитини, тим сильніше він впливає на формування її поведінки. Слово батька стає для неї законом. Та й повторюють діти своїх батьків насамперед у меті, прагненнях і ставленні до людей: “Що робить батько, те й його дитятко” [Народна мудрість].

Діти поважають батьків вимогливих і справедливих, чуйних і уважних до дитячих потреб і запитів, тактовних і витриманих, ініціативних в організації різних корисних справ, як дитячих, так родинних і громадських. Народно-психологічна

мудрість збагачує і гріє любов'ю і ласкою до дітей, поетичною ніжністю, в якій не відразу видно пласти гармонії почуттів і розуму. Як тонко відгадана дитяча душа, як премудро і наївно-захоплююче включена дитина в спілкування з матір'ю, батьком, бабусяю, дідусем – потішки, пестушки, коліскові, загадки, казки, приспівки, биліни, прислів'я, поговірки, іграшки!

Очевидним явищем сьогодні виступає складність і багатогранність впливу дорослої людини на формування дитячої особистості. Доросле оточення (найчастіше родина), його ставлення до дитини, взаємодія з нею – все це є найголовнішим чинником психічного розвитку дитини в ранньому віці. З розширенням середовища спілкування поглиблюється й обсяг засвоєних ролей, насамперед тих, що приймаються і схвалюються оточенням. Чим раніше дитина засвоює статеворольовий стереотип, тим міцніше й стійкіше зберігається він у структурі особистості, стабільніше виявлятиметься у поведінці.

Серед різних альтернативних теорій, що водночас взаємодоповнюються, і психологічних механізмів статевої соціалізації й формування статевої ідентичності відомий дослідник І. Кон виділяє теорію “ідентифікації”, яка підкреслює роль наслідування дитиною поведінки дорослих представників своєї статі [1988, 1]. На його думку, статевая ідентифікація – процес одночасно й соціальний (засвоєння соціальної ролі чоловіка й жінки), і психологічний (усвідомлення своєї статевої ідентичності).

Безумовно, бажаним результатом виховання є достатньо адекватне співвідношення й поєднання в структурі особистості рис чоловічності (маскулінності) та жіночності (фемінінності). Звичайно, стандарту, однакових для всіх пропорцій тут немає і бути не може. У батьківському домі й материнській оселі батьківське і материнське виховання – це дві половини одного цілого. Якщо перше полягає в передачі дітям достоїнств чоловіка й блокуванні жіночих недоліків, то, відповідно, завдання материнського впливу – вберегти дітей від найбільш типових чоловічих недоліків, передаючи все найкраще, що є в жіночій натурі.

Споконвіку батьки й матері виконують у сім'ї різні функції, відповідно й батьківське виховання помітно вирізнялось від материнського.

Соціологи зауважують, що новосполучення “материнський дім” частіше замінює старе – “батьківська хата”. Жінка, дружина й мати бере в свої руки економічне й виховне правління. Таке зміщення ролей у сім'ї досягає інколи крайнощів, коли батько повністю самозвільняється від виховних обов'язків.

Соціологічні дослідження інтенсивності й змістовності контактів батька й матері зі своїми дітьми показують, що мами набагато частіше, ніж батьки, розмовляють з синами про сімейні справи, прочитані книги, переглянуті вистави, фільми, телевізійні передачі. Це стосується навіть політичних і суспільних подій, які завжди вважались суто сферою чоловічих інтересів, причому в батьків кожного дня на дві години більше вільного часу, ніж у матерів.

Беручи на себе основні господарські й виховні завдання, жінка нерідко не витримує такого навантаження. У результаті – нервові зриви, зруйновані сім'ї, педагогічно занедбані діти. Вихід із цього, як твердять науковці, полягає в обов'язковому синтезі батьківського й материнського виховання, що постає важливою умовою нормального розвитку дітей у сім'ї.

Стриманість батька у почуттях і поміркованість у вчинках сприяють виваженості думок і дій дитини. Він є захисником її природного стану, вихователем вольових якостей – витривалості, дисциплінованості. Мова батька (чоловіка) меншою мірою наближена до дітей і конкретна, що дає змогу розширити їхній лінгвістичний і практичний досвід. Більшість батьків для своїх доньок – це орієнтир у виборі майбутнього шлюбного партнера. На батькові лежить відповідальність за матеріальне й психологічне благополуччя сім'ї. Хлопчики засвоюють стиль поведінки батька з матір'ю, ставлення до неї, й набутий досвід переносять у самостійне життя.

Батько довгий час являв собою корінь сім'ї, її фундамент, її основу. Це не могло не накладати позначку і на взаємини батька

и дітей. Авторитет батька в сім'ї був головною силою, найбільш дієвим засобом чоловічого виховання. Батько ніс відповідальність за ту сферу домашньої праці, що вимагала великої фізичної сили, виконуючи специфічні форми домашньої господарської діяльності: столярні, слюсарні, шевські роботи (пізніше до них приєдналися електротехніка, радіо). Батька в сім'ї характеризували небагатослівність, стриманість, скупість у виявленні почуттів.

Зовсім інакше виглядає сучасний батько. Втрата чоловіком ролі єдиного годувальника сім'ї та її глави привела до послаблення, а то й повної втрати специфічних форм і методів чоловічого впливу в сім'ї. Звична впродовж багатьох попередніх століть модель батька – патріарха великої родини з його безперечним чи навіть деспотичним характером – з кінця XIX і, особливо, в XX столітті зазнала в більшості цивілізованих індустріальних суспільств радикальних змін.

Позбувшись старої моделі батьківства, родина й суспільство знаходяться на перехідному етапі трансформації суспільних цінностей, своєрідної кризи, невизначеності (повної втрати традиційних функцій батька й відсутності чіткої стратегічної лінії набуття ним новітніх функцій, адекватних нинішнім суспільним змінам).

За аналізом соціологів, психологів [Межвінські Б., 2003, 45-46], основними причинами кризи нинішнього батьківства є:

- нуклеаризація сім'ї, викликана швидким розвитком промисловості та урбанізації (знищення образу *pater families* – декількапоколінної сім'ї, виривання членів родини з їхнього традиційного середовища;

- емансипаційний рух жінок, збільшення їх професійної зайнятості і незалежності від чоловіка, що викликало в останніх комплекс провини й почуття загубленості в сучасному світі;

- демократизація суспільних відносин, перехід від авторитарних взаємин у родині, суспільстві до біархатної моделі стосунків, що часто, попри значні позитивні аспекти, парадоксаль-

но супроводжується втратою авторитету батька, відкритим бунтом молоді проти будь-яких авторитетів;

- розвиток психоаналізу, який, використовуючи і навіть деформуючи концепцію З. Фрейда стосовно Едипового комплексу, почав виступати з гаслом “щоб стати зрілим і вільним, треба “вбити” батька” (у переносному значенні), виступ психоаналізу проти релігії, вважаючи, що поняття Бога Отця алієнує людину;

- поширення “вільних (пробних) шлюбів”, в яких батьківство (і материнство) часто або повністю відкидається, або ставиться під сумнів його традиційне значення, пов’язане з інститутом моногамної сім’ї, подружжям і дітьми;

- зміна законодавства деяких країн із метою запобігання дискримінації жінки, яка має низку можливостей для доведення батьківства дитини, й своєрідна дискримінація чоловіків, які такої можливості не мають у випадку категоричної відмови жінки щодо такого доведення (наприклад, у Франції).

Аналізуючи сутність та способи реалізації функцій батька, необхідно підкреслити традиційний його стереотип, обмежений виокремленням різними авторами певної кількості функцій: двох – утримання сім’ї й покарання дітей [А. Макаренко, М. Соколовська]; трьох – біологічне батьківство, утримання й захист родини, виховання дітей [Е. Burgess]; чотирьох – “родинотворча”, підтримувальна, біологічна й опікунська, виховна [В. Сухомлинський, М. Воліцкі], шістьох [Н. Canitz] – біологічне батьківство, годувальник, захисник, вихователь, об’єкт ідентифікації, товариш у проведенні дозвілля. Як правило, зменшення чи зникнення одних функцій батька компенсується зростанням значення інших чи створенням нових функцій.

Біологічна функція батька найменше зазнала трансформації. Поглиблене розуміння цієї функції передбачає не тільки покликання на світ нового життя (запліднення дружини), але й відповідальне батьківство (за відповідне формування з найменших літ чоловіка; великодушна відповідальність за життя, зачате під серцем матері, за вибір моменту зачаття

дитини; вміння відчувати не тільки фізіологічні, але й психологічні потреби дружини; дбайлива турбота про жінку в період її вагітності, пологів; опіка над жінкою і немовлям після повернення з лікарні додому; забезпечення рівних можливостей розвитку для всіх членів родини).

Виховна функція батька передбачає своєрідне доповнення материнського й соціального виховання, педагогічну взаємодію з вихованцями і психолого-педагогічний супровід дитини; прояв батьківської любові, поєднання її з батьківськими вимогами; правильна постановка батьківського авторитету з урахуванням постійної верифікації власного життя, особистий батьківський приклад власної поведінки; проведення спільного часу з дітьми на основі діалогічного спілкування з ними, розуміння і сприяння дітям.

Утримання родини зберігається однією з основних функцій батька, зарібок якого є суттєвою умовою існування сім'ї (правда, трапляються рідкі випадки, коли батько не працює, займається вдома вихованням дітей і веденням домашнього господарства). Проте, нерідкі випадки привнесення меншої зарплати батька в сім'ю (в Україні приблизно третина батьків і матерів має вищу зарплату від іншого, а в третині випадків зарплата приблизно однакова) ведуть до формування комплексу меншовартості чоловіка, падіння авторитету батька в очах дітей, що дуже часто залежить від педагогічно доцільної позиції жінки (дружини, матері).

Захисна функція батька проявляється не тільки в захистку дружини й дітей, майна в разі зовнішньої агресії чи стихійного лиха. Це, насамперед, захист від різноманітних руйнівних впливів сучасного світу в моральній, соціальній, політичній площинах (від негативних для родини рішень органів державної влади, шкідливого впливу засобів масової інформації на дітей і на психіку самих чоловіка й жінки).

Сьогодні окрема частина чоловіків характеризується низкою індивідуальних і соціально-психологічних особливостей, не притаманних їм всього декілька десятиліть назад. До їх числа

відносяться деякі зниження вольової активності, почуття відповідальності за виховання трудових навичок у синів і їхнє професійне самовизначення; зниження рівня самодіяльності домашньої праці; відносне зниження витрат вільного часу на дітей; підвищення рівня нейротизму (чоловіки стали більш роздратовані, рефлексивні, імпульсивні й самолюбиві); посилення інтересу до своєї зовнішності, одягу, зачіски тощо; підвищення ваги розважальних видів відпочинку; ущемлення самоосвіти й творчої праці.

Характеризуючи роль матері у вихованні дитини, зазначимо, що для дитини дошкільного віку стосунки з матір'ю є найбільш природними і найбільш тісними. Характерна емоційна близькість. Мама – оберег родини, джерело любові й гуманізму. Експресивність материнської мови сприяє ширшій соціалізації дитини, формуванню почуття прив'язаності між батьками і дітьми. Однак “сюсюкання” з малими дітьми можуть стримувати розвиток мови й інтелекту. Материнське виховання впливає на повноцінний розвиток почуттів дитини, сприяє набуттю життєвого досвіду; за відсутності в сім'ї батька може сформувати інфантильний тип поведінки (особливо у хлопчиків).

Розглядаючи сутність батьківства як одну з головних умов сімейного щастя, слід підкреслити особливу відповідальність чоловіка, його найперший обов'язок у вихованні сина чи дочки. Це викликано як родинними почуттями, так і громадянським обов'язком, зафіксованим Конституцією України [2001]. Громадянська відповідальність батьків починається ще до народження дитини: у здоровому зачатку з любові і взаємному бажанні продовження роду, в особливому піклуванні про дружину в період вагітності, в атмосфері радісного очікування дитини, підготовки до її появи в сім'ї. Трепетне очікування першої дитини веде за собою хвилювання підготовки до народження другої, а, потім і третьої.

З появою дитини формується і стан батьківства. Психологи одноставно підкреслюють, що батьківський інстинкт “народжується” значно пізніше, ніж материнський. Якщо для

Вільності малих дівчаток улюбленою забавою є грати роль матері, то в групі протилежної статі багато чоловіків повністю усвідомлюють своє батьківство лише тоді, коли вони беруть новонароджене немовля на руки. Батьківські почуття створює догляд (допомога в пеленанні, купанні), спілкування з дитиною, безсонні ночі біля дитячого ліжка, хвилювання під час хвороби дитини. У цей період батьківство якнайбільше проявляється і в бажанні допомогти сім'ї, підтримати фізично й морально свою дружину. Така дружелюбна атмосфера в сім'ї, заснована на взаємній любові, повазі і згоді, допомагає й дитині рости здоровою, спокійною, активною. Особливо важливою є мобілізація батька на подолання матеріально-побутових труднощів у молодій сім'ї.

Нові грані батька розкриваються з ростом дитини. Батько важливіший для старшої дитини не тільки як годувальник сім'ї, але як товариш. У хорошій сім'ї батько бачить у своїй дитині особистість, допомагає їй. У свою чергу дитина знає, що її навчання, справи, успіхи й труднощі, її друзі серйозно цікавлять батька. Його участь, порада – куди кращі вихователі, ніж окрик, наказ, безапеляційна заборона. Хоча остання інколи буває й потрібна, вона таки відштовхує батька від дитини. Тому розумний батько користується нею, як правило, у виключних випадках. Родинне щастя кожного члена сім'ї народжується в нелегкій праці піклування про дитину, подоланні перешкод, із якими пов'язане виховання навіть найблагополучнішої дитини.

Узагальнюючи стадійність у формуванні почуттів батьківства, Т. Куколович виділяє чотири етапи їхнього дозрівання: 1) період виховання хлопця (юнака) аж до моменту одруження; 2) період від одруження до моменту, коли чоловік і жінка дізнаються, що в них буде дитина; 3) час вагітності і народження дитини; 4) довгий і важкий період виховання дітей [2003, 53].

Особистий приклад батька та його відповідальне ставлення до своїх родинних обов'язків – надійна гарантія успішної підготовки хлопчика до майбутнього батьківства.

На думку різних авторів, спілкування з батьком передусім впливає на розвиток у дитини таких якостей, як пізнавальні по-

треби, розумова діяльність, практичні навички, рухова спритність, соціальна зрілість, схильність до емпатії, моральні гальма, сумління, емоційна врівноваженість, почуття безпеки, впевненість у собі, віра в себе, пристосування до позасімейних ситуацій, незалежність від дорослих, доброзичливе ставлення до інших дітей, засвоєння батьківської ролі в сім'ї; статеві орієнтації, ідентифікація з віком і статтю [Васютинський В., 1990, 73-80]: Відповідно, відсутність батька в сім'ї [Pospiszył K., 1980] негативно впливає на моральний розвиток дитини, її соціальну захищеність, підготовку до майбутнього сімейного життя.

Так, у результаті вивчення поведінки учнів сьомих класів М. Гофман доказує: ототожнення з батьком у хлопчиків впливає на властиву інтеріоризацію моральних норм і почуття вини при порушенні цих норм. Автор підкреслює негативний вплив відсутності батька на розвиток моральних почуттів дитини, причому особливо негативно це відбивається на моральному розвитку синів. Висновок зроблено на основі того, що хлопчики, виховані без батька, проявляли меншою мірою почуття провини в порушенні різного роду норм. Крім того, вони менш схильні (у порівнянні з хлопчиками із повних сімей) до згоди, сприйняття зауважень, нагадувань із боку (Hoffman M., 1971).

При вивченні учнів третіх-шостих класів В. Среесе встановив, що ступінь альтруїзму дітей (оцінених іншими людьми) залежить від піклуючої ролі батьків, а також від кількості часу, проведеного батьками з дітьми. При визначенні міри правдивості в різних соціальних ситуаціях Н. Katz і J. Rottez підтвердили схожість студентів зі своїми батьками, показали, що більшість хлопчиків, оцінених слабо пристосованими до соціального життя, не мали можливості регулярного спілкування з батьком.

Цікаве дослідження про роль депривації батьківства провела Е. Netherington. Вивчення хлопчиків 9-12 років вона розділила на три групи: 1) втратили контакт із батьком перед четвертим роком життя; 2) втратили контакт після шостого року життя; 3) діти, в яких є батьки. Хлопчики перших двох груп після втрати контакту з батьком не спілкувались систематично з

видним дорослим чоловіком. Поведінка дітей оцінювалась людьми, які добре знали дітей. Вивчення показало: хлопчики перших двох груп були менш самостійні й дуже поступливі у стосунках із ровесниками. Крім того, хлопчики першої групи в загальному були менш активні, проявляли менше бажання до участі в різних спортивних іграх, а також інших заняттях, які мали характер змагань. В. Miller стверджує, що хлопчики, які не мають батьків, як правило, займають найнижчу соціальну позицію в групах ровесників. Вивчення неповнолітніх порушників віком 12-19 років D. Mitchel і W. Wilson показують, що хлопчики, які не підтримують регулярних контактів із батьком, частіше були відкинуті групою.

Багато досліджень присвячено вивченню самооцінки хлопчиків і дівчаток із неповних сімей. Наприклад, S. Coopersmith стверджує, що самооцінка хлопчиків (учнів неповної середньої школи) була строго залежна від ступеня залучення батька до виховання дітей, а також інтенсивності емоційних зв'язків із ним. Зв'язок між високим ступенем самооцінки в дівчат і позитивним чутливим контактом із батьком спостерігали J. Stanford і D. Pedersen. Зв'язок між відсутністю батька в сім'ї і неадекватністю самооцінки підтверджено M. Rosenberg.

Із досліджень видно, що на коливання в оцінці найбільше впливає відсутність батька в ранньому дитинстві.

Однак, дослідження N. Billega показали, що постійна присутність вдома батька, який не проявляє турботливих почуттів щодо дітей, гірше впливає на соціальну пристосованість дитини, ніж фактична його відсутність. Діти нетурботливих батьків виявилися гірше соціально пристосованими, ніж діти батьків, які не бувають вдома. Це ще більше засвідчує про виняткову роль батьківського впливу на формування особистості.

Таким чином, присутність батька в сім'ї, його участь у вихованні дитини – це потужний чинник, що сприяє формуванню й закріпленню якостей, украй важливих і менш істотних, без яких гармонійну особистість уявити важко.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ

Народна психолого-педагогічна думка про роль батьківського впливу на дитину

Багато повчального в народній мудрості – про роль батька в сім'ї. Киргизьке прислів'я рекомендує “Хоч шість днів голодуй, але батька шануй”, башкири вважають: “Молодому без батька залишитись – однаково, що розуму позбутись”. “Батько живий – дивись на його вчинки, батько помер – пам'ятай про його волю” – каже народ.

Народні афоризми про батька перегукуються з поглядами великих мислителів. В. Гете писав: “Всі батьки хочуть, щоб їх сини здійснювали те, що не вдалось їм самим”. В. Шекспір, даючи поради батькам щодо врахування вікових і психологічних особливостей своїх дітей, писав: “Мудрий той батько, який знає власну дитину”. “Хто не може виконати обов'язки батька, той не мав права бути ним”, – підкреслював Ж. Руссо, маючи на увазі насамперед обов'язок батька як вихователя.

Щоб зберегти авторитет батька в очах дітей, народ радить: “Коли батька ганьблять, синові не слід слухати”. До речі, у Павлишській школі В. Сухомлинського не прийнято було жалітись батькові на непослух сина, щоб не сварити сина з батьком: “у школі не допускали осуду батьків навіть, якщо вони здійснили неправильні вчинки і в селі стало відомо про це”. Таке педагогічно мудре рішення заслуговує особливої уваги.

Народ багато уваги приділяє власному прикладу батьків. Поганий приклад батька обов'язково відіб'ється на дітях. Тому абхазці кажуть: “У батька-задираки – син-забіяка”. Вірменський афоризм продовжує настанови: “Для поганого батька покарання – поганий син”, каракалпаки доповнюють: “Пешений син наведе докір на батька”.

Маючи на увазі розпушеність деяких підлітків, із якою приходиться стикатися дедалі більше, бенгальці говорять: “У залізний вік діти батькові кажуть: “Анумо, принеси тютюн”. Народ прийшов до вірного висновку: гідність людини не передається в спадок, все залежить від виховання. Саме цю думку наводить народне прислів'я: “Діти одного батька, а норів різний”. Інше прислів'я підтверджує:

"Син гідної людини може бути нікчемою, син нікчеми – гідним". У киргизьких прислів'ях стверджується: "І від поганого народжується хороший і від хорошого народжується поганий" і робиться справедливий висновок – "Якщо джигіт сам хороший, то яке нам діло до його предків".

Синове шанування, повага до батьків і старших – характерна риса і лейтмотив багатьох народних афоризмів.

Батьки справляють величезний вплив на виховання і формування особистості. І. Кон запримітив: "Певною мірою дитинство через дорослих виховує самого себе. Логіка проста: в кожному дорослому – його дитинство, воно так чи інакше впливає на стиль виховання наступного покоління. Це давно помічено і виражено народною мудрістю: "Хлопчик – батько чоловіка".

Важливою є проблема залежності виховання дітей від ціннісних орієнтацій батьків. Каракалпацький афоризм радить "Поступай за порадою старшого, навіть якщо він старший за тебе на рік". Шанування старших, насамперед батьків, – це успадкований від предків і засвоєний з молоком матері благородний звичай у всіх народів. Але в народі повагу і пошану батьків визнають тільки тоді, коли діти "доведені до пуття", "в люди виведені", "до діла прилаштовані", "добру навчені", "до роботи навчені": "Діти хороші – батьку, матері вінець, погані – батьку, матері кінець" (рос.).

Непослух і неухважність до прохань батьків строго засуджувались, про що свідчить киргизька народна казка "Неслухняні сестри". "Жив старий із трьома дочками. Дочки росли неслухняними і спричиняли батькові немало смутку. Попросить батько не шуміти, а дочки, як навмисно, затіють ігри. Попросить батько сходити куди-небудь, а дочки прикинуться хворими. Попросить батько допомогти в господарстві, а вони знаходять тисячу причин, щоб відмовитись". Але, потрапивши в біду під час прогулянки в лісі, дівчатка врятувались завдяки чарівній силі голки, дзеркальця і гребеня, отриманих перед прогулянкою з рук батька. "З того часу вони зробились слухняними – розповідає казка – і ніколи більше не розлучались із батьком".

Повага до батьків, піклування про них, почуття відданості, пронесене через усе життя – святая святих. Негідна людина, яка не

піднялась душею до цієї першої моральної висоти. Зневір'ям і насмішкою наділений той, хто на любов не відповідає синівською і дочірньою.

Загалом прийнято: “Почуття батька – вищі гір, почуття матері – глибші океану”. Неуважне ставлення до батьків породили в народі прислів'я “Батько годує десять синів, але десять синів не можуть прогодувати одного батька” та ін. Невдячних дітей попереджує осетинська приказка: “Що зробиш для батька, – те зроблять для тебе твої діти”. Народна педагогіка вчить: хто забуває свій обов'язок перед батьками, повинен “згоріти з сорому”, – від докорів совісті, від осуду громади.

Народні афоризми визнають батька разом із матір'ю першими вихователями дитини, закликають до розумної любові до дітей, підкреслюють незамінну роль батька в сім'ї, вказують на важливість його особистого прикладу у вихованні, нагадують дітям про їх обов'язок перед батьками, особливо перестарілими, закликають до взаєморозуміння в сім'ї між батьками й дітьми.

У всіх народів сім'я – це джерело й основа життя. Тому великою виступає й ціна виховання: “Початок води – джерело, початок народу – родина” (калм.); “Розум не має ціни, а виховання границі” (кирг.).

Народ постійно несе найсвітлішу службу збирання й збереження в своєму серці алмазних розсипів мудрої науки виховання за народними еталонами людськості – “Повна хата дітей, – так і щастя в ній”. Туркменське прислів'я підкреслює: “Від синів і дочок багато турбот, але без турбот для чого й світ”. Грузинський народ стверджує святість відношення до дитини, вчить благородству й великодушності, попереджує про неминучість відплати за жорстокість і підлість проти дитини. Зло, призначене для когось, уб'є душу власної дитини. Такий закон життя. Дорожчого, кращого, милішого від рідної дитини немає нічого в світі. Велика, багатодітна сім'я була пошанівкою в народі: росила працівників, захисників Батьківщини, близьких, чуйних людей – опору в житті й важкій старості.

Виховати дітей здоровими, розумними, добрими, працьовитими не тільки важко, але й радісно. Народна мудрість попереджує, що для цього потрібні розум, піклування, терпіння: “Не той батько, мати, хто родив, а той, хто напував, годував, та добру навчав” (укр.). Народний

досвід співпадав повністю, іноді дослівно, в розкритті таємниць виховання. Від нерозуміння, пестування, брехні – один крок до біди. Слухняність дітей завжди була особливою турботою батьків. Найкоротший і простий шлях – спонукати й надалі, щоб неповадно було: батьківська вимогливість – м'якість, покора дитяча.

Але розум і серце народу шукали інший шлях до дитини – через добре слово, пораду, умовляння, залякування, навіювання. В народно-психологічній і педагогічній думці йдуть поряд два починання: сила і влабність, протиріччя і єдина логіка, м'якість і влада, жорстокість і жалість.

Правду каже народ, що старші бачать і чують серцем. Зм'якшені життєвими бурями, умудрені філософією безцінності й краси самого життя, серце й розум старших покоряють нетерпіння, злість, грубість, спрямовані на дітей; захищають, леліють, бережливо ведуть крізь буйні вітри й бурі життя трепетні ніжні дитячі душі, приймаючи на себе пориви і удари.

Прислів'я нагадують батькам, що для успішного виховання дітей, необхідно “загартувати своє серце”, бути готовим долати неминучі труднощі. Якщо виникнуть тимчасові життєві невдачі у вихованні, не слід засмучуватись і втрачати надію, бо невихованість – це “виліковувана хвороба”. Народ безмежно вірить у силу виховання й логічно вірно роздумує: якщо при бажанні можна “відшліфувати камінь”, то людину можна “виховати й подавно” (лезг.).

Отже, народні афоризми розглядають виховання як “безцінне багатство” людини. Народ має певні уявлення про особливості поведінки дітей, визнає особливе значення виховання в ранньому дитинстві, з розумінням ставиться до труднощів виховання, емпірично виробив найрізноманітніші форми, методи і прийоми виховання, на основі яких будуються принципи сучасної педагогіки.

Таким чином, мудрі заповіді психолого-педагогічної думки стосовно виховного батьківського впливу на дитину становлять поглиблений інтерес для сучасної теорії і практики, завжди співзвучні з гуманістичними ідеями великих мислителів, заслуговують серйозного цілеспрямованого використання в сучасному виховному процесі.

ТЕМА 5

МОЖЛИВОСТІ БАТЬКА, МАТЕРІ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОМУ СУПРОВОДІ ДИТИНИ, ФОРМУВАННІ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА

Сім'я служить для людини першим і найбільш довгочасно діючим прикладом міжособистісних відносин, закладає основи виконання в майбутньому всіх її сімейних ролей. У цьому плані безпосередній досвід життя в батьківській сім'ї (за глибиною, безперервністю, силою впливу) набуває першорядного значення.

Про вплив отчого дому на подружні відносини дітей свідчать численні дослідження як у нашій країні, так і за кордоном. Наприклад, співробітники лабораторії досліджень проблем сім'ї Тартуського держуніверситету показали, що існує сильна кореляція (+ 0,72) між задоволенням атмосферою власної сім'ї та сім'ї батьків у дитинстві [Кустар Д., 1980, 22]. В. Куц встановив, що найбільша різниця між соціальними установками чоловіків і жінок у сімейно-побутовій сфері спостерігається в невдалих шлюбах і в розлучених, що свідчить про вплив батьківської сім'ї на характер цих установок [1981, 150-151].

Наявність батька й матері становить надзвичайно важливу передумову нормального емоційно-морального розвитку дитини в сім'ї. На думку зарубіжних дослідників, психологічна необхідність обох батьків для нормального сімейного виховання пояснюється з різних позицій. Так, французький психолог М. Поро вважає, що функція матері стосовно дитини визначається в основному материнською любов'ю, а батька – його авторитетом [Харчев А., 1979, 289]. На думку М. Орезона, І. Барро і Ж. Рошфора, наявність в сім'ї батька визначається психологічною необхідністю, що проявляється в інстинктивній потребі дитини “в суворій батьківській владі” [Титаренко В., 1987, 218].

Якщо перший погляд категоричний і односторонній, бо як зауважує А. Харчев, “при розмежуванні функції батьків у справі виховання домінує не стать, а особистість вихователя, і головні з цих функцій властиві як батьку, так і матері” [1979, 289], то

другий висновок – взагалі не обґрунтований. Звичайно, рольові функції батька й матері у вихованні не ідентичні. На розмежування цих функцій у вихованні дітей вказувалось ще в знаменитому “Домострої” (ХП ст.).

Ігнорувати особливостями психіки статі й особливостями її впливу на дитину було б невірним. Так само не можна ігнорувати й особливостями взаємин батька і сина, матері і дочки. Істонські дослідники А. Тавіт і Д. Кутсар встановили, що зв’язок між дитиною й батьками однієї статі сильніший, ніж між батьками й дитиною протилежних статей” [1978, 87]. Між батьком і сином встановлюються особливі взаємини та інший рівень взаєморозуміння (так само як і між матір’ю та дочкою). Через ці обставини по-різному сприймається особистий батьківський приклад як головний фактор сімейного виховання: приклад матері частіше стає моделлю поведінки дочки, зразком поведінки для сина – приклад батька.

Своєрідність функцій батька у вихованні часто виявляється при обстеженні сімей із різними типами подружніх відносин. Виявлено, що в тих випадках, де мати є главою сім’ї, маскуліність синів трьохрічного віку була дуже слабо виражена. Це означає, що пасивні батьки мало впливають на формування власне чоловічих рис у своїх синів. Дослідники спеціально виділяють, що важливими є саме нерішучість і пасивність татів, а не їх участь у традиційно жіночій домашній роботі (прання, прибирання тощо). Останнє ніяк не впливало на процес статевої ідентифікації хлопчиків [Іскольдський Н., 1990, 82].

Відсутність у сім’ї одного з батьків ускладнює процес ідентифікації дітей з батьківським (чоловічим) і материнським (жіночим) прикладом, позбавляє їх можливості спостерігати різноманітні моделі сімейних відносин. Дійсно, якщо в повній нуклеарній сім’ї утворюється сім внутрісімейних співтовариств – (Я (чоловік) і сім’я, Я (дружина) і сім’я, Ми (чоловік і дружина), Я (мати) і дитина, Я (батько) і дитина, Я (дитина і сім’я), Ми (батьки і дитина), то в неповній сім’ї таких спільностей тільки три – (Я один із батьків) і сім’я, Я (дитина) і сім’я, Ми (батько

чи мати і дитина). Отже, в умовах неповної сім'ї (як правило, у близько 90-94% таких сімей відсутній батько) проходить обмеження тих різноманітних відносин, які складаються в сім'ях повних.

Цей вакуум (відсутність батька), як правило, негативно впливає на підготовку юнаків та дівчат до майбутнього сімейного життя, адже "духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин" [Маркс К., Енгельс Ф., 36]. Ситуація, що характеризується відсутністю наочного зразка взаємин чоловіка й жінки, батька і сина (дочки), матері й дочки (сина), відносин кожного з них до сім'ї як групи, що перебуває на певній стадії розвитку колективу, породжує ризик того, що в дітей сформується викривлені погляди на шлюб та сім'ю, що перешкодить в майбутньому становленню їх власної сім'ї. Не випадково підмічена тенденція: частіше розпадаються сім'ї тих, хто виховувався без батьківського впливу. Загалом таке становище надто небезпечно серйозними наслідками для суспільства, бо вже сьогодні більше половини всіх дітей (біля 60%) певний період свого життя до повноліття проводить в умовах неповної сім'ї.

У даний час сформована установка, що в умовах фемінізації (переважання жіночого впливу) особливо негативно відбивається відсутність батька насамперед на хлопчиках. Ця позиція безпідставно викликана деякими об'єктивними і суб'єктивними чинниками. В сучасних материнських неповних сім'ях, що складають абсолютну більшість усіх неповних сімей, відносно дітей має місце подвійна фемінізація, викликана переважанням у сфері дошкільної і шкільної педагогіки жінок. Тому, як правило, відсутність у сім'ї чоловічого впливу повинно відобразитись в першу чергу негативно для хлопчиків.

Це положення знаходить підтвердження в деяких дослідженнях зарубіжних авторів. Так, цікавими є результати вивчення впливу відсутності батька на підготовку дітей до майбутнього сімейного життя (Н. Biller, 1971). Він стверджує, що чоловіки, позбавлені в дитинстві відповідної батьківської опіки, схильні

залишитися неодруженими [Дані зарубіжних досліджень наводяться за кн.: Pospiszyl K. Ojciec a rozwój dziecko. – Warszawa, 1980. – 200 s.]. У. Jacobson і В. Ryder зазначають, що серед чоловіків, позбавлених у дитинстві можливості спілкуватися з батьком (у результаті смерті чи позашлюбного народження), із десяти випадків тільки один відповідним чином пристосовувався до подружнього життя. І. Hilgard, М. Neuman, F. Fisk роблять висновок: чоловіки, позбавлені в дитинстві (до 12 років) контактів із батьком, у подружньому житті проявили багато симптомів непристосування (неврівноваженість, дріб'язковість; втручання в справи, пов'язані з веденням домашнього господарства, і, насамперед, прояв недостатньої статевої активності).

Представники іншого напрямку вважають, що обмежені можливості знайомства з різними соціальними ролями в умовах відсутності батька стосуються насамперед дівчат. Наприклад, З. Матейчек вказує, що хлопчики, особливо шкільного віку, завдяки актуалізації спортивних, природничонаукових чи технічних інтересів, як правило, знаходять достатню кількість чоловічих прикладів, тому відсутність батька у них певною мірою згладжується [1980, 91].

За даними Н. Pettigrew, жінки, які зрідка зазнавали оргазму або зовсім не відчули цього переживання, в дитинстві були повністю позбавлені контактів із батьком або цей контакт був від випадку до випадку – з боку батька ці жінки не відчували ніяких почуттів. І навпаки, жінки, які легко зазнавали оргазму (тобто повного задоволення в статевому житті), своїх батьків визначали як “реальних”, які цікавились їх поведінкою, проявляли відповідну міру чуттєвості.

Становлення дитини як майбутнього сім'янина значною мірою визначається її батьком та матір'ю: виховуючи свого сина (дочку), вони одночасно виховують і внуків, і правнуків. Сприйнята в дитинстві модель виховної діяльності служить далі основою для формування педагогічної культури батьків. Так зберігається і передається віками нагромаджена народом педа-

гогічна мудрість, так продовжується життя і багатьох типових помилок у сімейному вихованні.

Аналіз теорії і практики здійснення виховного впливу батька на дитину дозволяє нам розглянути такі основні умови його ефективності: необхідність спілкування з сином (дочкою) в ранній період життя дитини; створення педагогічно доцільних взаємин батька і дитини; врахування спеціального виховного впливу батька у формуванні сина і дочки; спілкування з дитиною батька, котрий проживає окремо, в умовах неповної сім'ї. Розглянемо коротко кожен з указаних чинників.

Залучення батька до спілкування з сином (дочкою) в ранній період життя дитини.

Кожну хвилину приблизно 150 тисяч чоловіків на нашій планеті стають батьками. Вони належать до народів, які стоять на різних ступенях історичного розвитку, відносяться до різних націй, класів. Це люди: різних літ і професій, із різними моральними, естетичними, релігійними чи атеїстичними поглядами.

У кожного батька свій погляд на батьківство. Але одне ясно: батьківство – це екзамен на соціальну й моральну зрілість чоловіка. Напевне, уже з перших днів сімейного життя молодий чоловік повинен активно включитися в розв'язання всіх проблем сім'ї. Головне, щоб він відчув відповідальність перед близькими. Особливо це важливо в період, коли в сім'ї чекають народження першої дитини. Завдання чоловіка – оберігати спокій жінки, надати життю сім'ї певний стратегічний чи тактичний напрям. Організація сімейної групи як колективу, піклування над її членами – найвідповідальніша функція чоловіка в цей період. Жінка, приймаючи рішення народити і виховувати, відповідає за долю дитини. Точно так само чоловік відповідає за дружину і дитину, коли вирішив стати батьком.

Кожна дитина з періоду немовляти відчуває тепле, емоційне ставлення до себе. Психічна спокійність батька, його хороший настрій, привітне слово викликають у дитини позитивні емоції. Відсутність батьківської уваги викликає в дитини ще більшу потребу у духовному спілкуванні. І коли ця потреба

лишиється нездійсненою в ранньому віці, то можливе порушення всього процесу психічного розвитку.

Побічним свідченням важливості тісних емоційних зв'язків між батьком і новонародженим з моменту народження є отримані в останні роки дані про вплив раннього контакту на прив'язаність батька до малюка. Ще раніше вчені встановили: матері, яким зразу ж після народження дитини надають можливості контакту з нею, швидше проявляють прив'язаність до неї, ніж матері, яким вперше дають дитину через деякий час після пологів (як прийнято це в більшості пологових будинків). А чи впливає такай ранній контакт на прив'язаність батька?

У зв'язку з цим шведський психолог М. Редхольм провела спеціальне дослідження в групі з 45 дітей, які появились на світ з допомогою кесаревого розтину [Іскольдський Н., 1990, 80-81]. За правилами цієї клініки, новонароджених зразу ж розміщують на добу в спеціальний прозорий інкубатор. Батькам 16 дітей дозволили деякий час після родів дивитись на новонароджених в інкубаторі. Батькам решти дітей дозволили, крім цього, 10-хвилинний безпосередній контакт із малюками, в будь-якій бажаній для них формі. Для цього новонароджених на 10 хвилин розміщали на спеціальний столик, де батьки, могли "познайомитись із малюками так, як їм цього захочеться".

Після цього життя малюків проходило за звичайними правилами в клініці, і у визначений термін діти були виписані додому. Через місяць у домашніх умовах психолог проводив контрольне дослідження. Він приходив додому і просив батька погратися з дитиною таким чином, як він це звично здійснює. Гра батька з дитиною протягом 6 хвилин знімалася на кіноплівку, після чого кінозапис озвучували й оцінювали психологи, які не знали мети експерименту. Психолог відзначав, скільки часу, як тримає батько дитину під час гри (лицем до себе, чи спиною до себе тощо), скільки і як гладить дитину, її лице, голівку, тільки і т.п.

Виявилось, що батьки, яким дали, можливість дотику з дитиною зразу ж після народження, були більш розкуті, граю-

чись із ними через 3 місяці. Вони більше гладили обличчя, голівку й кінцівки малюка, менше тримали його спинкою до себе, ніж батьки другої групи, які тільки спостерігали за своїми малюками в інкубаторі. Внаслідок цього автор зробила висновок, що спілкування з дитиною перші години після родів збільшують прив'язаність батька до дитини.

Вже на першому році життя в дитини формується прив'язаність не тільки до матері, але й до інших оточуючих її дорослих. Малюк ніби будує для себе деяку ієрархію переваг, що нагадує піраміду, на вершині якої знаходиться мати, а трохи нижче – решта членів сім'ї.

Хоча, Мері Ейнсворт, ініціатор експедиції в Уганду з метою вивчення дітей раннього віку, встановила, що вже в немовлячому періоді деякі діти у цій країні демонстрували більшу прив'язаність до батька, ніж до матері. Очевидно, це пов'язано з тим, що в окремих випадках батько більше часу проводить з дитиною, і частіше, ніж мама, доглядає за нею. Отже, у батька також є вроджений емоційний потенціал, який зможе повністю розкритись, якщо він прив'яжеться до своєї дитини в перші дні, тижні й місяці життя малюка. Не випадково в багатьох країнах молодим батькам дозволено бути, навіть свідками пологів.

Але, на жаль, традиційно зараз у нас склалась така думка. Коли спілкування матері з дитиною починається з першого дня її народження, то спілкування з нею батька, а послідовно, й батьківське виховання – набагато пізніше. Агукати й прицмокувати чоловіки, як правило, не люблять, а іншої мови для спілкування з дитиною цього віку ще не придумано. Тому й дивляться тати на своїх дітей насторожено, очікують, допускаючи велику помилку: одні – коли дитина стане на ноги й почне щось розуміти, інші – коли дитина скаже перше слово.

Можливості дітей, їх наступні успіхи великою мірою залежать від інтенсивності їх спілкування з батьками в період немовляти і раннього дитинства. Тому батькові, як і матері, потрібно починати спілкуватися з дитиною якомога раніше. І не важливо, що син не розуміє значення всіх слів, які говорить

Йому батько, але він бачить привітний вираз обличчя, усмішку, очі, губи; відчуває сильні руки, які вибирають його з ліжечка, він підіймають над своєю головою, а потім підкидають високо, до стелі. “Молодець! Не боїшся!” – чується перша батьківська похвала, яких стане потім багато. Але саме таке перше батьківське емоційне “погладжування” зробить свою велику справу: радість маленької людини вперше з’єднається з радістю її батька! Таким чином починається батьківське виховання.

Розглянемо коротко ефективні принципи відносин батька до дитини в ранній період її життя.

Деякі психологи вказують на поділ у сім’ї обов’язків дорослих щодо виховання своїх дітей. Наприклад, до матері малюк “схильний звертатись” у ситуаціях, коли він відчуває дискомфорт або незадоволення, зокрема, якщо він голодний, втомився, відчуває легке нездужання. Сильний крик дитини в подібних випадках висловлює заклик до матері, прохання про допомогу. Коли ж у дитини хороший настрій та її безпосередні, життєво необхідні потреби задоволені, вона з приємністю вступає в контакт із іншими дорослими, а також із батьком. Найбільш поширеною формою цього контакту є гра. Граючись із дитиною, батько заохочує її допитливість, формує певні рухові навички. Найчастіше саме в грі дитина, якій немає й року, починає розуміти найпростіші команди – “візьми”, “дай” тощо.

Із опитувань батьків видно, що багато з татів вважає своїм безпосереднім обов’язком гру з малюками, а більшість матерів думає, що перш за все вони повинні здійснювати догляд за дітьми. Але ця життєва позиція найчастіше виникає в сім’ях, де росте хлопчик. У свою чергу, батьки дівчаток не вважають, що у вихованні повинен існувати подібний розподіл ролей.

Психологічна близькість із батьком, особливо для хлопчика, сприятлива, оскільки допомагає розвитку самоконтролю. У хлопчиків уже протягом перших двох років життя розвивається наполегливий потяг до батька, якщо батько проявляє піклування про сина, увагу до нього. Емоційна прив’язаність прискорює

прийняття сином чоловічого образу, сприяє бажанню наслідувати його.

Основним способом пізнання навколишнього світу в ранній період життя дитини є гра. Значить, саме через гру необхідно виховувати й формувати риси характеру та якості особистості майбутнього чоловіка. В умовах сім'ї дитина не тільки грається з допомогою тих чи інших ігор та іграшок, які купляють чи демонструють їй батьки. Саме спілкування з дитиною батька є також не чимсь іншим, як грою. Уже в процесі цієї гри похвала, підтримка батька (як основні засоби виховання) мають бути диференційовані в залежності від того, кому вони адресовані: хлопчикові чи дівчинці.

Наприклад, п'ятирічний син грається в кубики, буде з них будинок. Збудував і страшно задоволений, що жоден кубик не впав. Кличе батька: "Тату, подивись, який я дім збудував!" Підходить батько. Ніяких бурхливих хвилювань, ніякого заспокоєння перед будівельними можливостями сина. Критичний огляд будови:

– Непогано зроблено. Але як ти думаєш, що головне для будинку, – щоб він був красивим чи міцним і не розвалився від бурі або смерчу. Давай влаштуємо смерч! Будемо дути вдвох на твою башню. Подивимось, як вона буде стояти?

– Давай, – охоче погоджується син. І двоє чоловіків, смішно надуваючи щоки, відтворюють страшений смерч. Недовго погойдавшись, будинок надломлюється на верхніх поверхах і кубики з шумом летять на підлогу.

– Ось бачиш, твій красивий будинок був не міцним. Будівельники допустили якусь помилку, щось не розрахували. Давай почнемо спочатку і зробимо так, щоб "дім не розвалився від бурі чи смерчу".

І батько з сином починають нову будову...

Значення подібного спілкування батька відбувається і в випадках стосунків із дочкою. Б. Спок пише з цього приводу "Дівчинка в ранньому дитинстві, дивлячись на батька, узнає, як необхідно спілкуватись з представниками іншої половини людства... Для багатьох подібні речі не здаються особливо важли-

ними тільки тому, що ми сприймаємо їх як само собою зрозуміле" [1990, 85-86]. Чим більше часу виділяє батько спілкуванню з дочкою в ранньому віці дитини, тим адекватніші форми ставленої поведінки формуються у неї в подальшому житті.

Таким чином, врахування можливостей раннього етапу розвитку дитини під цілеспрямованим впливом батька дає хороші наслідки всебічного розвитку хлопчиків і дівчаток.

У цей період природним шляхом до розуміння і реалізації свого батьківства виступає щира любов батька до дитини, без якої не може повноцінно розвиватися як дитина, так і виховуватись, формуватись почуття батьківства.

Створення педагогічно доцільних взаємин батька й дитини.

Під педагогічно доцільними взаєминами в сім'ї розуміємо не тільки вплив сім'ї на молоде покоління через спосіб її життя, сімейний уклад (моральну і трудову атмосферу, спрямованість духовного життя, традицій сім'ї тощо). Створення педагогічно доцільних взаємин включає систему цілеспрямованих, здійснюваних батьками спеціальних виховних впливів психолого-педагогічної взаємодії з дитиною, що включає адекватну відповідну реакцію саморозвитку, самовдосконалення вихованцями особистісних якостей, в тому числі й рис сім'янина.

Аналіз досвіду, що склався в сім'ях із високими результатами виховної діяльності, анкетування та інші методи дало змогу виділити найбільш важливі чинники створення батьком педагогічно доцільних взаємин: громадянське, соціальне обличчя батька, особистий батьківський приклад; перетворення можливостей (знань, умінь) батька в розширенні кола соціального спілкування сім'ї, інтересів дитини, у вихованні в неї правильних доцільних орієнтацій; розуміння співвідношення батьківської любові й строгості; згуртування сімейної групи на шляху до колективу, створення довірливих відносин, формування почуття взаємодопомоги, відповідальності, залучення дитини до справ і турбот сім'ї тощо.

Батьки не мають забувати про те, що виховати в дитині громадянські риси зможуть лише тоді, коли самі будуть справжніми громадянами. Діти повинні спостерігати соціальне обличчя батьків та ідентифікуватись із відповідними батьківськими соціальними ролями.

Кажуть: “На плечах батька тримається світ”. І це дійсно так: захист Вітчизни, забезпечення миру на землі, управління державою і громадсько-політична діяльність, важливі наукові дослідження, виконання важких фізичних робіт – у цьому значна частка чоловіка. Це визначає його життєву позицію, а також позицію батька-чоловіка в сім’ї. Звідси закономірними постають і природні вимоги до нього: матеріальне забезпечення сім’ї, відповідальність за дружину і дітей, допомога старим батькам.

Один із батьків згадує дім як щось непогрішно-радісне. Так і називає: святиня! Це при тому, що сам визнає: його батько був урівноважений, справедливий, але суворий. Йому не доводилося ні руки піднімати, ні голосу підвищувати – всі в батьківському домі сприймали його прохання як незаперечність, як добровільно сприйняту відповідальність, обов’язок його виконання. Не від страху, а з любові й поваги, віри в його мудрість і силу підпорядковувались сини.

Такі ж стосунки збереглися до кінця батькових днів, коли діти самі стали дорослими. У батьківському домі панував не патріархат, а любов і справедливість. Батько був справді сильніший і розумніший за всіх у домі й ніколи не використовував силу, щоб принизити інших, а лише допомагав піднятися до його висоти.

В іншому випадку в сина столяра все було інакше, хоча і в нього в домі батько був “господарем”. Та батьківський дім був першою майстернею, де йому довелося освоїти безліч усіляких справ – як старшому в багатодітній родині. Батько – учитель цієї “майстерні” – був вимогливий і не дуже стриманий і чуйний. Він викликав повагу не своїм характером, а умінням все приладнати, змайструвати, своєю працелюбністю. Згладжувала синівські знаки від батьківських кривд мати – витримана і вдумлива. У цій родині сини засвоїли: лад у сім’ї – не основне для чоловіка, головне – праця.

Можна винаходити найхитромудріші способи виховання синів, але поки самі батьки не стануть демонструвати й осуджувати ці ознаки “чоловічності”, – мало чого можемо досягти, навіть якщо й успішним виявиться суспільний виховний вплив різних соціальних інституцій. Однак ще раніше, і хлопцям, і дівчатам, необхідно засвоїти обов'язкові батьківські “уроки етики”, за якими ідентифікується природа справжньої чоловічності. Щоб вони напевне знали: “Пороки, що заводяться в домі живуть по одному: досить дозволити вкоренитися одному, за ним прийде безліч інших. Невдовзі вони розорять господарів, які їх допускали, і розбестять чи скривдять душу дітей, котрі надивилися на них” [Руссо Ж.-Ж., 1961, 395].

Виховати в сина найвищі чоловічі й громадянські чесноти – це означає дати йому змогу якомога раніше брати на себе відповідальність за все, що відбувається при ньому та з його участю.

Атмосфера сім'ї, її соціальні настанови, прийнята система цінностей, взаємовідносини членів родини, з сусідами, взагалі з (дітьми) людьми, – все це залишає глибокий слід у дитячій душі, безумовно відбивається на формуванні характеру, особистісних якостей сім'янина.

А. Макаренко мав рацію, стверджуючи, що батьки виховують дітей не тільки в процесі бесіди з ними, але й тоді, коли їх немає, бо виховують своїм прикладом. Батьківська вимога до себе, писав педагог, батьківська повага до сім'ї, батьківський контроль над своїм кроком – ось головний метод виховання. Якщо коротко охарактеризувати зміст батьківського (чоловічого) виховання в сім'ї стосовно сина, то він полягає в такому: “Батьківське – в чоловікові, чоловіче – в батькові”. За простотою й природністю цієї формули стоїть низка проблем.

Найперша – це проблема спілкування. І чим дорослішими постають сини, тим ускладнюється воно для обох. Різні смаки, інтереси, а пізніше й різні погляди постають характерними “пробними каменями” в їх стосунках. Чи зуміють батько з сином знайти спільну мову, чи прийдуть до згоди, – в багатьох

випадках залежить від батька, адже він старший, досвідченіший, мудріший.

Велике значення має стиль спілкування батька з сином. За рівнем емоційності він значно відрізняється від материнського. Доброта й строгість, гумор і м'якість, докір, чистосердечність і стриманість – ось складові батьківського стилю спілкування, які виключають грубість, зневажливість тону, а також інші форми приниження дитини.

Формування авторитету батька розпочинається, насамперед, зі спілкування з дитиною – хлопчиком чи дівчинкою. І від якості такого спілкування залежить дуже багато. Дані нашого дослідження показують, що спілкування батька з сином у сім'ї складають у сільських родин 2-3 години на добу, у міських – трохи менше 1,5 години. У процесі досліджень ми поставили за мету створити серед батьків потрібну громадську думку, переконання в тому, що батько – головна фігура у вихованні дітей, особливо хлопчиків.

На запитання: „За що я люблю свого батька?” – ми одержали різноманітні відповіді, з яких можна створити своєрідну модель улюбленого батька. „Батько вчить мене любити працю й розуміти життя”; „Тато – столяр. Він усі роботи виконує акуратно”; „Тато допоможе в будь-яку хвилину постояти за себе, за тих, хто не винен”; „За доброту, увагу до мене і мами”; „За те, що він допомагає робити уроки”; „Він завжди побачить, що я засмучений, і спитає, що трапилось”; „Люблю за те, що він мене любить”; „За те, що тато не курить і випиває тільки на великі свята”; „Мені подобається, що батько суворий і справедливий. Він часто перевіряє зошити і щоденник. А ще допомагає мамі і бабусі”; „Я люблю тата за те, що він акуратний і чесний. Він не п'є і не курить, а коли мами нема, він варить обід”; „Якщо тато дав обіцянку, обов'язково виконає”.

Діти, які люблять своїх батьків, з великою теплотою пишуть про них. Часто хлопчики виділяють у батькові якусь одну характерну якість, яка їм найбільше імпонує, про що батьки навіть і не здогадуються. Коли вчителі оголошують на батьківських зборах тільки окреме позитивне з таких рядків – називаючи прізвище та ім'я батька, його

місце роботи, на обличчях батьків сяє усмішка, щастя і гордість за своїх дітей. Проте насторожують відповіді (а їх чимало) типу: “За цукерки”; “Тато мені купує по дві-три порції морозива”; “За те, що тато купує мені все, що я забажаю”. Ці учні про жодні інші якості батька не написали.

Особливо засмучують відповіді, коли діти прямо пишуть, що не люблять батьків. Причинами є різне – випивка, лайка, грубість батьків. Діти 9-10 років не пробачають цього навіть найближчим людям. “Я свого батька не поважаю, тому що він нас залишив. Я йому пишу, а він не відповідає. Де він працює, я не знаю. Я нічого про нього не знаю”; “У мого батька дуже погані якості: п’є горілку, виганяє нас із дому, не приносить зарплату. Він дуже грубий, завжди кричить. Мені він дає 10-15 гривень, а я їх віддаю мамі”; “Мій батько приходиться п’яний, кричить на маму. Навіть кіт Пушок розуміє, що тато п’яний, і швидше лізе під ліжко”; “Мій тато не допомагає мені вчитися і не дивиться мій щоденник. Він пропадає в іншій тьоті, а мама в цей час плаче”.

На завдання “Моє побажання татові на майбутнє” – більшість дітей відповідають трафаретно: міцного здоров’я, щастя, успіхів у праці. Але були й інші думки, які відображають наболіле: “Щоб тато був завжди веселий”, “Кинути курити”, “Щоб батько був частіше зі мною і сестричкою”, “Кинути пити горілку”, “Не лаятись”, “Щоб у тата не боліло серце”, “Хочу, щоб тато жив з нами”, “Щоб тато допомагав мамі”, “Щоб татові дали нову машину” (тато шофер), “Я дуже хочу, щоб тато жив 100 років і більше”.

Ці анкети допомагають, зберігаючи дитячу тасмницю, цілеспрямовано будувати взаємини в сім’ї.

Результати анкетування були викладені на конференції батьків. Само собою зрозуміло, що прізвища практичний психолог називає тільки у позитивних варіантах відповідей. Досвід проведення подібних конференцій показує: як правило, на цю раду приходять 40-45 відсотків чоловіків. Контент-аналіз змісту описаних в науковій літературі подібних конференцій показав, що тут виступають люди різних професій, порушуються різні питання. Йде розмова про роль батька в сім’ї, його особистий приклад, про допомогу чоловіків удома, про повагу до жінки,

про боротьбу з лайкою, пияцтвом, про допомогу в навчанні, організацію дозвілля в сім'ях, трудове виховання дітей тощо. Як підкреслюють педагогічні працівники, після кожної такої конференції помітно посилюється увага батьків до школи, вони більше приділяють уваги дітям. Важко переоцінити й можливості спільного проведення батьками й дітьми свого вільного часу. У цьому процесі здійснюються різні аспекти виховання, формується характер майбутнього сім'янина, переймаються дітьми морально-етичні переконання дорослих.

Детермінованість батьківської любові складається в залежності від статі. Материнська безумовна любов більшою мірою складається *біологічними* (природнім фізіологічним контактом виношування, пологів й годування дитини; материнським інстинктом, що виявляється в збереженні й народженні потомства), *психологічними* (більшою емоційною чуттєвістю і чуйністю, легкістю налагодження емоційних взаємин з дитиною; більш розвинутою емпатійністю та здатністю співпереживати дитині, адекватно реагувати на її потреби; явними емоційними вираженнями любові в діях – обіймах, поцілунках, прогладжуваннях тощо; турботливістю, ніжністю, м'якістю), *соціальними* чинниками (статеворольовим стереотипом матері, експресивністю проявів почуттів, поведінки; виконанням репродуктивної функції, більш раннім виникненням комплексів материнства, в порівнянні з батьківством, меншою „інструментальністю поведінки”) – [Адлер А., 1999; Бернс Р., 1986; Боулбі Дж., 1991; Варга А., 1986; Віннікот Д., 1998; Еріксон Е., 1996; Ізард К., 2000; Овчарова Р., 2006; Фрейд З., 1989; Хорват Ф., 1982; ін.].

Материнська любов набуває особливо важливого значення на початковому етапі життя дитини, на першій фазі задоволення потреби в емоційному контакті дитини [Обуховський К., 1972], найбільш сензитивному етапі формування базових основ особистості, ставлення дитини до світу і самої себе. Самовіддане, альтруїстичне ставлення матері до дитини, весь комплекс її емоційних проявів викликають у дитини позитивні відповідні реакції, що переростають у їхні міцні духовні зв'язки та надалі у взаємини з іншими людьми, сприяють зміцненню емоційного

багатства, врівноваженості, здатності дитини до прив'язаності [Вирга А., 1986; Співаковська А., 1989].

У процесі ідентифікації стосунків матері й немовляти в дитини починає формуватися паралінгвістична знакова система (міміка, особливо посмішка, жести, вигуки тощо). На думку Р. Овчарової, такі утворення формуються на вродженій основі через присвоєння дитиною ідентифікуючої поведінки дорослого (як з перших тижнів дитину повчають емоційно-виразному ототожненню з іншою людиною), що призводить до взаємної ідентифікації, яка забезпечує формування в дитини базального почуття довіри спочатку до матері, а пізніше й до світу дорослих взагалі [Овчарова Р., 2006, 207-208; Хорні К., 2001]. Саме мати виступає першим посередником емоційного зв'язку дитини зі зовнішнім світом, сприяє її нормальному психічному розвитку.

У багатьох країнах Європи, у США спеціалісти в галузі дитячого розвитку вважають, що первинні стосунки з однією людиною – звично з мамою – є ідеальними для повноцінного розвитку немовляти. Такі відносини відрізняються чутливістю, іграми та інтерактивним діалогом. Поступово ранні відносини немовляти з однією людиною переходять у турботливі стосунки з дитиною рідних (бабусі, тата, тьоті, брата і сестри) і близьких (сусідів тощо). Наскільки несуперечливі такі відносини, настільки здоровими і впевненими в собі виростають діти [Андреєва Т., 2005, 173; Крайг Г., 2002, 313].

Мати сприяє розвитку в дитини „соціального інтересу”, „соціальної позиції” [Адлер А., 1996; Овчарова Р., 2006, 208]. Завдання матері полягає у вихованні в дитини почуття співробітництва, прагнення до встановлення взаємозв'язків і товариських стосунків. Величезний вплив на розвиток у дитини соціального почуття (по-суті на соціалізацію дитини) мають стосунки матері й батька. Якщо дружина не надає емоційної підтримки чоловікові і свої почуття зосереджує виключно на дітях, вони страждають, оскільки надмірна опіка гасить соціальний інтерес. Якщо чоловік відкрито критикує свою дружину, діти втрачають повагу до обох батьків. Ніжність

матері до батька, до інших дітей та загалом до інших людей служить рольовою моделлю для дитини, яка завдяки цьому зразку широкого соціального інтересу засвоює, що в світі існують ще й інші значущі люди, крім членів сім'ї. Соціальний інтерес А. Адлер розглядав як барометр психічного здоров'я особистості, а його нерозвинутість вважав причиною неврозів [Андреева Т., 2005, 176, 177; Хьелл Л., Зіглер Д., 1997].

Згідно з поглядами Ф. Хорвата, материнська любов виховує чутливість, увагу до людей, вміння співстраждати й допомагати їм, бути надійною і вірною людиною; завдяки матері в дитини розвивається здатність любити, зароджуються джерела альтруїзму, позитивних духовних нахилів [1982, 178].

Депривація материнської любові негативно впливає на розумовий, фізичний, емоційний і соціокультурний розвиток дитини. Дітей, позбавлених материнської любові, відрізняє емоційна холодність і власна нездатність до любові й прив'язаності [Бернс Р., 1986; Боулбі Дж., 1991; Еріксон Е., 1996; Овчарова Р., 2005; Співаковська А., 1989; Фрейд З., 1989].

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ

На основі праці М. Чепіль [2002, 118-134] проаналізуйте роль матері як носія національних цінностей української родини:

Народження дитини як особистості починається в батьківській сім'ї. О. Барвінський зазначав, що материнська школа припадає на перші шість років життя, коли дитина перебуває в глибокій опіці матері, ступаючи перші кроки, вимовляючи перші слова, навчаючись брати до рук хліб, книжку, ручку. Саме в цей час формуються її свідомість, основи інтелекту і моралі [1910, 129]. У батьківській хаті, в родинному колі, де все наповнене й зігріте теплом національної культури, природно і легко досягаються духовні цінності народу.

Тільки національно свідомі батьки можуть дати своїм дітям відповідне виховання й закріпити шири дитячу любов до всього рідного, яка згодом переросте у зрілий патріотизм. Першоосновою

національного виховання є розвиток чуйності дитячого серця і душі через спостереження краси рідної землі, милозвуччя материнської пісні, хвилюючу урочистість рідних звичаїв та обрядів, напуваючи юну душу скарбами народної мудрості, досвіду, колективної творчості, утверджуючи рідність по крові і духу та зв'язок поколінь, усвідомлюючи молоду людину, формуючи її волю, її характер. Таке початкове виховання дитині може забезпечити тільки батьківська родина [Ломачський М., 1952, 3-4].

Найменше зернятко, зронене люблячою матір'ю на ґрунт дитячої пізнання світу, опісля розвивається "в дозрілий овоч". Діти беруть собі за взірець поведінку матері і наслідують її повсякденно. Ці перші враження дитинства, як дзеркала, знаходять відображення і в зрілому віці [Стецишин С., 1926, 17]. Вони, як і перші впливи зовнішнього середовища, є найсильнішими чинниками, деколи вирішальними у її майбутньому житті, тому так важливо щоб рідні цікавилися і знали, які книжки і часописи читають їхні діти, чим займаються у вільний час, з ним товаришують, які театри відвідують, але передусім батьки самі мають іти дорогою правди і чесноти та давати дітям добрий приклад, уникаючи дій і слів, що ставили б під сумнів мудрість батьківської педагогіки.

Майбутня доля дитини залежить, у першу чергу, від духовних і фізичних прикмет або вад її родини, від морального стану батьків, рівня їх свідомості, їх нахилів, що може полегшити або ускладнити діяльність школи щодо виховання національне свідомого покоління. На думку багатьох педагогів (О. Барвінський, І. Бартошевський, Г. Врецьона, Ю. Дзерович, О. Партицький, І. Ющишин та ін.) визначальною є роль матері у формуванні духовного світу дитини. До прикладу, мати, рідний дім і церква зберегли національну свідомість, культуру й окремішність польського народу [Роля матері, 1934].

І. Бартошевський відзначає, що материнський вплив є першим, найсильнішим і найтривалішим [1891]. Цей вплив, вважає О. Барвінський, є дуже важливий і не раз вирішує її подальший розвиток і майбутнє нації [1890, 65]. Однак, "Було б хибно стверджувати, що батько не брав ніякої участі у вихованні дітей, але ця участь нерідко зводилась до покарання дитини за непослух. Таким чином, позитивні моменти в житті підростаючої особистості пов'язані з матір'ю. Тому жінка-мати відіграє провідну роль як у реальному житті українця, так і в українській культурі" [Гнатенко І., 1997, 75].

Мати, писав Ю. Дзерович [1937], вже з природи щодо душі й тіла налаштована так, що мусить стати першою опікункою і духовною вчителькою. Природна залежність від родичів є вихідною точкою для чеснот: любові, пошани, вдячності. Установлений порядок у родині призвичаює дитину до порядку, самоопанування, самовідречення. У цей спосіб дім і родина є знаменитою школою для соціальних чеснот, оскільки дотримуючись родинних чеснот, дитина привчається до чесного громадського життя. С. Сірополко на сторінках часопису "Рідна школа" писав: "Піклування та любов, що збуджують діти у батьків, утворюють ґрунт родини, основи громадянства й держави. Родина це є природній ґрунт для розвитку дитини, бо тільки в родині, збудованій на взаємній любові, дитина може розвинути почуття солідарності й людяності, що лежить в основі кожного суспільства" [1927, 3].

Мати, можливо часто несвідомо, але має можливість розв'язати найскладніше завдання виховання – пізнати індивідуальність, має вроджений дар відчутти, зрозуміти і відгадати душу дитини. Вона зчитує з душі дітей думки і бажання, лихі вчинки, причини радості і смутку, а око матері, стверджує О. Барвінський, найглибше заглядає в душу дитини. Оскільки між мамою і дитиною існує духовна схожість, це дає змогу матері пізнати її з допомогою інтуїції, зрозуміти і вгадати стан її душі [1890, 67]. Мати збуджує в *душі* дитини найрізноманітніші духовні інтереси: перші паростки інтелектуального, естетичного й релігійно-морального виховання, тому її завдання формувати мислення, почування, волю (бажання) дитини. Саме ці три сили людського життя роблять згодом дитину цілісною особистістю. І саме тому Ю. Дзерович вихованню душі приділяє значну увагу [1937, 48].

"Найціннішою частиною народу" називала матерів К. Малицька, вважаючи, що суспільство само себе забезпечить, коли буде охороняти материнські права" [1930, 2]. Цю ідею підтримував О. Барвінський. Розмірковуючи над впливом матері у вихованні, педагог наводить яскравий приклад: вплив простої і неписьменної селянки, вихованої на живій народній словесності – на формування особистості сина – Пантелеймона Куліша. Чи інший приклад: вплив матері Тетяни, яка була "мужичого роду", на світогляд і характер М. Костомарова [1890, 65-66]. Але, зазначає автор, у нас, на жаль, мало таких матерів навіть у так званих інтелігентних родин, котрі б прагнули "виховувати дітей в національній свідомості" [1890, 69]. Причиною цього є, в першу чергу, занедбане або невідповідне виховання в дитячому віці. Аналізуючи причини і наслідки цього явища, педагог

приходить до висновку, що дати відповідне виховання та освіту дітям, особливо майбутнім матерям, – справа “вельми коштовна”, і не кожен священник чи урядник може з цим справитися.

Педагоги неодноразово підкреслювали значення впливу матері на дітей при навчанні їх мови. “Мати це для дитини джерело мови, властиво перша вчителька мови. Тому й кажемо: матірня мова” [Дзєрович Ю., 1937, 49]. Через мову дитина засвоює національний спосіб мислення, ставлення до моральних цінностей тощо. Перебуваючи постійно з матір’ю, дитина розвиває в собі багато інтелектуальних здібностей. З раннього віку у неї формується культ рідного дому, сім’ї, рідного села. Вона любить свій родинний дім з усім його природним багатством і красою, любить матірню мову, колискові пісні, бабусині казки, народні пісні, народні звичаї й обряди.

Щорічне проведення свята Матері, до програми якого входили доповіді, декламації, спів, мало на меті скріпити у дітях і піднести культ рідної неньки-виховниці, “щоб додати їй поваги та пошанівку”. а також збудити у жінок матерів самопошану до себе, розуміння ваги своєї ролі як виховниці нових поколінь нації. З піднесенням матері на висоту індивідуальної і всенародної пошани, зазначалося на сторінках часопису, покращиться тілесне й духовне здоров’я дітей, зміцниться їх громадянське і національне виховання, поширяться їх суспільна свідомість. Осяяна ореолом любові й пошани, мати зуміє закласти непорушні підвалини формування національно свідомої молоді. У міжвоєнний період проведення свята Матері набуло всенародного значення і стало національним святом. Про це свідчить інформація, вміщена у педагогічних часописах. Так, у 1932 р. свято Матері було проведено у Львові на Святоюрській горі. Свято почалося із Соборної Служби Божої. За свідченнями учасника, захоплюючи проповідь про значення Матері для людства і нації виголосив о. Куницький, архієрейське благословенство українським матерям і всьому українському народові дав митрополит Шептицький. А згодом відбувався урочистий концерт, в якому взяли участь діти шкіл “Рідної Школи” та дитячих установ товариства “Українська Захоронка” [Свято Матері і “Рідна Школа”, 1932, 185].

Завдяки домашньому впливу любов до всього рідного виростає і шириться у дитини вже у дошкільному віці. Коли дитина чує з уст матері любі серцю пісні, казки й оповідання з рідної історії, бачить на стінах кімнати історичні картини й краєвиди та слухає розповіді – коментарі про них від родичів, ознайомлюється з народними звичаями,

традиціями, святами, бере участь у релігійних і церковних торжествах, у неї закладається коріння патріотизму, і далі його плекання стає досить легким [Дзерович Ю., 1937, 217; Барвінський О., 1890, 66]. Тобто те, що Г. Ващенко називав стихійним патріотизмом “це неусвідомлена любов до рідної природи, своїх земляків, рідних звичаїв, традицій, рідної мови” [1956, 298].

Українські педагоги краю стверджували, що від широї та благородної матері можна навчитися не однієї таємниці виховання. Хоча нерідко в багатьох галицьких сім'ях жінка є неписьменною, однак вона глибше і краще розуміє дитину, ніж будь-який освічений педагог, може просто розв'язувати найскладніші завдання виховання. У тогочасних публікаціях переконували, що кожен мати, батько, кожна родина і вся суспільність повинні бути для молоді взірцем моральності, національного духу, патріотизму [Дуб Й., 1905, 230].

“Українська жінка, – писав Л. Ясінчук, – мусить пам'ятати, що вона відповідальна в першій мірі за національне обличчя родини. Для облегшення цієї відповідальності вистане глибока власна національна свідомість. Ця свідомість не може ґрунтуватися тільки на вивчених фразах, хоч-би як розумних і доцільних. Вона мусить бути основана на широкому знанні прикмет і похибок народу, його владі, його соціальних уподобань і тих сил, які піддержують і які ослаблюють розгін народу до правди, волі, добробуту. Ця свідомість має ґрунтуватися на знанні ріжних життєвих явищ серед нашого народу, на знанні відношення інших народів до нашого і навпаки” [1932, 200-201].

На роль і значення матерів у національно-політичному житті неодноразово звертав увагу і К. Трильовський: “вони дають Україні нове покоління, і від них передовсім залежить, яким те покоління буде. А яким буде молоде українське покоління – такою буде будучність цілої нашої України!”. До того ж, свідомо жінка-патріотка є прикладом для оточуючих, має виховний вплив на членів родини [1926].

Мати-українка упродовж віків стоїть на сторожі чистоти рідного слова, рідної віри, пісні, рідних звичаїв, мистецтва тощо. У неї є свого роду стихійна свідомість, яка робить її здатною боронити свого рідного і захарувати своє рідне, хоча вона не грамотна і не має свідомості в нинішньому розумінні. “Деякі жінки, як це видно з творів В. Стефаника, часто неписьменні, є високо національно свідомі. В них є здорове розуміння того, що добре і корисне народові, і хоча самі неграмотні, вони тішаться свідомими дітьми, дбають про їх освіту і радіють їх працею для загалу. Отже, наше українське жіноцтво це

чудовий скарб і велика надія народу. З того жіноцтва може легко вирости велика непоборна сила, яка на правду спасе свою націю" ["Чого жде нарід від свідомої українки?", 1938, 143]. Здобути кращу долю своєму народу зможуть тільки виховані в національному дусі діти. Так виховати може тільки свідомо мати в рідній хаті.

Добрий вплив жінки веде до добробуту народу, а злий – до занепаду, а звідси: яка жінка, така суспільність [Стечишин С., 1926]. У жіночих інститутах процес виховання, у першу чергу, має бути спрямований на те, щоб з них виходили чесні й побожні матері, котрі б суміли виховувати своїх дітей у вірі, чесноті й патріотизмові, у релігійному і народному дусі. Школа мусить "витворити" новий тип жінки, який поєднував би в собі і матір, і громадянку. Звісно, важливе значення має і самоосвіта.

Слід зазначити, що "в наших поетів Україна виступає найчастіше під символом жінки-матері (Г. Шевченко) "Україна-мати", "Ненька-Україна" – це епітет, які самі собою визначають характер українського патріотизму як любові синів до матері" [Цимбалістий Б., 1992, 85].

Мама, зазначалося на сторінках тогочасної преси, мусить дотримуватись певних норм і правил у вихованні дитини, які, на нашу думку, не втратили своєї актуальності й сьогодні, а саме: завжди і всюди розмовляти рідною мовою; співати дитині тільки свої рідні українські пісні; шанувати й гордитися своїм народним одягом; привчати дитину купувати все у своїх магазинах; читати гарні, рідні книжечки; передплачувати український журнал-часопис "Дзвіночок"; користуватися дитячою бібліотекою; підготувати дитину до школи; виховувати дитину; слово і наука матері має бути перша і найголовніша; у ранньому дитинстві нікому чужому не поручати виховання дитини. У цій справі може допомогти тільки рідна Церква, рідна школа; ніколи не казати, що не маєш часу. Якщо вважаєш виховання своєї дитини за найбільший материнський та національний обов'язок, час завжди мусиш знайти; великі, відповідальні, святі обов'язки має супроти дитини і Батьківщини мама, тому мусить так спланувати свої справи, щоб виховання дитини стояло на першому місці [Найважливіша справа для української матері, 1938, 46].

Важливо, щоб українська мати свідомо дотримувалась непохитної вірності рідному народові, берегла народні скарби, творила нові, щораз їх більше і ширше розвивала. Здобути кращу долю для свого народу можна тільки при допомозі сили, а та сила – "то тільки діти

виховані в національній душі. Так виховати може тільки мати в рідній хаті, і то свідомо мати. Її поріг повинен стати тою твердиною, за якою росте сила і щастя народу, ростуть свідомі українці” [Чого жде нарід від свідомої українки?, 1971, 143].

Український педагог М. Чарторійський зазначав, що родинне виховання це “виховання дітей у рідній мові, рідним слові, рідній історії, рідній культурі та рідних традиціях – понадто також і в рідній вірі! І всі ті, вичислені знання дитина наша мусить досягнути не пізніше як між 4-м, і 10-м роком свого життя. Не пізніше. Якщо ми переносимо ті знання на “пізніше”, то можемо бути певними, що ми вже всього з нашими дітьми не досягнемо” [1938, 51].

“Одним із напрямів освітньої роботи серед жінок була пропаганда книжкових видань, формування читацьких інтересів, потреб і уподобань, що сприяло підвищенню освітнього рівня жінок... Проблема виховання національне свідомої молоді гостро стояла і на Проведення щорічно свята Матері, до програми якого входили доповіді, декламації, спів, мало на меті скріпити у дітях і піднести культ рідної неньки-виховниці, “щоб додати їй поваги та пошанівку”, а також збудити у жінок-матерів самопошану до себе, розуміння ваги своєї ролі як виховниці нових поколінь нації.

Внаслідок соціальних катаклізмів, що відбулися у ХХ ст., докорінним чином змінився світ, у тому числі, змінилося родинне життя, змінилася сім'я. У суспільній свідомості формуються цінності, властиві жіночій свідомості, жінці. Мова йде про перевагу жіночого елемента в українській національній психології, про жіноче начало в українському національному характері. В умовах розбудови незалежної держави українська сім'я, відроджуючи споконвічні родинні традиції, має готувати активних і національне свідомих громадян України, і знову ця ноша лягає на плечі берегині людського роду.

Рис. 2. Стилi батьківсько-материнського ставлення у вихованні дитини

Обговорити зі старшокласниками звернення-сповідь журналіста, вченого Петра Ігнатенка до матері:

“Стою перед Вами, як перед Матір’ю Божою, у тихій зажурі й невимовній печалі – на колінах.

Вдивляюся у ясний погляд Ваших голубих очей, пещу сиве й м’яке, як коноплі, волосся, торкаюся натруджених рук і шершавих, мов язик, долонь, розгладжую холодні зморшки обличчя, цілую припухлі губи своїми такими ж – відчуваю гранітне тепло Вашого зболеного серця і розкраяної душі. І сповідаюся внутрішньою молитвою перед Вами – у ній і вдячність блудного сина, і щира спокута за гріхи перед Вами.

Вдячний,

що передали мені у спадок і ту ж голубинь своїх очей з-під густих брів; і обриси обличчя, і неспокійну вдачу, і нестямну жагу працьовитості;

що народили мене в день Святого Апостола Петра не в пологовій палаті, а під копицею сіна на нашій колись чарівній Ірпінській заплаві. Кажали: “Коли почалися схватки, то відчула, що до хати вже не дійду. Поклала граблі на покіс, прилягла під копицею... Отак і з’явився ти на світ”;

що, співаючи колискову, міцно вклали в серце й уста мої рідну мову, якою прозрівав і ставав людиною в тому ненадійному світі манкуртів і перевертнів;

що в дні великих свят брали за руку й водили аж у сусіднє село до церкви, від якої, одначе, войовничий атеїзм згодом відлучив мене, але не витравив до кінця непорочності і святості народної моралі;

що в часи ідеологічного одурманення гени Ваші не тільки не дозволили мені вродитися, а й пронести любов до Ваших колискових співанок рідної мови нашого родоводу і народу, і що інстинкт родоводу шораз завертає мене з далеких і близьких доріг в отчий край сюди, на цвинтар, до Вас на сповідь і до нашої приземкуватої хати, де над припічком, пам’ятаю, висіла колиска, а під піччю, казали Ви, закопаний мій пуп, –

за все це, згадане й незгадане, синівська вдячність, довічна пам’ять про Вас і любов. От тільки дібрати слів, щоб висловити ту вдячність не лише письмово (хоч десятки літ тримаю в руці перо), а й подумки, не можу. Та й навіть найгеніальніші генії людства не змогли

і не зможуть передати вдячність і любов до Матері. Нема в мові таких слів, щоб висловити це. Бо Ви –

МАТИ!

І цим все сказано” [Ігнатенко П., 1992].

Не треба гучних слів, заяв у вірності Батьківщині, людям. Необхідно бачити зволожені сльозами очі старшокласників, які подумки порівнюють своє синівське й дочірнє ставлення до рідної матері з словами видатного журналіста. Саме від любові до близьких людей, трепетного ставлення до куточка, в якому народився й виріс, формуються риси майбутнього сім'янина. Такі ж асоціації в осіб різного віку викликає емоційне прочитання Казки про гуску видатного педагога В. Сухомлинського

х х х

Обговорити з учнями молодших класів Казку про гуску В. Сухомлинського [1978, 212-213]:

... Жаркого весняного дня вивела Гуска своїх маленьких жовтеньких гусенят на прогулянку. Вона вперше показувала їм світ. Цей світ був яскравим, зеленим, радісним: перед гусенятами розкинувся великий луг. Гуска стала вчити гусенят щипати ніжні стеблинки молодої трави. Стеблинки були солодкі, сонечко тепле й ласкаве, трава м'яка, світ затишний і добрий, він співав численними голосами бджіл, жучків, джмелів. Гусенята були щасливі. Вони забули про матір і стали розходитися в зеленому лузі. Коли життя щасливе, коли на душі спокій, про матір часто забувають. Тривожним голосом Гуска стала скликати дітей, та не всі вони слухались.

Раптом насунули чорні хмари, на землю впали перші краплини дощу. Гусенята подумали: світ не такий затишний і добрий, як здавалося. І як тільки вони про це подумали, кожне з них згадало про матір. Для кожного з них мати стала потрібна, ой, як потрібна! Вони підняли маленькі голівки й побігли до неї. А тим часом з неба посипалися, мов горобині яєчка, градини. Гусенята ледве встигли прибігти до матері, вона підняла крила й прикрила ними діток. Бо крила існують передусім для того, щоб прикривати дітей – це відомо кожній матері; а потім уже для того, щоб літати. Під крилами було тепло й безпечно; гусенята чули, як ніби десь здалеку доноситься гуркіт грому, завивання вітру й стукіт граду. Їм навіть стало весело: за

материнськими крилами коїться щось страшне, а вони в затишку й теплі. Їм і на думку не спадало, що крило має два боки: один теплий і затишний, а другий – холодний і небезпечний.

Потім усе затихло. Гусеняття хотілося швидше на зелений луг, а мати не піднімала крил. Маленькі діти Гуски вимогливо запищали: випускай нас, мамусю. Так, вони не просили, а вимагали, бо коли дитя відчуває міцну, сильну материнську руку, воно не просить, а вимагає. Гусеняття вибігли на траву. Вони побачили: в матері поранені крила, вирвано багато пір'їн. Гуска важко дихала. Вона намагалася розправити крила й не могла цього зробити. Гусеняття все це бачили, але світ знову став таким радісним і добрим, сонечко сяяло ласкаво й ясно, бджоли, джмелі й жуки співали так гарно, що гусеняття і на думку не спало запитати: матусю, що з тобою? І коли одне, найменше й найслабкіше гусенятко підійшло до матері й запитало: тобі боляче мамо? – вона тихо відповіла, мов би соромлячись свого болю: все добре, сину. Жовті гусеняття розсипалися по траві, і мати була щаслива.

ТЕМА 6

БАТЬКИ-ОПІКУНИ В ОПІКУНСЬКІЙ ТА „ПРИЙОМНІЙ” СІМ'ЯХ

Під опікунською сім'єю, розуміємо малу соціальну групу людей, які спільно проживають і поєднані родинними відносинами опіки (а також можливо шлюбу чи шлюбу в поєднанні з кровною спорідненістю), спільністю формування й задоволення біологічних та соціально-економічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю.

У цьому зв'язку розрізняємо як типи опікунства, наближеного до сімейних умов (власне опікунська сім'я, дитячі будинки сімейного типу), так і різні форми суспільної опіки, наближеної до суспільних державних чи недержавних закладів (ясла для суспільних сиріт, будинки дитини соціального характеру, спеціальні заклади для дітей з особливими потребами тощо). Ще іншим напрямом є різні форми суспільної чи сімейної опіки, що здійснюється при наявності батьків, які не можуть чи не хочуть через різні причини виконувати свої виховні функції (державні, недержавні, громадські чи сімейні заклади – притулки для не-

юмолітніх, так звана „прийомна сім'я” (інша назва – заступницька сім'я), заклади материнської опіки тощо).

Науковці і практики всього світу прийшли до висновку: якщо дитина залишилась без батьківської опіки, краще, щоб вона виховувалась не в дитячому будинку, а в умовах опікунської сім'ї чи в умовах, наближених до сімейних.

Від інших типів сімей опікунська сім'я відрізняється *людськими відносинами опіки* [Костів В., 1999, 56]. Звичайно подібність таких відносин із стосунками “рідні (кровні) батьки й дитина” існує, але погодимось, що тут проявляються своєрідні особливості. Так само, як і у відносинах “прийомні батьки і діти” в „прийомній сім'ї” (домінуюча основа – опіка) та сім'ї з прийомними дітьми, в якій домінуючою основою утворення сімейних стосунків постало усиновлення (удочеріння).

Отже, необхідно розрізнати своєрідність відносин у сім'ях цих типів і вивчати їх сутнісні характеристики, властиві саме цьому типу сім'ї, а не іншому. Для прикладу, в сім'ї з прийомними дітьми (утвореній після смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби, відмови від дитини тощо) діти, прийняті у нову сім'ю чи ті, хто виховується за участю нового члена сім'ї – вітчима, мачухи або інших осіб, що замінюють батьків в умовах відносин усиновлення, отримують не тільки батьків, які прирівнюються в особистих і майнових правах та обов'язках до кровних родичів, але й заново батьківську опіку. Але ця батьківська турбота хоча і є звичайною, прирівняною до повної сім'ї, проте водночас і специфічною, зі своїми особливими проблемами, властивими саме цьому типу сім'ї (збереженням таємниці усиновлення, можливістю альтернативного вибору спілкування з рідними батьками, своєрідністю у відборі виховних засобів впливу тощо).

Згідно нормативних документів окремих країн і світового співтовариства, під опікою розуміється система відповідних заходів, що стосується в основному дітей, які втратили батьків або знаходяться в ситуації відсутності такої опіки у власній родині, тобто в умовах бездоглядності чи безпритульності. Таким самим чином опіка трактується й стосовно старших членів

родини, позбавлених турботи й допомоги з боку власних дітей. Це зауваження приводиться не випадково, оскільки в сучасній літературі, спеціально присвяченій проблемі опіки над дітьми в добу трансформації суспільного устрою, система опікунського виховання стала трактуватися дуже широко, аж до заміни шкільно-громадсько-сімейного виховання словами “опіка”, “опікунська турбота”, “опікунське виховання” [Завгородня Т., Лисенко Н., Мажец Д., Ступарик Б., 2002, 43-150]. Внаслідок цього не розглядаються специфічні особливості й можливості опіки у різнобічному формуванні особистості, а перекладаються проблеми опікунства на широкий спектр сімейного, шкільного і позашкільного виховання. Крім того, значна увага авторами таких підходів приділяється загальній опіці – так званим “різним формам допомоги і надання підтримки дисфункційним сім’ям”, “явищу суспільного сирітства, коли простежується опікунсько-виховна слабкість і нездатність, характерна для багатьох сімей”. У цих випадках застосовується така міра як поміщення дитини в заступницьку сім’ю або в опікунсько-виховні заклади (притулок для неповнолітніх, ясла для суспільних сиріт, будинки дитини соціального характеру, заклади материнської опіки над вагітними жінками чи молодими матерями, патронуючу сім’ю тощо) – [Завгородня Т., Лисенко Н., Мажец Д., Ступарик Б., 2002, 16, 21-22, 24].

На нашу думку, опікунське виховання має вживатися саме в його автентичному сенсі стосовно дітей чи дорослих, позбавлених батьківської або родинної (синівської тощо) турботи, а не власне всіх дітей, які, звичайно, певною мірою потребують усі “опіки” у найрізноманітніших спектрах суспільного життя.

Як стверджував академік М. Стельмахович, у благородних вчинках опікунів виявляється як велич щедрої душі нашого народу у ставленні до знедолених дітей, так і геніальність, прозорливість українського родинознавства, за яким кожна дитина, в тому числі й сирота, повинна змалку виховуватися обов’язково в сім’ї. Ця надзвичайно важлива настанова педагогічного генія народу знайшла своє повне підтвердження у психолого-педагогічній науці і виховній практиці [1996, 38]. Опікуном

повинна бути людина авторитетна, доброзичлива, вимоглива і чесна, з добрим і щирим серцем, пройнята любов'ю до дітей і готовністю виховувати чужу дитину як свою власну. Тому найбільшого опікуном стає близький або далекий родич („Свій як не заплаче, то хоч скривиться”, „ До свого роду хоч через воду”). Приймними батьками для дитини може бути бездітна сім'я, яка має бажання всиновити чи удочерити сироту. Нерідко сироту бере і багатодітна сім'я, бо „де шість, там і сьоме пристроїться” [Стельмахович М., 1997, 113].

Не випадково, вирости сам сиротою (з семи років – без батька, і з чотирнадцяти – без матері), М. Стельмахович завжди з вдячністю згадував своїх опікунів – молодшого батькового брата, стрийка Олексу та його дружину Анастасію Стельмаховичів, ніколи не залишав поза увагою долю сиріт. Підкреслюючи незамінність материнського і батьківського впливу на дитину, М. Стельмахович аналізує явище депривації у дітей, які змалку залишилися без батьків і виховуються у дитячих притулках і дитячих будинках: „Незважаючи на задовільні харчування й догляд, у їхньому психічному, інтелектуальному й емоційному розвитку спостерігається значне відставання від вікової норми, від їхніх ровесників, які виховуються у сім'ї під опікою батьків. Такі діти, як правило, не виявляють особливого інтересу до навколишнього світу, до засобів і розваг, до навчання, слабо володіють мовою”. Крім того, такі діти, котрі звикли до державних подачок, не знають, звідки що береться, ставши дорослими, здебільшого не можуть створити власної сім'ї. Не бачивши нормальних родинних стосунків, не знаючи маминої ласки, батьківської і сестринської любові, вони не здатні дати все це своїм дітям. І їх малюків чекає така ж сирітська доля в казенних виховних дитячих будинках [1994, 39-40].

Для опікунів важливо знати місце знаходження біологічних батьків, їхній соціальний статус і наскільки вони здатні відновити виховання рідної дитини або наскільки контакт з ними є небезпечним для дитини. Батьки-опікуни пізнають дитину, яка вона є в дійсності, з усіма дрібними і великими потребами, духовними запитами. Завдання батьків полягає не тільки в

тому, щоб виявити і сформувати здорові матеріальні й духовні потреби дитини, але й домогтися такого розвитку цих потреб і запитів, щоб у житті особистості домінувала потреба активної діяльності, метою якої є становлення різнобічно розвинутої особистості.

Врахування соціально зумовлених якостей дитини, особливостей становлення темпераменту, характеру, формування життєвих домагань, матеріальних і духовних потреб – усе це прискорює адаптаційний період її входження в нову сім'ю, допомагає досягти повного взаєморозуміння з опікунами та їхніми рідними дітьми (якщо вони є в сім'ї), дозволяє уникнути кризових ситуацій. Опікуни повинні враховувати особливості розвитку, поведінки й виховання дітей, які потрапили в опікунську сім'ю безпосередньо із соціально благополучних сімей, з інтернатних закладів, із притулку, з лікарні тощо [Бевз Г., Захарченко В., ін., 2003, 12, 19].

Проблеми сім'ї, яка взяла на утримання і виховання покинуте немовля, є типовими для всіх сімей, у яких є новонароджені діти, і зводяться до задоволення фізіологічних та первинних емоційних потреб дитини. Діти, котрі потрапили в лікарню з вулиці, яких знайшли на вокзалі, у парках, на звалищах, – це діти, обтяжені значними проблемами із здоров'ям, які всього лякаються – людей, води, гучних розмов тощо. Тому робота щодо їх адаптації передбачає втручання психологів, педагогів та велике терпіння з боку батьків-опікунів. Чим менша дитина, тим скоріше вона звикне до життя нової сім'ї [Бевз Г., Капська А., 2000, 94; Попов С., 2004, 48]. Тому опікунам доводиться шукати шляхи налагодження контакту з дитиною, яка ввійшла в їхню родину, у котрій виробився певний рефлекс самозахисту від посягань на неї, її поведінку, звички. І цей самозахист у різних дітей проявляється по-різному: у мовчанні, грубощах, сльозах, істериках тощо [Бевз Г., Захарченко В., 2003, 27].

Основним завданням, яке стоїть перед опікунами та соціальним працівником на етапі входження дитини у сім'ю, – досягти прийняття нею правил і вимог сімейного життя, адаптувати її в середовище опікунської сім'ї для відчуття нею своєї

значущості у сім'ї, щоб вона не шляхом примусу, а за власним бажанням „потягнулася” серцем до нової родини [Волинець Л., Капська А., 2000, 76]. Процес адаптації дітей цієї вікової групи, передбачає в основному турботу опікунів про дитину її догляд та встановлення взаємного емоційного контакту (позитивні моменти: дитина не пам'ятає нікого з колишніх родичів, з якими вона нічим не пов'язана, крім зовнішніх рис та типу нервової діяльності; негативні: невідомо, як проходила вагітність біологічної матері, як проходили пологи, які хвороби та відхилення в розвитку можуть проявитися пізніше [Бевз Г., Захарченко В., 2003, 43].

У віці від 3 до 4 років процес взаємної адаптації батьків-опікунів і дитини залежить від наявності близьких контактів із біологічними батьками до появи в опікунській сім'ї; рівня розвитку дитини, стану її психічного і фізичного здоров'я. [Волинець Л., 2000, 56; Заброцький М., 2001, 45; Попов С., 2004, 44-45]. Важливим для опікуна постає усвідомлення його значної ролі в адаптаційному процесі, де він повинен замінити батьків та створити такі умови, за яких адаптація дитини проходитиме в руслі розуміння, поваги, побудови якісно нових сімейних стосунків із орієнтацією на особистість дитини. Якщо діти виховуються з дідусем чи бабусею або, особливо, одним із них, то потяг дітей до своїх батьків буде достатньо сильним і тривалим. Якщо ж дитина виховується в повноцінній сім'ї (з молодими батьками та їх дітьми), то потяг до рідних батьків буде менш тривалим, а часом потреба в зустрічі з ними і зовсім зникне. Опікуни відзначають у дітей підвищене відчуття тривоги, незахищеності й самотності. Опікунам здається, що відповідно до віку, дитина повинна розмовляти, розуміти, що робиться довкола неї, адекватно на все реагувати, проте реально цього не спостерігається [Капська А., 2004, 261-263].

Якщо опікуни не зможуть відкрити собі шлях до серця дитини і встановити довірливі відносини, то посилюватимуться попередні негативні риси (агресивність, замкнутість, розгальмування) чи нездорові звички (злодійство, потяг до куріння, бродяжництва), а також мстивість, вимагання надмірної уваги або

впертість; кожна дитина намагається власними силами захистити себе від несприятливих зовнішніх чинників [Попов С., 2004, 44]. Позитивне: дитина піддається зовнішньому впливу, є можливість ефективно впливати на розвиток інтелекту та характеру; порівняно швидкий процес адаптації дитини до нової сім'ї; негативне: подолання негативних звичок і навичок, із якими дитина приходить у сім'ю [Бевз Г., 2003, 45].

У віці дітей від 5 до 7 років виникає необхідність змінювати небажану поведінку і заохочувати добру поведінку дитини. На початковому етапі батьки-опікуни намагаються прививати навички, принципи, риси характеру, які потрібні дитині для внутрішнього аналізу позитивних процесів і мети, прищеплення поваги до себе й інших; почуття відповідальності за стан справ у сім'ї і суспільстві; співчуття потребам інших людей [Капська А., 2004, 227]. Позитивні сторони: процес адаптації в більшості випадків не є надмірно тривалим і складним; спостерігається тенденція до встановлення доброзичливих і довірливих взаємостосунків; негативні: дитина ще пам'ятає окремі епізоди зі свого минулого життя, з життя родичів та інших людей, що можуть негативно позначитися на її свідомості й поведінці; періодично спостерігаються зриви в поведінці, у ставленні до ближніх [Бевз Г., Захарченко В., 2003, 48].

Опікуни дітей 8-11 років (якими не є родичі) до рішення про взяття дитини під опіку прийшли з власних бажань та переконань, внутрішньо готові бути опікунами, люблячими батьками, психологічно готові до можливих труднощів та розуміють складність і важливість свого кроку як для своєї сім'ї, так і для дитини, особливо, коли мова йде про дітей із вадами фізичного та психічного розвитку. Опікуни дитини (родичі) погодилися на опіку дитини під тиском певних життєвих обставин (смерті близьких родичів чи власних дітей, позбавлення батьківських прав чи ув'язнення) з почуття милосердя, жалю, родинної єдності, кровної спорідненості щодо дітей, позбавлених батьківської опіки. Основна мотивація взяття дитини під опіку є бажання залишити дитину в родині. Далі спостерігається усвідомлення власної спроможності щодо можливості бути опікуном та іноді

неадекватним уявленням про сам процес опіки з його складнощами, конфліктними ситуаціями, багатьма протиріччями, без розуміння основних труднощів процесу виховання, становлення та соціалізації дитини в сучасних умовах. Тут очевидно може проявлятися відсутність взаєморозуміння, поваги дитини до опікуна і навпаки, повна виховна неспроможність опікуна впливати на підопічного тощо; несумісність поглядів на цінності життя; невідповідність між дитячими прагненнями та можливостями опікунів; авторитарний спосіб виховання. Позитивне: дитина самостійна й не вимагає багато часу для догляду, незалежна й працелюбна; може оцінити бажання замінити їй біологічних батьків; стосунки складатимуться вдало, якщо є психологічна сумісність; негативне: буває важко пристосуватися до особливостей поведінки, звичок, рис характеру, які вже певною мірою встановлені, прийняти дитину такою, якою вона є; якщо їй щось не подобається, дитина може „проявити характер” не в кращому розумінні.

Ускладнення стосунків між дорослим та дитиною відбувається у віці дітей 12-15 років, коли пробуджується інтерес до власного „Я”, його коренів. Між дорослими і дітьми з'являється відчуження, втрачається щирість, довіра у взаєминах. Часто підлітки стороняться опікунів, у них є свої таємниці; вони намагаються спробувати все, щоб утвердити своє дорослішання: палити, вживати алкоголь, лайливі слова, грубіянити [Бевз Г., 2003, 52; Попов С., 2004, 44]. Адекватна адаптація дитини і опікунів виникає тоді, коли обидві сторони розуміють, що певні таємниці в дитини є і підліток достатньо самостійний для того, щоб визначитися, на якому етапі і з ким йому необхідно поділитися своїми проблемами. В опікунів, які постали близькими чужій дитині, доводиться виправляти помилки попереднього виховання і постає проблема не наробити нових помилок, керуючись чітким гуманним принципом – не зашкодити дитині [Попов С., 2004, 44].

ТЕМА 7

ХРЕЩЕНІ БАТЬКИ

У багатьох випадках порушення природної структури сім'ї постає необхідною система організації компенсаторної діяльності дорослих у наданні дітям із різних типів сімей допомоги, яка б у різних умовах передбачала вибір хрещених батьків із числа близьких, рідних, друзів сім'ї, вміле використання різних способів заміщення дитині недостатнього впливу через спілкування з ними дитини.

Педагогічне значення інституту хрещених батьків (кумівства) загальновідоме. Завдяки його існуванню дитина, крім батька й матері, має і "батьків-дублерів", суспільних уповноважених, які добровільно приймають педагогічне шефство над дитиною від народження до повноліття. Сімейно-побутові відносини, які складаються на основі кумівства, значно посилюють потенційні можливості сім'ї у вихованні дітей. В особі хрещених батьків виступають не тільки помічники, але, головним чином, і громадські контролери. Українське народне прислів'я "Що кум, то розум" свідчить про достатньо активну педагогічну діяльність й авторитет кумів.

Підкреслюючи значення кумівства і роль хрещених батьків, М. Стельмахович так описує цю почесну місію: „Після запрошення у куми між рідними й почесними батьками встановлюються дружні взаємини. За активної участі кумів відбувається наречення дитини, посвята в повноліття і навіть весілля вихованців, які називають вибраного батька нанашком, а вибрану маму – нанашкою (очевидно, від слова наш, тобто свій, такий, як свій рідний). Народна педагогіка вимагає, щоб діти з повагою ставилися до почесних батьків, слухалися їхніх порад, з вдячністю сприймали зауваження, так само ретельно виконували їхні вказівки, як і рідних батька й матері. Звичайно, що батьки із задоволенням сприймають таку громадську допомогу у вихованні, нерідко, особливо в святкові дні, відвідують своїх кумів, приносять дарунки. Кум і кума з свого боку, обдаровують гостинцями своїх підопічних, які у відповідь на це прагнуть радувати

їх гарною поведінкою, приходять дол них додому, розповідають про свої справи” [1997, 115]. Про авторитет інституту хрещених батьків свідчить те, що під час першого дня весілля кумам відводиться одне з найпочесніших місць – навпроти молодих, перші скибки весільного короваю вручаються саме їм – почесним батькам молодої і молодого, перші дарунки молода вручає хрещеній матері й хрещеному батькові молодого. Другого дня рідні і почесні батьки сідають на місце молодих, молода пара шанує їх [Стельмахович М., 1997, 116]. У деяких селах західних областей України ще збереглися традиції проведення весільного столу й частування гостей спочатку у домі хрещених.

Сказане свідчить, що ця знахідка народної педагогіки (Скуратівський В., 1992, 53-55) має прогресивний характер і заслуговує, щоб її зберегти в здоровій основі, творчо збагативши новими педагогічними елементами. У сучасних громадянських обрядах реєстрації новонароджених важливе місце відведено хрещеним батькам. До них зі словом звертається обрядовий староста, закликає стати дійсним помічником батьків у вихованні дитини, не жалюючи для цієї почесної справи ні сил, ні енергії, з честю виправдати високу місію хрещених батьків. Вони, в свою чергу, запевняють усіх присутніх, що виправдають довіру, будуть піклуватися, щоб дитина росла доброю, розумною чесною, працюютою, в любові до батьків і Батьківщини. Офіційно скріплюючи підписами свою відповідальність, хрещені батьки “визнають перед суспільством, батьками і самою дитиною моральні обов’язки – допомагати правильному її вихованню і розвитку” [Комановський І., 1977, 26]. Вони стають наставниками дітей на довгі роки.

Вплив на дитину з різних типів сімей за допомогою хрещених батьків, які знають особливості її особистості та життєвих обставин, приносить добрі результати. Відомо немало випадків, коли вони не тільки надавали батькам допомогу у вихованні, але й успішно справлялись із перевихованням “важких” підлітків, від яких відступились і сім’я, і школа.

Такий дорослий не виховує дитину щодня, тому в стосунках із ним дитина не виявляє внутрішнього протесту і суперечностей. Свій виховний вплив він здійснює через власний дієвий приклад поведінки, через позитивні враження від спілкування з нею. Наведемо один із прикладів такого спілкування.

До 7 класу Женя З. (батько помер, коли дитині було 3 роки) вчився задовільно, у справах класу зовсім ніякої участі не брав. Його частіше можна було зустріти в компанії друзів (курив, говорив погані слова). На початку сьомого класу захворів, його поклали в районну лікарню. За два тижні ніхто з його друзів, ні однокласників не провідав його. У відвертій розмові з дядьком (хрещеним татом) тут, у лікарні, він поділився – як важко бути одному? Тут уперше він реально поставив перед собою запитання: “Чому так? Як я живу? Чим я буду надалі займатися?”. Дядько, добре знаючи його риси характеру (самолюбство, впертість) закінчив розмову так: “Навчання не для тебе (натяк на “трійки”), потрібно закінчувати школу, йти в ПТУ, стати добрим робітником, допомагати матері”. Вже потім Женя згадував: “Ця розмова була для мене початком нового життя. Я став серйозно виконувати домашні завдання, обурювався, коли за звичкою вчителі ставили за “нормальну” відповідь “трійку”. Моєї боротьби не могли не помітити. Спочатку однокласники, потім класний керівник (не без допомоги дядька), а далі й інші вчителі. Мене почали підключати до виконання різних громадських доручень. Восьмий клас закінчив з двома “трійками”. Далі пішло ще впевненіше, школу закінчив на “добре” й “відмінно”, поступив у педагогічний інститут.

Орієнтовний приклад компенсаторної діяльності хрещеного батька (матері) описано в низці газетних і журнальних статей. Наведемо уривок із повчальних бесід однієї з них:

“... Коли ти появився, нарешті, на світ, вся нагромаджена нерозтрачена любов до сина і внука на тебе й упала. Це небезпечно.., хтось у сім'ї повинен вносити стосовно тебе нотку строгості, вимогливості, тверезості. Взагалі це місія батька, якби він так рано не пішов із життя, він би її успішно виконав. Я знаю – це була сильна людина... Прийшлося мені роль батька із самого

початку певною мірою взяти на себе і так у цій ролі й залишитись...” Але ж ні, тіточко! Я вважаю тебе зовсім не батьком, а своєю другою мамою!” – “Спасибі, Ігорю. Друга мама – все ж не перша. Йй, другій, легше дисциплінувати свою любов до дитини. Але знаєш, мені здається, що сліпа батьківська любов шкодить дитині лише в тому випадку, якщо виходить з вузьких, егоїстичних, соціально недорозвинутих натур. А хіба твої домашні такі? Ти можеш собі уявити, щоб твоя мама чи бабуся схвалили твій якийсь нечесний вчинок, стали б тебе вигороджувати? При всій їхній безмежній любові до тебе? Ні? Отож ... Твої домашні милувались у дитинстві кожним твоїм словом, навперебій кидались тобі догоджати, але їх здорові натури, весь стиль їх чесного життя об’єктивно впливав на тебе тільки в добру сторону. Уклад життя, помножений на суспільне оточення, – і маємо таку симпатичну, інколи й не врівноважену, молоду людину, як мій племінник”.

Наставництво хрещених батьків на довгі роки може заповнити прогалини морального й психічного розвитку насамперед дитини з позашлюбної чи осиротілої сім’ї. Це особливо важливо для хлопчиків, взірцем поведінки для яких є приклад батька. Хрещений батько доповнить матір у вихованні школяра, бо недостатній розвиток чоловічих рис у характері хлопчика повертається й проти жінки-матері, пізніше дружини, які не знаходять у своєму нареченому чоловічої опори, чоловічого ідеалу.

Саме в процесі компенсаторної діяльності близьких людей щодо доповнення відсутнього батьківського (материнського) впливу проявляються теплі емоційні взаємини, що надають можливість для задоволення життєво важливих потреб особи, створюються умови для розвитку добрих стосунків між дитиною і батьком, іншими рідними, успішно виробляються необхідні навички взаємин із іншими людьми, відбувається включення їх у систему суспільних відносин із метою засвоєння адекватних соціальних ролей.

Отже, хрещені батьки сприяють зміцненню здоров’я та благополуччя дитини, належному вихованню дітей у сім’ї, тому виховний потенціал цього громадського інституту необхідно всіляко підтримувати й збагачувати.

ТЕМА 8

ДІДУСІ, БАБУСІ, БРАТИ І СЕСТРИ ЯК ВИХОВАТЕЛІ

У складній чи простій розширеній сім'ї вагому роль у соціалізації молодого покоління відіграють представники третього покоління – бабусі й дідусі. Більшість дослідників підкреслює частіше негативну, ніж позитивну їхню роль у психічному, інтелектуальному й емоційному розвитку дитини (через утвердження таких міфів: проблеми домінування старших поколінь у родині, в тому числі й стосовно онуків; взаємини невістки й свекрухи, зятя й тещі; конфлікти з питань єдності виховного впливу (засобів і методів) на дитину; старечість і нібито необізнаність, „неповноцінність” їхнього виховання порівняно з вищим освітнім рівнем батьків дитини; у сучасних бабусь мало виховного досвіду, оскільки вони самі виховали тільки одну чи двох дітей; важку втрату для матері провідної ролі у вихованні дитини, що не дозволяє їй зміцнити емоційні зв'язки з дитиною; абсурдність відносин і понять („своя бабця”, „справедлива бабуся”, „справжній дідусь”), що виникають у випадку прив'язаності онуків до них по лінії матері чи батька тощо).

А. Захаров стверджує про негативний вплив авторитарних бабусь у сім'ї, особливо стосовно першокласників, які зазнають труднощів у навчальній діяльності: вони зменшують до мінімуму активність дітей своїми докучливими настановами, наказами й заборонами; авторитетно насаджують своє розуміння, свій спосіб життя. Правда, автор сам визнає, що за своїми характерологічними особливостями це були авторитарні жінки, з деякою паранойяльною налаштованістю і тривожністю [2000, 82].

Проте набагато більше свідчень про позитивну роль бабусь і дідусів у вихованні онуків. Про це не випадково авторитетно заявляє народна педагогіка („Процент дорожчий від капіталу, внук дорожчий від сина”, „Перший внук миліший від рідних дітей”, „Шануй старих – молоді тебе пошанують” та ін.). Їхня любов (вже у зрілому віці) має переважно усвідомлений характер. Наділені природним розумом, добротою, людяністю, чесністю, працьовитістю, життєвим досвідом, вони є найперши-

ми і найактивнішими носіями родинної педагогіки, народної
всвітньої мудрості [Стельмахович М., 1996, 119]. Їхній вплив на
онуків надзвичайно сильний, а виховна роль величезна. Ми не
можемо уявити собі дитинство без бабусиної казки чи дідусевої
бувальщини. Про свою бабусю згадує з великою теплотою
вона друга людина. Про це захоплено писав О. Гончар: „У її
вродній людинолюбній натурі, в її образі ніби втілювалося для
мене все найкраще: працьовитість, чесність, безмежна доброта,
здорованість. Ця вічна тружениця, ця темна, неписьменна, але
визначено чуйна до чужого горя жінка своєю щирою людяністю
стоїть для мене поряд з тими, чиї творіння нас захоплюють і
щого ми називаємо за їхню діяльність справжніми гуманістами.
Була вона віруючою і я пригадую, як захоплювали дитячу уяву її
пристрасні розповіді – поетичні видіння набожної жінки. Вона
була весела, любила жартувати, погуляти на чиемусь весіллі –
на таких святах вона була бажаною гостей, її вплив на мій
розвиток був величезний” [1980, 232; Стельмахович М., 1996,
119-120]. Видатний педагог В. Сухомлинський писав: „Най-
ближчою людиною в роки ранньої юності була для мене бабуся
Марія – чудова людина, якій я зобов’язаний усім, що ввійшло в
мою душу гарного, чесного, мудрого... Вона відкрила переді
мною світ казки, рідного слова й людської краси” [1976, 399].

Американські психологи вважають, що функції бабусь і
дідусів, як правило, відрізняються від батьківських, і в них
становляються дещо інші стосунки прив’язаності до своїх
онуків. Прабатьки частіше висловлюють схвалення, співчуття й
симпатію, надають підтримку й рідше наказують онуків. Іноді ці
стосунки характеризуються більшою ігровістю й розкутістю.
Бабусі частіше розказують онукам про своє дитинство чи про
дитинство їхніх батьків, що сприяє формуванню в дітей почуття
сімейної ідентичності і збереженню родинних традицій [Андре-
сва Т., 2005, 178; Крайг Г., 2002, 705-738]. На думку М. Стель-
маховича, територіальна роз’єднаність материнської та дочір-
ньої сімей значною мірою послаблює механізм трансмісії етно-
культурних традицій, дезорганізує сім’ю – знекровлює її, ламає
спадкоємність поколінь, знижує виховний потенціал, породжує

таке потворне явище, як запроторення щораз більшої кількості літніх людей у будинки для старих... Батьки, діти, діди, онуки конче потрібні одні одним. В їх духовно-моральній єдності й спадкоємності закладена велика мудрість природи, вічність самого „древа життя”, безсмертя народу, нації, їх минуле, сучасне та майбутнє [1996, 122].

Російський педагог Л. Панкова виділяє більшу значущість і різноманітні можливості бабусь і дідусів у сім'ї: психотерапевтична (емоційна) підтримка матері під час вагітності; допомога порадами у випадку конфліктів у сім'ї; ігри з онуками; регуляція стосунків із онуками (підтримка первістка при народженні другої дитини); підготовка дитини до школи; допомога в навчанні тощо [1998]. Іноді відносини в сім'ї складаються таким чином, що вони відіграють головну роль і відповідальність за перспективи сім'ї та майбутнє онуків, особливо сільські прабатьки, діти яких із сім'єю проживають у містах і побут яких тільки налагоджується. В окремих випадках такі сільські прабатьки виявляються самотніми відповідальними за догляд, навчання та становлення онуків, коли сім'я їхньої дитини розпалась або не склалась (при народженні позашлюбної дитини). Особливо гостро постала відповідальність за долю онуків у західних регіонах України, звідки переважна більшість молодих батьків працездатного віку (за окремими даними, 5-7 мільйонів з усієї країни) виїхало за кордон на заробітки.

Чеські автори розкривають позитивну роль бабусь і дідусів, їх взаємну любов і прив'язаність до онуків і стверджують про доцільність підтримки відносин старшого покоління з улюбленими внуками, яких вони доглядали, при розлученні й відході від сім'ї одного з батьків. Для них розлучення з онуками переживається набагато важче, ніж для членів колишнього подружжя [Марова З., 1980]. У більшості з таких неповних сімей жінки працюють додатково ще шостий робочий день на тиждень, що означає: без допомоги бабусі й дідуся – ніяк не обійтись. Враховуючи нуклеаризацію сучасних сімей (відокремлення молодих сімей від батьківської сім'ї), це призводить до появи інституту бабусь-нянь, бабусь-гувернанток, які прибувають здійснювати

догляд і надавати допомогу в навчанні своїм онукам. Звичайно, ідеальний варіант, коли б їхні родини проживали разом в одному будинку (на різних поверхах) в умовах складної сім'ї, що не заперечує ведення сім'ями окремого господарства й побуту, або поблизу, на одній площадці чи одній вулиці, що сприяло б їхнім поглибленим контактам і взаємодопомозі.

Такими ж вагомими наставниками людини постають брати і сестри як взаємні вихователі: брат від санскритського – помічник, годувальник, оборонець сестри; сестра – своя кровинка, утішниця. Унікальність цього явища, на думку М. Стельмаховича, полягає в таких його потенційних можливостях: воно відбувається в дитячому середовищі зі властивими лише йому нюансами; будується між особами, поєднаними між собою кровними чи свояцькими (у випадку зведених братів і сестер) зв'язками, які живуть під одним дахом, на основі піклування одне про одного, переважно старших над молодшими, сильніших над слабшими; дитина значно активніше реагує на вчинки старшої дитини в сім'ї, ніж на наказ батьків, оскільки діти завжди ближчі між собою в становищі й взаєморозумінні, ніж із батьками; педагогічний мікроклімат у середовищі братів і сестер особливий, суто дитячий, комфортний, його виховний вплив на дитину надзвичайно сильний, особливо коли старші діти добре виховані й батьки в цьому подають їм гарний приклад [1996, 123].

Виховну роль брати й сестри виконують несвідомо, підсвідомо і свідомо, залежно від віку й ситуації виховного взаємовпливу. Великою мірою усвідомлення таких ситуацій залежить від батьків: в одних випадках поява, наприклад, молодшого братика чи сестрички може викликати агресивність дитини, в інших – бажання захистити малюка у випадку необхідності, причому оба ці нахили розвиваються паралельно. Верх одного з них повністю залежить від дорослих вихователів родини, якою мірою вони підготують маленьку дитину до народження братика чи сестрички. Адже вона дуже болісно переживає народження малюка, побоюючись втрати утвердженої безмежної любові до неї з боку батьків, особливо коли вони відкрито виявляють свою радість із приводу появи другої дитини в сім'ї. Її народження, за

А. Адлером, драматично змінює позицію первістка, як становища „монарха, позбавленого трону”, та його погляди на життя. Подолання цих страхів – надзвичайно великий крок у зіставленні домінуючої в цей період егоїстично-індивідуалістичної спрямованості на задоволення власних потреб (у безпеці, в емоційному контакті дитини з мамою, рідними, в безумовній любові, в ієрархії відносин і продовженні досягнутого рівня свого привілейованого становища тощо). Такий величезний крок, що переходить у любов і захист братика чи сестрички, – один із важливих етапів зміни своєї позиції в родині, наступного самостійного й активного особистісного життєвого шляху.

Старша дитина не повинна бачити в молодшій конкурентів в прив'язаності батьків, щоб у неї не проснулась ревність, яка іноді несприятливо впливає на її психічний стан і розвиток на тривалий час [Швейцар М., 2003, 687]. Особливо це проглядається з дитиною до 5 років, яка шокує переживає на досягання свого місця в сім'ї. Після п'яти років, на думку окремих вчених, у дитини вже сформоване своє місце поза сім'єю, і добра ідентичність, тому він менш уразливий від появи нової дитини. Причому, якщо появляється дитина іншої статі, то ця подія не є такою драматичною, оскільки між ними відсутнє пряме змагання [Андреева Т., 2005, 180].

У багатьох випадках старша дитина постає з хорошими батьківськими якостями, адже особливе значення в родинному вихованні має залучення старших – як хлопчиків, так і дівчаток, до няньчення менших братиків і сестричок, що прекрасно гармонізує стосунки між ними, вчить піклуватись про менших і слабших за себе, а менших – шанобливого ставлення до старших. За спостереженнями М. Стельмаховича, старші співають немовлятам колискові пісні, пригортають до себе, цілують, пестять, носять на руках, годують. Забавляння немовлят супроводять різними рухами, пестушками, потічками, ладками. При цьому діти виявляють особливу винахідливість, що розвиває у них педагогічний хист, поступово готує їх до самостійного сімейного життя в дорослому віці як майбутніх матерів і батьків [1996, 125]. Старша дитина постає охоронцем сімейних устано-

вик і моральних стандартів, старші діти першими викладають сімейні традиції і мораль своїм молодшим братам і сестрам, оскільки вони вже навчені ідентифікувати себе з батьками. А Варга пов'язує наділення батьківськими функціями старшої дитини із законом про майорат, за яким весь спадок переходив до старшої дитини, а активність і авантюризм молодших – відсутністю в них спадщини [Андреєва Т., 2005, 181; Варга А., 2001, 10].

Становище наймолодших дітей у сім'ях, згідно з положеннями А. Адлера, відрізняється такими обставинами: вони ніколи не відчували шоку повалення з трону, як правило оточені увагою всіх членів сім'ї; у молодшої дитини немає нічого свого, їй часто приходиться користуватись речами інших членів сім'ї; у молодшої дитини може сформуватися сильно відчуття неповноцінності, разом з відсутністю почуття незалежності, оскільки в старших дітей більше привілеїв, ніж у них; у молодших дітей виробляється маніпулятивний шлях у взаєминах з людьми, оскільки вони з дитинства звикають до того, що агресія даремна; молодша дитина все життя намагається догнати старших, і їй це вдається, якщо вона вибирає інше, відмінне від старших дітей) поле своєї діяльності [Андреєва Т., 2005, 184].

У доброзичливих, взаємовигідних стосунках братів і сестер закладений великий педагогічний потенціал, вдале використання якого веде до емпатійного ставлення між людьми, до високої культури людських взаємин. Українська родинна педагогіка, на думку М. Стельмаховича, ревниво плакає гуманні стосунки між братами та сестрами, повертаючи до цього дітей змалку через низку народних казок („Про сімох братів-гайворонів і їхню сестру”, „Котигорошко”, „Дідова дочка й бабина дочка” та ін.). У цих казках осуджується розбрат, прославляється братська злагода. Природну потребу – мати братів і сестер – відчуває кожна людина не тільки в дитячому, але й дорослому віці – для поради і розради, взаємопідтримки та допомоги, розділення щастя і горя [1996, 126, 128]. У цьому полягає неоціненне значення братів і сестер як взаємовихователів.

ТЕМА 9

ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Усвідомлення батьками мети й завдань сімейного виховання, свого батьківського і громадянського обов'язку перед суспільством, дотримання певних виховних принципів передбачає використання системи методів і засобів виховного впливу на дитину.

Методи виховання – це сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції та вдосконалення.

Засіб – це той вид діяльності, явище чи предмет, які можуть впливати на особистість у певному напрямі. М. Стельмахович розрізняє природні засоби – слово, фольклор, авторитет батьків, праця, навчання, навколишня природа домашній побут, національні звичаї і традиції, громадська думка, духовно-моральний мікроклімат сім'ї, суспільний досвід, преса, радіо, телебачення, режим дня, література та мистецтво, книга, кіно, театр, музеї та виставки, ігри та іграшки, мітинги, демонстрації, страйки, фізкультура й спорт, свята, обряди, символи, атрибути, реліквії тощо; надприродні засоби – релігію.

Розрізняють методи сімейного впливу, залежно від вікових особливостей дитини, наприклад, у взаєминах з дітьми дошкільного віку: привчання, вправління, особистий приклад батьків, пояснення, порада, вимога, єдність вимог батька і матері, сугестії (навіювання), довіра, повага дитини, заборона, погроза, примушування, покарання, заохочення (подяка, похвала, схвалення, нагорода, подарунок).

Важливими народно-педагогічними методами стимулювання, заохочення, спонукання дітей, корекції їх поведінки є:

• створення колективної думки схвалення, аналізу вчинку (поведінки) чи засудження дій дитини;

• заохочення позитивних вчинків, спонування до них, стимулювання якомога осмисленіших дій школяра;

• збудження інтересу до кінцевого інтересу діяльності, розкриття очікуваної радості від нього;

• формування усвідомленої необхідності заборони негативного, спотвореного та застереження дитини від необачних вчинків;

• напучення і навіювання потреби поводити себе і жити так, щоб одержати схвалення батьків, вчителів, дорослого оточення, однолітків, власної самооцінки;

• використання своєрідних і різноманітних народних методів покарання дитини за вчинки різної значущості.

• нетрадиційне наставляння з використанням казкових колізій, прикладів певних паралелей, прийомів тощо (класичним зразком у цьому плані є використання казки В. Сухомлинського "Казка про гуску").

• Важливими є також традиційні народно-педагогічні методи формування суспільної поведінки дитини. Нагромадження її життєвого досвіду:

• привчання до сумлінного виконання обов'язків у сім'ї, школі, в оточенні друзів, обов'язків перед суспільством;

• чергування постійних та разових доручень і вправлянь на вироблення певних умінь і навичок;

• практична життєдіяльність дітей у виконанні різноманітних ролей працівника, трудівника, сім'янина;

• дотримання загальноприйнятих норм і традицій укладу життя українців тощо.

Своєрідне застосування в умовах сім'ї знаходить і організація методів самовиховання, самовдосконалення особи, що будується на самоаналізі вчинків, самодисципліні, самоконтролі, самозастереженні, самопереконанні, самохваленні, самозобов'язанні, самоосуді.

У родинному вихованні доцільним є використання різноманітних методичних засобів.

Найголовніший виховний метод у сім'ї – це батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, батьківський контроль за кожним своїм кроком. У цьому важливу роль відіграє розумне використання часу реального спілкування з дітьми та постійний індивідуальний коректив у здійсненні виховної програми.

Важливим методом постає орієнтація сімейних вихователів на позитивні риси характеру особистості. Проектування й опора на позитивне в людини має відбуватися на основі постійного вивчення кожної дитини.

А. Макаренко стверджував, що найкращі діти виховуються у щасливих батьків. Тому важливим методом є виховання радістю завтрашнього дня, оптимізм, постановка батьками життєрадісних перспектив життєдіяльності своїх дітей.

Правильна організація життя сім'ї і дитини з пильним урахуванням найменших дрібниць, психологічних впливів кожного виховного кроку передбачає врахування мотивів вчинку дитини, розумне поєднання методів словесного впливу з практичною діяльністю вихованців.

Важливими методами родинного виховання також постають: почуття міри, нормування любові й строгості, ласкавості й суворості, втручання і невтручання в життя дитини. Міра має бути у вираженні почуттів, думок, у ставленні до предметів, речей і господарства, у використанні правди й довіря. Зокрема, формула міри в застосуванні двох основних компонентів – любові й вимогливості приводить у дію цілу систему стимулів і стримувань дитячої поведінки. Зосередження тільки на любові за рахунок вимогливості може призвести до неповаги батьків і їхнього авторитету. Авторитарність спричиняє гнітючу атмосферу в сім'ї, ображає дитину і дає їй підстави думати, що її не люблять, що вона нікому не потрібна, тому завжди в ситуативній поведінці необхідно знайти розумний баланс.

А. Макаренко у своїй виховній діяльності ефективно використовував метод "вибуху", особливо в роботі з педагогічно неслухняними дітьми. Таку можливість і необхідність швидких якісних змін у формуванні особистості з допомогою концентрованого, активно діючого морально-психологічного, емоційно насиченого впливу на особистість в цілому можна здійснювати і в сім'ї. Звичайно, підготовку й завершення "вибуху" доцільно здійснювати еволюційним шляхом.

У дослідженні І. Юрас [2001, 82-88], підкреслюється значення положень відомого філософа й педагога П. Юркевича, за допомогою яких сучасні батьки можуть збагатити арсенал методів і прийомів родинного виховання. Він розглядає, зокрема, настанову, застереження, напучення, нагадування, дисципліну, нагляд. Педагог висловив дуже слушну думку про безперечну необхідність розумного зовнішнього впливу на дитину, допоки він не перейде у внутрішній стимул: "Поки розум не керує людиною зсередини, до тих пір він повинен керувати нею зовні, бо інакше життя було б кинуте на випадкову гру пристрастей" [Юркевич П., 1869, 95]. Але дисципліна, нагляд не повинні бути тиском на дитину. Тільки вільні дії утворюють характер, дають змогу набути власного досвіду. Це є необхідна умова формування мужнього характеру.

У особливу групу "*виховних спонук*" П. Юркевич виділив похвалу й осуд, обіцянку і погрозу, покарання, "фізичну неминучість". Похвала, яку батьки використовують як нагороду, повинна з'єднувати схвалену дію із заохоченням до нових позитивно спрямованих дій. Слід уважно спостерігати, чи любить дитина саму похвалу, чи дії, гідні похвали. У батьківській практиці осуд набуває форми не догани, а докору, оскільки він заснований на любові. З докором з'єднані нагадування й напучення.

Обіцянку Юркевич розглядає як спонуку до чекання приємних наслідків діяльності. Суворо засуджує педагог досвід тих батьків, які втратили владу над дітьми і яким нічого не залишається, крім того, щоб укласти угоду з ними, обіцяючи різні матеріальні блага, поступки, насолоди. П. Юркевич називає такі зовні гуманні дії безчесними і зауважує, що розумний

батько-вихователь “без вагань надасть переваги лозині та дрюку, якщо вже йому доведеться вибирати між двох зол” [Юркевич П., 1869, 141].

Погроза обмежує негативні дії дитини передбаченням неприємних наслідків. Вона повинна бути виражена з повною визначеністю і стосуватися найближчого майбутнього, інакше дитина не зможе яскраво уявити її наслідки. Погроза може бути інструментована як зміна голосу, виразу очей, ставлення до дитини.

Покаранням педагог радить батькам користуватися обережно. Найпростішим і найефективнішим покаранням П. Юркевич називає зменшення позитивних емоцій під час спілкування з дітьми. Покарання у родинному колі може здійснюватися також як осуд, присоромлення, позбавлення права на приємну гру.

Цікавим виховним прийомом у батьківській педагогіці є “фізична неминучість” – створення перепон на шляху негативних дій. Замість того, щоб повторювати дітям: “Цього не робіть, того не чіпайте, туди не ходіть”, – краще потурбуватися, щоб вони не мали можливості це робити, те чіпати, туди ходити [Юркевич П., 1869, 131].

У родинному вихованні ефективними методами є також: безмежна повага до особистості дитини в поєднанні з вимогливістю до неї, розгляд особи вихованця як об’єкта і суб’єкта виховання; майстерне використання прийомів у різнобічному розвитку дітей, протиставлення рівним стосункам у сім’ї, рівному голосу живе переживання людини; вміле використання прояву своїх почуттів, думок від простого незадоволення до гніву (уміння одне й те ж слово сказати: сухим, стриманим чи спокійним, добрим тоном; суворим, холодним чи стриманим, але м’яким тоном); обережне використання гніву як могутнього виховного засобу.

У спілкуванні з дітьми важливим є мистецтво постановки голосу, мистецтво тону, погляду, повороту, мова міміки, жестів. Мирний і дружньо-ніжний тон незмінної взаємної поваги у взаєминах батьків і дітей особливо ефективно впливає на формування майбутнього сім’янина.

РОЗДІЛ III

ЗМІСТ І ПРОВІДНІ НАПРЯМИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

ТЕМА 10

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ І ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Відтворення народонаселення завжди постає проблемою суспільних відносин. Діти – це майбутнє суспільних відносин, сенс і основа людського буття.

Діти зміцнюють сім'ю, прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід, передаючи естафету від покоління до покоління. У дітях продовжується людське життя. Діти – це опора сім'ї, майбутні трудівники й захисники рідної землі. На спокійну старість може розраховувати лише той, хто має дітей. Таку істину людина розумна засвоїла протягом віків. Ця істина завжди і в усі часи залишалась актуальною.

В українській родинній педагогіці постійно пропагується і втілюється на практиці багатодітність. Традиційна українська сім'я, як правило, була багатодітна. Велика кількість дітей в українській сім'ї (10-12 і значно більше) викликала приємне здивування в іноземців. Так, наприклад, Павло Алепський, подорожуючи по Україні, вражений і захоплений українською багатодітністю, у своїх подорожніх нотатках писав: "Усяке місто й містечко в землі козаків багаті мешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місці безліч дітей... Вдів і сиріт у цій країні дуже багато, чоловіків їхніх повбивано у безперервних війнах. Але в них є гарний звичай: вони одружують своїх дітей зовсім юними, і з цієї причини вони численніші від зір небесних та піску морського".

Звичайно, явище багатодітності було характерним не тільки для українців і проявлялось протягом історії людства тією чи іншою мірою у всіх народів аж до ХХ ст. Серед причин, що диктували необхідність багатодітності, демографи небезпідставно зазначали: висока загальна й дитяча смертність, мала тривалість життя людини, економічні вимоги

Увесь життєвий цикл кожної людини, й особливо дитини від народження, пов'язаний з відповідними мудрими знахідками батьківської педагогіки. Важливу роль у цьому відігравали фольклорні елементи.

Очевидно, першими піснями, які чуло немовля, прийшовши на світ, були так звані хрестильні пісні, виконувані в домі породіллі після обряду хрещення. Вони були обов'язковими, як і виконувані ритуали. Вихваляння баби-повитухи, батьків, особливо батька – основні мотиви пісень. Втілюються вони в текстах, сповнених життєстверджувальних настроїв, їх язичницька радість далека від християнського сприйняття життя як покути, а його зародження як гріха.

Різноманітну функцію у розвитку дитини мають колисанки. Багатотікова народна практика родинного виховання доказує, що діти розвиваються швидше, якщо регулярно стимулювати певні органи, пов'язані із рухом. У цьому випадку мова йде про ту частину вестибулярного апарату, що розміщена у внутрішньому вусі, яка дістає інформацію про навколишнє середовище і є основою відчуття рівноваги, прискорення руху при ходьбі, зміни напрямку руху [див. детальніше: Стельмахович М., 1985].

Українська колискова пісня зберегла ознаки (хоча й невідрозні), що засвідчують її зв'язок з таким архаїчним явищем, як замовляння. У них зустрічаємо (як і у фольклорі інших східних слов'ян) такі художні персоніфікації, як Сон та Дрімота, які, ймовірно, колись могли належати до пантеону божеств. У більшості сюжетів колискових обігрується тема сну дитини – то для присипляння її закликаються Сон, Дрімота чи котик, чи то мати приносить дитині „зіллячко, щоби спало“, чи хтось інший заколи-

сує маля. А стійкі побажання сну, здоров'я, доброго розуму, щастя часто набувають формульності, що зближує їх із замовляннями. Водночас, у поєднанні з іншими мотивами, вони створюють високопоетичні зразки з особливою емоційною атмосферою.

Українським колисковим притаманна регіональна специфіка. Вона виявляється, насамперед, у перевазі чи відсутності тих чи інших мотивів та сюжетів у певному регіоні. Скажімо на Західному Поділлі й далі на захід ми не зустрінемо багатьох сюжетів про kota, натомість тут розповсюджені колискові пісні, зміст яких відбиває переважно думки матері, її почуття, побоювання, передчуття тощо.

Колисанки мають широкий діапазон настроєності – від драматичних нот у наріканнях матері на свою нещасливу долю до веселих гумористичних пісеньок, радісних і добрих [Українці, 1999, 365-366].

Чуттєвий зв'язок, що від народження існує між матір'ю і дитиною, дістає вірне відбиття у зворушливо щирих і безпосередніх колискових, які дитина чує досить тривалий час (за спостереженнями етнографів – до 2-3-х років). Колискові пісні розраховані лише на одного маленького слухача і через це набувають рас найінтимнішого жанру.

Народні колискові пісні зачаровують ніжністю, безпосередністю, простотою, художньою досконалістю. У них – уся материнська любов, світ добра, краси і справедливості, який кожна мати, кожен народ прагне виплекати в юних душах.

Тема сну та заколисування широко розробляється в піснях, де головною дієвою особою є кіт, вчинки якого так чи інакше пов'язані з дитиною. Таке широке й тривке входження цього персонажа до колискової пісенності пояснюється тим, що в народних уявленнях, віруваннях кіт завжди постає другом людини, здатним оберігати її від злих сил.

Мотивів, де кіт бере участь у заколисуванні дитини, чимало, і відомі вони в багатьох варіантах. Kota (сірого, білого, волохатого), одного або двох, маленьке кошенятко запрошують приспати немовля. Котик то сам заколисує дитину, то просто

сприяє її сну – ловить мишку і кидає в колиску, а та допомагає дитині заснути, ловить качечку, пір'я якої іде на подушку тощо.

Для дітей, які починають розуміти прості, пов'язані з найближчим оточенням, поняття, чимало пісень є не просто приємним набором мелодійних звуків, а цікаві вже своїм змістом, потішними ситуаціями, добрими чи лихими вчинками їхніх "героїв", і часто кіт – головний персонаж більшості таких пісень. Його дії вже не так прямо пов'язані з дитиною вони мусять викликати в малого слухача цілком визначене ставлення – осуду чи схвалення. Малюки одержують перші уявлення про "добре" й "погано", "можна" й "не можна", хоча самі зображувані факти стосуються звичок й властивостей kota.

Повчальний елемент містять пісні, де цікаво й різноманітно зображені шкідливість kota, провини якого мають подати дитині найпростіші уроки чесності. Ці колискові, незалежно від самого вчинку "героя", - чи то він злизав медочок, чи вкрав клубочок – мають яскраво виявлений подвійний акцент, чітко виражений у своєрідній моралі пісень: "не вчися, котку, красти, а вчися робити". Пісні при тому не вдаються до нудної дидактики, а через яскраві образи малюють цікаву й водночас повчальну картину, епізод, використовуючи найчастіше легку іронію, гумор, жарт, фантастику.

Про що б не співалося в колискових піснях, їм залишається притаманною основна заспокоювальна функція, їх суто педагогічне призначення. Досвід народу показав, що багаторазове поколисування, повторення однієї й тієї ж музичної фрази-поспівки у вузькому діапазоні із застосуванням одноманітної ритміки, уникнення різких дисонансів у музиці і словах позитивно впливає на фізичний стан дитини, гіпноотично діє на її психіку і швидко заколисує.

На жаль, ці чудові твори народного музично-поетичного мистецтва побутують переважно в селах серед бабусь та прабабусь, а бажано, щоб і сучасні матері всю любов, ніжність, бажання бачити своїх дітей щасливими, розумними вкладали в

небагливі, але такі неоціненні рядки милозвучних народних мелодій.

Необхідний малятам фізичний та душевний комфорт створювали й численні забавлянки. Вони були і поетичним супроводом до фізичних вправ з дитиною, і спонукою до перших слів, і засобом для засвоєння нових понять та пізнання часом зв'язків у навколишньому світі. Усьому цьому сприяв привабливий для дитини зміст, а також форма забавлянок, чимало з яких включали дитину в цікавий та посильний для неї діалог із дорослим. Світ забавлянок сповнений веселої фантазії та гумору. Дії та вчинки їхніх персонажів – тварин, птахів, комах часто уподібнюються людським і відображають ту сферу життя, що була найближчою до дитини і вже частково знаходилася в межах її тямущості. Зосередженню уваги та збудженню цікавості сприяють і певні художні прийоми у формі творів, у звуковому оформленні та виконанні.

Величезне значення забавлянок для емоційно-інтелектуального розвитку дитини засвідчують видержки із книжечки "Забавлянки мами Мар'янки" [1992], фрагменти якої ми наводимо.

Основу таких забавлянок складають дотики до пальчиків, ручок, ніжок, животика, головки, пестливе водіння, поколювання, пощипування яких значно збагачує емоційно-інтелектуальну сферу розвитку дитини. І не дивно. Адже на кінцівках рук, ніг, тіла, голівки знаходяться закінчення розгалуженої центральної нервової системи, імпульси від яких ідуть у кору головного мозку, сприяючи тим самим різнобічному розвитку, і, насамперед, в емоційно-інтелектуальній сфері.

Народні знахідки цього феномену найрізноманітніші:

1) Даринка лежить в колисочці, мати водить по її ручках, ніжках, животика своїми долонями, примовляючи:

Мишечко-шкреботушечко,

Не йди в поле -

Ведмідь сколе.

Мишечка не послухала,

Пішла в поле,

Ведмідь сколов:

Кіль, кіль, кіль, кіль, кіль!

Відбувається поколювання Даринки по животику, яка знає, що то не ведмідь коле, і не боїться. Інший варіант - пестливе водіння долонями по ручках дитини:

- *Мишко, Мишко,*

- *Кусок сала.*

Торохтушко,

- *Куди поклала?*

А де була?

- *На мисничку.*

- *У бабусі.*

- *Куди впало?*

- *Що робила?*

- *В помийничку.*

- *Полотно ткала.*

- *Тут пень, там криниця,*

- *Що заткала?*

- *Тут холодна водиця.*

Тільки-но Даринка забуває про мишку-торохтушку, мати швиденько торкається своїми долонями до її лобика й каже:

- *Летіла бджола коло чола - бумц!*

А потім те саме - до носика, до вушок, до оченят:

- *Летіла оса коло носа - бумц!*

- *Летіла мушка коло вушка - бумц!*

- *Летів жук, в оцьо - бух!*

Промовляє мати і водночас показує своїми руками, наче ловить біля лобика бджілку, біля носика - осу, біля вушок - мушку, а біля оченят - жука. Даринка уважно стежить за маминими руками, радіє з тих веселих комах, намагається й собі їх "ловити".

2) Мати бере Даринку на коліна. Обіймає її голівку своїми руками, похитує, ніби перекидаючи з однієї руки на другу, і промовляє, ритмічно й чітко проказуючи кожне слово:

Печу, печу хлібчик,

Дітям на обідчик.

Меншичкому - менший,

Більшичкому - більший.

Після цього, нахилиючи Даринчину голівку то наперед, то назад, вигукує:

Шусть у піч! Шусть у піч!

Сажай - виймай,

Сажай - виймай!

*Ріжу, ріжу
Я, куштую, - Гам!*

Кладе донечку на спинку, тягне за ніжки до себе, ніби справді хоче “згамати”.

3) А тепер, Даринко, поплескаємо. Ось так: долоньками! Ти плескай, а я приспівуватиму:

*Тосі, тосі! Свині в горосі
Наробили шкоди,
Нема кому вигнати,
Тільки Дариночці.*

*Тосі, тосі,
Коні в горосі,
Телята в капусті,
Даринка на грушці.*

4) Дай-но ще раз свою долоньку, Дариночко, про сороку-ворону поговоримо. А де твій найкращий пальчик? Ага, оцей, на правій ручці – вказівний. Ану стук-стук ним по лівій долоньці. От-так! Це сорока-ворона клює, а мати промовляє:

*Сорока-ворона:
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила.*

(перелічуючи, торкаючись кожного Даринчиного пальчика)

*Цьому дам, цьому дам
Цьому дам, цьому дам,*

А великий пальчик тримає довше

*А цьому не дам:
Цей води не носив,
Дров не рубав,
Пічку не топив.*

*Гулі налетіли,
Кашку поїли,
Знялися, полетіли
Та й на Даринчину голівку сіли.*

5) Мати бере Даринчину долоньку, перебирає пальчик за пальчиком, починаючи від мізинного, і питає у донечки:

- А як ті пальчики називаються, знаєш? Ану послухай:

*Горошок,
Бобошок,
Гусочка,
Курочка,
Кі-кі-рі-кі!*

Кі-кі-рі-кі – то найстарший, найбільший палець. Мати ним трясє легесенько, а Даринка дзвінко сміється.

6) Мати бере Даринчину ніжку і пучкою постукує по підошовці, начебто кує, примовляючи:

Куй, куй, чобіток,

Подай молоток,

Не подаси молотка

Не підкую чобітка.

Молоток золотенький,

Чобіток дороженький.

Куєм, куєм ніжку,

Поїдем в доріжку,

Треба коня підкувати,

Будем в баби ночувати.

Тоді пучкою лоскоче ніжку і приказує: ш-ш-ш!

7) Мати підіймає Даринку за ручки і ставить її колисочці. Бере її за вушка, повертає голівку то ліворуч, то праворуч і примовляє:

- Зайчику, зайчику,

Де ти бував?

- У млині, у млині.

- Що ти видав?

- Куль муки, куль муки

- Чом ти не вкрав:

- Там були кравчики,

Перебили пальчики,

Насилу втік

Через бабин тік.

І тік полупав,

І бабу злякав.

А баба за мною

Та ще й з кочергою.

А я на колоду

Та й упав у воду.

Буль, буль, буль!

І злегенька підтягує Даринчині вушка вгору - ніби зайчика з води витягує.

Значне місце серед активних навчальних засобів народної дидактики займають загадки, які міцно вкарбовуються у дитячу пам'ять, збагачують знання і разом з тим перевіряють рівень інтелектуальної підготовки, спонукають до різноманітних розумових операцій (аналізу, синтезу, індукції й дедукції), вчать думати, логічно обгрунтовувати свої міркування, будять емоційні переживання, виробляють уважність, спостережливість, кмітливість, збагачують мову, привертають увагу до матеріальної і духовної культури народу [Стельмахович М., 1985, 39].

У переліку різноманітних видів позанавчальної пізнавальної діяльності школярів важливими є: самостійне читання й обговорення школярами фольклорних збірок, проведення ранків "Казка за казкою", "Уявні подорожі в чарівному світі народних казок", збирання фольклору з уст знавців усної народної твор-

чості, впорядкування учнями рукописних фольклорних збірок, фіксування у спеціальних альбомах влучних висловів народу, складання казок, запис на магнітофонну плівку народних пісень, коломийок, частівок, жартів, байок, оповідань, музичних творів, участь школярів у внутрішкільних конкурсах читців-декламаторів народних творів, конкурсах “Мудрий народний оповідач”, “Дотепний оповідач”, ерудитів, в інтелектуальних аукціонах, турнірах знавців, у роботі гуртків художньої самодіяльності (народної пісні, танцю, музики), народної вишивки, народного ужиткового мистецтва, залучення до художніх промислів, складання тематичних добірок народних прислів’їв і приказок, написання творів, участь дітей у народних іграх, забавах, розвагах, святах тощо.

Твори фольклору, що пов’язані з дитиною, її своєрідним побутом, надзвичайно багатоманітні. Широком є коло виконуваних ними функцій, різноманітні форми їхнього побутування та поетичного втілення. Але всі вони концентруються довкола потреб та інтересів дитини, враховують або відбивають специфіку її психології, розвитку в певному віці. Значну частину творів дитячого фольклору можна вважати і надбанням народної педагогіки, емпіричної за своїм характером, що формувалася протягом віків шляхом накопичення досвіду та перевірки його практикою життя багатьох поколінь.

Народно-дидактичні ігри викликають інтерес до знань, розвивають допитливість і кмітливість, сприяють сенсорному вихованню. У грі нудне й нецікаве стає легким і захоплюючим. Розрізняють творчі ігри (серед яких виділяють сюжетно-рольові, ігри-драматизації тощо) та ігри з правилами (велику групу яких складають народні ігри). Ігри з готовим змістом і правилами поділяють умовно на дидактичні, рухливі, ігри-розваги, ігри-забави і т. ін. Крім того, виділяють словесні ігри, до яких, крім колискових пісень, забавлянок і народних загадок, включають і скоромовки, задачі, головоломки, небилиці, лічилки, примовки, дражнилки тощо.

Народно-педагогічний досвід батьків, вчителів засвідчує, що розвиток творчих здібностей дитини відбувається ефективно при дотриманні таких умов:

- ранній початок фізичного загартування, раннє читання, лічба, раннє знайомство і робота з найрізноманітнішими інструментами і матеріалами;

- створення, насамперед, такого середовища і такої системи взаємин у безпосередньому оточенні дитини, які б стимулювали її найрізноманітнішу творчу діяльність, поступово формували б у неї те, що становить зону її актуального розвитку (відображає систему умінь і навичок, якими дитина вже оволоділа і на основі яких вона може самостійно розв'язувати пізнавальні та інші завдання, ситуації);

- поступове ускладнення і збагачення змісту й кола тих обставин, в яких перебуває дитина, які б випереджали її інтелектуальний розвиток і спонукали до розв'язування складних творчих задач, що становить зону найближчого розвитку (коло умінь, якими дитина може оволодіти сама, спонтанно або при сприянні старших у процесі навчання);

- максимальне напруження внутрішніх функціональних сил, потенційних можливостей дитини, поступове засвоєння дитиною зони найближчого розвитку, підняття її на якісно новий щабель, навколо якого виникає нова зона найближчого розвитку (самостійне, без попереднього навчання, розв'язання нових завдань, що постають перед дитиною);

- велика свобода у виборі діяльності, у чергуванні справ, у тривалості занять однією справою, у виборі способів праці і т.п.;

- ненав'язлива, розумна, доброзичлива допомога дорослих, встановлення відносин співробітництва з дитиною.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ

На основі наведеного тексту Ю. Руденко визначте роль і місце української народної казки в родинному вихованні дітей [2001].

Родина була, є і завжди буде важливим осередком формування особистості. В ранньому дитинстві виховується довірливе ставлення до всього, що оточує. Все, що закладено в дитинстві, супроводжує людину впродовж усього життя.

Важливе місце в родинному вихованні відіграє казка, що визнається як "епічний, переважно прозаїчний твір пригодницького, фантастичного або анекдотичного змісту" [Родинно-сімейна енциклопедія, 1996, 374]. Казковий текст сприяє розумовому, моральному та естетичному вихованню, розширенню загального світогляду та пізнавальних інтересів дітей дошкільного віку. Захоплюючий зміст, самотність дійових осіб, поєднання фантастики з реальністю, образність та експресивність мови мають великий емоційний вплив на дітей. Казки зображують поведінку і життя рослин і тварин, змальовуючи ідеальні стосунки персонажів, їхню боротьбу з темними силами, сприяють формуванню у дітей моральних установок. Та обставина, що казки наділяють тварин здатністю мислити, говорити, діяти, як люди, підсилює їх емоційний вплив. "Естетика казки у красі природи та її персонажів. Яскрава та влучна народна мова казок збагачує словник і слухачів". Казка прилучає дітей до культури народу, "висловлює його думки, почуття, моральні ідеали, розширює коло уявлень про життя і є джерелом дитячого задоволення" [Родинно-сімейна енциклопедія, 1996, 373-374].

Для того, щоб з'ясувати місце української народної казки в родинному вихованні, ми передусім провели анкетування батьків, діти яких відвідують старші та підготовчі групи дошкільного закладу. До анкетування було залучено дошкільні установи № 225, 135, м. Одеси.

На запитання "Які українські казки Ви знаєте?" 50% змогли назвати лише по одній українській народній казці, а саме "Рукавичка", "Івасик-Телесик", "Колобок". 10% респондентів взагалі не змогли пригадати жодної української народної казки. 40% респондентів, змішували українські, російські, білоруські казки, замість народних називали літературні обробки відомих письменників (І. Франка, Б. Грінченка, Лесі Українки).

На запитання *“Які збірки українських народних казок наявні у вашій сімейній бібліотеці?”* переважна більшість батьків (60%) назвали *“Казки народів світу”*, німецькі, англійські, чеські казки, наявні в бібліотеці 27% респондентів, і лише 13% опитуваних серед книг своєї бібліотеки назвали збірки українських народних казок.

Лише 22% серед улюблених казок назвали українські казки, але на прохання перелічити їх лише троє респондентів назвали по одній українській казці, а саме, *“Розумниця”*, *“Котик та півник”*, *“Котигорошко”*, та лише один респондент назвав 4 українські казки: *“Телесик”*, *“Лисичка та журавель”*, *“Кривенька качечка”*, *“Пан Коцький”*. Майже половина батьків українські казки не назвала взагалі, серед них, 34% назвали російські, а саме: *“Коник-Горбоконик”*, *“Буратіно”*, *“Кіт і сова”*, 18% серед улюблених казок назвали як російські, так і українські; 42% респондентів серед улюблених казок назвали казки зарубіжних авторів. Серед них: *“Горщик каші”*, *“Попелюшка”*, *“Спляча красуня”*, *“Русалонька”*, *“Красуня і чудовисько”*, *“Король лев”* тощо. 2% респондентів відповіли, що улюблених казок у їхніх дітей немає взагалі.

На наступне запитання *“Чи читаєте (розповідаєте) дітям українські казки?”* 52% респондентів відповіли позитивно, 8% батьків не читають своїм дітям казок взагалі, 40% читають, але лише подекуди.

На запитання *“Чи використовуєте ви під час бесід з дитиною образні (емоційно-забарвлені, експресивні) вирази?”* відповіли позитивно 40%, але перелічити образні вирази змогли лише 3% респондентів, серед них: *“Зірнька ясна”*, *“Червона, мов калина”*, *“Ясна, як сонце”*, *“Гарна, як квітка”*. Лише один з опитаних батьків використовує під час бесід з дитиною специфічні казкові образні вирази *“Язиката Хвеська”*, *“Зайчик-побігайчик”*. 25% респондентів використовують у розмовному мовленні приказки, загадки, ласкаві слова, 12% - серед образних виразів виокремлюють *“порівняння дітей з природними явищами, літературними зразками”*. 5% батьків у спілкуванні з дитиною користуються *“мімікою, жестами, емоційно-виразними рухами”*. На жаль, 15% опитаних взагалі не використовують образні вирази під час бесіди зі своїми дітьми *“Бо на це не вистачає часу”*, *“Не знають точно, яким чином це можна робити”*. 34% опитуваних засвідчили, що їхні діти не вживають образні вирази у своєму мовленні, 28% респондентів відповіли *“Не знаю”*; 12% респондентів за показники образного мовлення визначили *“Ласкаве звертання до когось”*.

Згідно з одержаними результатами, ми дійшли висновків: серед улюблених казок своїх дітей українські казки називають лише 22%

Батьків півдня України. Зауважимо, що переважна більшість улюблених казок становлять “телевізійні казки”, джерело яких – телебачення; майже 34% батьків серед улюблених казок своїх дітей українські не називають загалом, це, звісно жакливо, тому що це становить перешкоду повноцінному розвитку образного українського мовлення.

Отже, ми бачимо, що стан розвитку образного мовлення, рівень використання української народної казки з метою збагачення розмовного мовлення образними виразами в родинному вихованні знаходиться на досить низькому рівні, що актуалізує розробку методичних рекомендацій для використання текстів українських народних казок у сімейному вихованні.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1

УКРАЇНСЬКЕ ПЕСТУВАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО, ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ДИТИНИ. КОЛИСКОВА ПІСНЯ

План

1. Складові українського пестувального мистецтва. Їх характеристика.
2. Народні вимоги у ставленні до новонароджених дітей, малюків. Роль кумів, нянь – народних пестунок.
3. Роль пестувального мистецтва у мовному розвитку малят.
4. Колисанки. Значення народної колискової пісні у розвитку дитини.
5. Пестушки і потішки у виховному батьківському арсеналі.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Богуш А., Лисенко Н. Українське народознавство в дошкільному закладі: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1994. – С. 67-78.

Дитячий фольклор: Коліскові пісні та забавлянки / Упоряд. Г. Довженок. – К., 1984. – С. 8, 35-37.

Довженок Г. Український дитячий фольклор: Віршовані жанри. – К., 1981.

Забавлянки мами Мар'янки / Упорядник Г. Довженок. – К.: Веселка, 1992. – 24 с.

Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 49-54, 74-76.

Стельмахович М. Няні з народу // Радянська освіта. – 1990. – 24 квітня; Поліття. – 1993. – № 29.

Стельмахович М. Люби дитя мов душу... // Прикарпатська правда. – 1990. – 13 липня.

Стельмахович М. Народне дитинознавство. – К.: Знання, 1991. – 48 с.

Стельмахович М. Українська родинна педагогіка. – К., 1996. – 286 с.

Стельмахович М. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с. (С. 177-205).

Фольклорна веселка. Українські народні колискові пісні. – К.: Музична Україна, 1990. – 142 с.

Контрольні питання

1. Значення розвитку потреби в емоційному контакті матері з дитиною.
2. Яка роль кумів у розвитку й вихованні дитини?
3. Які секрети виховної майстерності народних пестунок?
4. Чи можна віддавати перевагу штучній їжі над материнським молоком? Чи можна годувати грудну дитину молоком іншої матері?
5. Яке значення у розвитку дитини має колисання?
6. Значення народних пестушок і потішок у розвитку дитини?

Питання для роздумів

1. Чи потрібна няня для дитини? Як можна поставитися до створення студентського кооперативу „Домашня пестунка”?
2. Кажуть, що необхідно виключати будь-які звукові засоби у випадку сну малюків. Тоді в дитини спокійний, нормальний,

здоровий сон і дитина краще розвивається? Чи вірно це?
Обгрунтуйте свою відповідь.

Завдання

1. Підготуйте по 10 варіантів колискових пісень, народних пестушок і потішок.

Практичне заняття № 2

НАРОДНІ ДИТЯЧІ ІГРИ І ЗАБАВЛЯНКИ

План

1. Різновидності дитячих ігор і забавлянок у родинному виховному арсеналі.
2. Виховна сутність народних дитячих ігор і забавлянок.
3. Характеристика дитячих забавлянок і утішок. Їх розігрування.
4. Скоромовки та лічилки з бабусиної скрині.
5. Класифікація і характеристика народних родинних дитячих ігор.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Богущ А., Лисенко Н. Українське народознавство в дошкільному закладі: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1994. – С. 60-86, 169-176.

Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки / Упоряд. Г. Довженок. – К., 1984. – С. 5-45.

Довженок Г. Український дитячий фольклор: Віршовані жанри. – К., 1981.

Костів В. Народньо-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 50-53.

Літала сорока по зеленім гаю / Упоряд. В. Довжик. – К., 1990. – С. 3-128.

Луцан Н. Народні ігри дітям. – Івано-Франківськ, 1992. – 36 с.

Контрольні питання

1. Які специфічні характерні риси дитячих забавлянок?

2. Як використовуються забавлянки у роботі з дітьми різних вікових груп?
3. Які вимоги щодо використання скоромовок у різнобічному розвитку дитини?
4. В чому полягає виховний зміст дитячих лічилок?
5. Назвіть групи народних дитячих ігор, класифікованих за різними ознаками.
6. Назвіть приклади багатоваріантності використання українських народних дитячих ігор.

Питання для роздумів

1. Як ставитися батькам до дитячих кепкувань, прозивалок, дотепів-пасток?
2. Чому родинні ігри з дітьми типу “Сорока-ворона” сприяють ефективному психічному розвитку особистості?
3. Які дитячі ігри в родинних умовах сприяють ефективній підготовці дитини до школи?

Завдання

1. Виписати 5-10 висловлювань В. Сухомлинського, В. Довжика, В. Скуратівського та інших авторів про виховне значення народних дитячих ігор та забавлянок.

Практичне заняття № 3

РОЛЬ КАЗКИ У ВИХОВАННІ ДОШКІЛЬНЯТ

План

1. Своєрідні значення казки у родинному вихованні дітей.
2. Різновиди українських казок, їх морально-виховний зміст.
3. Драматизація-розігрування та інсценізація казок у домашніх умовах.
4. Казкова традиція і сучасність.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Богуш А., Лисенко Н. Українське народознавство в дошкільному закладі: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1994. – С. 87-112.

Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 73-74, 180-181.

Семиліточка: Українські народні казки / Упоряд. Л. Дунаєвська. – К., 1990. – С. 6-14.

Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 163 с.

Франко І. Коли ще звірі говорили: Казки для дітей // Повне збір. творів: У 50-ти т. – Т. 20. – С. 74-170.

Контрольні питання

1. Які різновидності казок ви знаєте?
2. Як використовується казка у роботі з дітьми різних вікових груп?
3. Які вимоги до батьківських бесід за змістом казки?
4. В чому полягає виховний зміст “Казки про гуску” В. Сухомлинського?

Питання для роздумів

1. Яке відношення казки до реальності? Аргументуйте відповідь.
2. В чому полягає особливий характер вимислу в казці.
3. Які специфічні жанрові особливості казки?

Завдання

1. Скласти картотеку виховного змісту українських народних казок (за їх різновидностями).

МОРАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

Суспільство й держава має турбуватись насамперед про розвиток родини, природного осередку для задоволення особистісних потреб, для розвитку моральних почуттів особистості. Як зазначав В. Сухомлинський, батьківська любов до дітей, їх взаємна відданість та вірність, честь сім'ї, її моральні надбання створюють першу колиску громадянськості: “Людина не вихована належним чином у цій колісці, людина, низька в глибокому особистому, не може бути справжнім сином Вітчизни в громадському” [Т. 1, 137]. Задовольняючи у сім'ї ряд важливих природних потреб (в емоційному контакті з матір'ю, найріднішими людьми, в інстинкті самозбереження, у самовизначенні тощо), батьки піклуються про міцні корені наступного безпосереднього потягу дитини до інших людей, її доброго ставлення до всього живого й неживого, дбають про ефективне набування морально-патріотичних істин. “Від почуття любові й поваги до матері до священної готовності віддати своє життя боротьбі за Вітчизну – це стежинка, йдучи по якій, людина піднімається на вершину патріотичного бачення світу, патріотичної праці, патріотичного життя” [Сухомлинський В., Т. 1, 139].

Характеризуючи забезпечення змісту цієї ефективної умови через родину, використаємо неповторні висловлювання В. Сухомлинського: “Азбука патріотичного виховання полягає в тому, щоб утвердити в людській душі багате, яскраве, незабутнє дитинство, закарбувати в ньому образи рідної природи, які хвилювали б усе життя”; “У кожної людини повинен бути рідний куточок, який став незабутнім спогадом про найдорожче – без цього немає людини, ... немає свіжого вітерця, який живить непогасне полум'я любові до Вітчизни”; “Від почуття прив'язаності до рідного куточка – материнської коліски, верби, що схилилася над ставком, родючого поля – до розуміння історичних доль народів...”; “Джерела патріотичних почуттів і переконань будуть чистими і невичерпними за тієї умови, коли в

сім'ї і в школі панує культ Матері й Батька, культ Дідуся і Бабусі...” [Т. 1, 131-150].

Загальні закономірності, що стосуються морально-патріотичного виховання молоді в сім'ї, визначаються насамперед змістом тих елементів, що входять складовими частинами в поняття „моральна культура” і „громадянська (патріотична) культура” особистості. Дослідження науковців (вітчизняних – І. Бех, В. Борисов, Г. Ващенко, О. Вишневський, Н. Дерев'янка, П. Ігнатенко, О. Киричук, Л. Крицька, В. Оржехівський, В. Поплужний, С. Русова, Р. Скульський, В. Сухомлинський, М. Стельмахович, В. Струманський, К. Чорна; зарубіжних – Г. Алмонд, С. Верба, Л. Кольберг, Ж. Піаже, Р. Путнам, Й. Фіхте) і конкретних практиків у різних регіонах нашої країни й світу показали, що такими інтегративними якостями, які в сукупності складають моральну і громадянську культуру особистості є (див. табл. 1):

Таблиця 1

Інтегративні якості моральної і громадянської культур особистості

	Моральні якості	Громадянські якості
Я-1	духовність і відповідальність	національна ідентичність і міжнаціональна толерантність
Я-2	оптимізм і мужність	прихильність до вселюдських цінностей і місцевий патріотизм
Я-3	патріотизм та інтернаціоналізм	громадянська гідність і громадянський обов'язок
Я-4	активність і бережливість	національний менталітет і національна самосвідомість
Я-5	колективізм і самостійність	державна патріотичність і державницький оптимізм
Я-6	працелюбність і старанність	громадянська дисциплінованість і громадянська активність
Я-7	гуманність і альтруїзм	відданість і вірність справі національного державотворення
Я-8	чуйність і вдячність	збереження родоvodu, честі родини, громади та демократичність
Я-9	дисциплінованість і розсудливість	повага національних традицій та приязнь до громадянських обрядів

Я-10	принциповість і справедливість	національна одномовність та національна гордість
Я-11	вірність і гідність	етнічний плюралізм та етнічна екзофілія
Я-12	скромність і чесність	громадянська відповідальність і громадянська мужність

Виокремлені якісні структурні елементи моральної і громадянської культур містять важливу частину морально-патріотичної культури особистості як цілісного поєднання двох інтегративних властивостей.

Таблиця 2

Моральні і громадянські відносини –
складові морально-патріотичної культури особистості

	у сфері моральної культури (МК)	у сфері громадянської культури (ГК)
	ставлення до:	
В-1	Бога і світу	представників рідної нації і національних меншин
В-2	життя і смерті	вселюдських і національних цінностей
В-3	Батьківщини та інших країн	прав і обов'язків громадянина
В-4	загальнонародного надбання і природи (флори і фауни)	ідеї національного (державного) буття і національної ідеології
В-5	суспільних груп (сім'ї тощо)	Вітчизни та інших держав
В-6	праці й навчання	загальносуспільного надбання і природи рідного краю
В-7	людей (старших і молодших)	справ державотворення і державної вірності
В-8	людей (батьків і родичів)	суспільних груп (родини тощо) та асоціацій (організацій) громадян
В-9	людей (вчителів і наставників)	громадянських традицій та обрядів
В-10	людей (друзів і ровесників)	мови та символіки держави
В-11	людей (юнаків і дівчат)	громадян своєї та інших держав
В-12	людей (до себе та інших)	престижу та захисту Вітчизни

Ці якості та відносини ми вважаємо базовими, засадничими для формування морально-патріотичної культури особистості. Вони виступають цементуючим ядром для всіх інших якостей і відносин, які є і можуть бути дотичними до цієї важливої інтегральної властивості. Тому, звичайно, ніхто не скаже, що до морально-патріотичної культури особистості не можна віднести й інші інтегративні якості та відносини, які складають сутність і ядро інших культур. До прикладу, назвемо такі якості тілесно-фізичної культури особистості, які є основою для майбутньої військово-патріотичної діяльності як стійкість і витривалість, могутність і атлетичність, невпинність і невтомність, жвавість і спритність, вправність і міцність, швидкість і моторність, гнучкість і поворотність, пружність і відважність, стрункість (підтягнутість) і влучність, мобільність та енергійність, незламність і непохитність, елегантність та мужність. Подібні якості вольової культури особистості також складають стрижень оволодіння морально-патріотичною культурою особистості – цілеспрямованість і наполегливість, ретельність і відповідальність, передбачливість і організованість, стійкість і твердість, принциповість і впевненість, сміливість і мужність, рішучість та ініціативність, активність і послідовність, самостійність і незалежність, енергійність і настирливість, терпеливість і завзятість, зосередженість і витривалість.

Низка тих якостей, які повторюються в рамках кожної з культур (мужність, відповідальність тощо), підкреслює їхню визначальність у цих видах людської діяльності, а також те, що особистість формується не окремо, а загалом – у співгармонії різнобічних якостей її загальної культури. Проте найбільше можливостей у формуванні морально-патріотичної культури особистості мають саме означені нами в таблицях види моральних і громадянських відносин, які дозволяють формувати адекватні моральні й громадянські якості. Тому можемо відповідно виділити діади таких відносин – якостей, які позначені в таблицях відповідними цифрами: у процесі відношень до Бога і світу (В₁ – МК) найбільше можливостей складається для фор-

мування якостей духовності й відповідальності ($Я_1$ – МК), до життя і смерті (B_2 – МК) – оптимізму й мужності ($Я_2$ – МК), до вселюдських і національних цінностей (B_2 – ГК) – прихильність до вселюдських цінностей і місцевий патріотизм ($Я_2$ – ГК), до мови та символіки держави (B_{10} – ГК) – національної одновмонності та національної гордості ($Я_{10}$ – ГК) і т. ін.

У кожному регіоні складаються свої традиції батьківсько-дитячих стосунків, своя неповторна родинна культура, здатна творити високоморальні взаємини рідних, які поступово поширюються і на ближнє оточення дитини. Найчастіше це відбувається через формування й розвиток у дітей трьох форм емпатії – психологічного явища, в якому відображається можливість емоційного пізнання іншої людини шляхом включення в її стан та обставини від нижчої (впочування) через середню (співчуття, співпереживання) до вищої, поведінкової, дієвої (взаємодопомоги – морального резонансу).

Проте сучасні умови соціалізації молодого покоління хибують окремими недоліками. Наприклад, в умовах Прикарпатського регіону такими є: значна віддаленість місць проживання батьків від шкіл, зайнятість батьків у сфері суспільного й домашнього виробництва, відсутність постійного складу батьківської аудиторії, узагальненість педагогічного матеріалу, а відповідно й слабка його інформативність, відірваність від конкретних проблем в кожній окремій гуцульській родині, різний рівень сформованості педагогічної культури слухачів та багато інших труднощів і помилок ставить під сумнів досягнення результативності у реалізації морально-патріотичного виховання дітей у сім'ї.

Несформованість у дітей почуття соціальної відповідальності за свої можливі вчинки; непорозуміння необхідності цілеспрямованого відпрацювання в собі умінь практичного використання отриманих знань; відсутність стійкого прагнення до підвищення рівня загальнолюдської культури, гуманітарної підготовки, естетичного розвитку; споживацьке ставлення до батьків; пасивні форми проведення вільного часу; споживання

алкоголю, куріння, наркотиків, різних форм антисоціальної поведінки; інфантильне ставлення до організації здорового способу життя, харчування, особистісної гігієни; несерйозне ставлення до сімейних відносин і створення власної сім'ї, статева розпустя, недооцінка безпечного сексу; незадоволеність своїм соціальним статусом, спровокована низьким матеріальним становищем, неможливість заробити необхідної кількості грошей; відносно бідне й одноманітне духовне життя, примітивні інтелектуальні й культурні запити, сумнівні з погляду моралі форми їх задоволення; бідне особистісне спілкування поза школою; недостатня адаптованість до соціально-економічних реалій, непідготовленість до вирішення матеріальних, побутових проблем; надмірний прагматизм, меркантильність у взаєминах із ровесниками, прагнення у всьому отримати особистісну вигоду на шкоду суспільних інтересів – такі труднощі і проблеми регіонального застосування морально-патріотичного виховання дітей у сім'ї [Савченко С., 2003, 104-105].

Очищення суспільства від морального зла, неправди, несправедливості, насильства, негарздів тощо створить належні умови для правильного формування біологічних і соціально-економічних потреб особи, спричинить ефективне функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції її поведінки.

У кінцевому результаті висока моральність не завжди є наслідком інтелектуального осмислення моральних істин. Вона може виникнути на ґрунті певного досвіду, що дає мудрість. Тому пізнавальний компонент має переважати на ранніх етапах морального розвитку особистості. З активним включенням особи в сферу моральних відносин поступово відпадає потреба засвоювати ази моралі через освітні заняття, навчальні предмети. Головну роль тут посідає творча діяльність учнів, виконання ними певних ролей у цій діяльності, особливо в такій, яка має благочинний характер, створення в сім'ї, у школі, позашкільному оточенні дитини атмосфери турботи про інших, довір'я й поваги.

Все це здійснюється з метою формування таких ціннісних орієнтацій особистості, щоб відбувалася інтеріоризація суспіль-

них моральних вимог у внутрішні переконання – моральні цінності чинити добро для себе та інших, у внутрішню установку-спонуку до добродійної моральної дії. Дитина поступово сама вирішує як їй чинити в процесі реалізації проблемних ситуацій, вводячи в ранг внутрішнього морального закону необхідність адекватного спрямування своєї поведінки. Заохочення батьками, вчителями учнів до відвертого обміну думками в процесі конкретних ситуацій вибору (дихотомії добра і зла), надання їм змоги розв'язувати реальні життєві проблеми на основі морального ідеалу особистості справляє на них більший вплив, ніж безплідні дискусії про гіпотетичні справи. Якщо вирішення моральної колізії відбувається на усвідомленому рівні, якщо зовнішні негативні стимули нейтралізуються внутрішніми моральними спонукками особистості на основі міцно сформованих її позитивних моральних якостей, якщо в мотиваційній сфері особистості постійно переважає сумління добропорядної поведінки, то батьки й вихователі дедалі більше упевнюються у благочинності своїх вихованців. Якщо ж накладається сукупність негативних обставин, які діють протягом певного проміжку часу, то маленька людина озлоблюється на весь світ, на близьких, на себе. Її моральна поведінка постає легко передбачуваною.

Протягом століть „людина розумна” відібрала найкращі взірці добропорядної поведінки й акумулювала їх у вигляді моральних ідеалів, зафіксованих у Божих заповідях. Тільки в єдності зусиль школи і церкви сформуємо найкращі умови для морального розвитку особистості, коли її моральна культура не базуватиметься на сліпому виконанні, неухильному дотриманні Божих заповідей (завчених напам'ять школярами і не завжди усвідомлених), а Божий дух, Божа благодать допомагатиме свідомо, добровільно чинити людині добро й справедливість.

ТЕМА 11

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

Потреби розбудови державотворчих процесів в Україні на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості актуалізують проблеми громадянського виховання особистості й активної участі в них безпосередніх учасників виховного процесу, насамперед батьків. Кожен громадянин і сім'янин України відчуває нагальну потребу становлення громадянського суспільства в країні, що передбачає істотну трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості особистості, в тому числі й молодого покоління.

Формування громадянської культури особистості у сім'ї особливо актуалізуються в суспільстві перехідному, де закладаються основи демократичної ментальності, трансформуються у громадян поняття та цінності про права й обов'язки людини, виховується здатність до критичного мислення, вміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, усвідомлювати свої обов'язки та виявляти толерантність до поглядів інших людей, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами.

Як окреслено в Концепції громадянського виховання, сьогодні виникає гостра потреба у визначенні його основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів, що цілеспрямовано й ефективно забезпечували б процес розвитку й формування особистості, в якій органічно поєднуються високі моральні чесноти, громадянська зрілість, патріотизм, професійна компетентність, самоактивність, творчі начала, почуття обов'язку й відповідальності перед суспільством, Батьківщиною [Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, 7-13].

Характеризуючи сутність громадянського виховання дітей, насамперед, підкреслимо, що це є процес формування відповідних рис громадянськості як інтегрованих якостей особистості, що дає людині можливість відчувати себе

морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого родинного й ближчого оточення, залучати її до сімейного та суспільного життя, в якому права сім'янина, громадянина як Людини є визначальними.

Формуванню громадянської культури особи присвячено чимало досліджень, серед яких найбільш вагомими постають наукові здобутки А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, М. Боришевського, авторської групи під керівництвом П. Ігнатенка та ін. Окреслимо значення висунутих ними ідей на прикладі спадщини А. Макаренка та М. Стельмаховича.

Велике значення для формування громадянської культури особи А. Макаренко надавав батьківській любові та її трансформації у наступні стосунки дитини з іншими людьми. З цього приводу він зазначав: “Якщо ви бажаєте народити громадянина (тут і далі виділено нами – авт.) і обійтися без батьківської любові, то будьте ласкаві, попередьте суспільство про те, що ви бажаєте учинити таку гидоту”. Такі ж вимоги видатний педагог висунув і перед дітьми: “Треба, щоб діти любили своїх батьків, цінували й дорожили їх любов'ю. Любили й вважали людей взагалі, любили свою Батьківщину і знали, що любов – благо, необхідність, обов'язковий елемент життя” [Макаренко А., 1984, Т. 5, 308].

На думку А. Макаренка, виховання є процес розвитку різних навичок, уявлень і понять – від найпростіших, що виходять із сьогоденного життя дитини до поступово ускладнених понять громадянина, честі Батьківщини й т. ін. А. Макаренко зазначав, що дитяче почуття обов'язку, вдячності до батьків у майбутньому перенесеться на Батьківщину, на турботливе ставлення до інших людей, “на все, чим громадянин нашої країни зобов'язаний своїм щастям. Угамувати егоїзм, особисту жадібність і заздрість – значить полегшити виховання протилежних почуттів” [Макаренко А., 1984, Т. 5, 295].

Кредо народної педагогіки – це відповідальність батьків за виховання своїх дітей перед суспільством. У прищепленні

якостей майбутнього сім'янина – батька, матері, вихователя – А. Макаренка вбачав паралель у формуванні громадянина країни, світу. Його суть він прекрасно передав у таких словах: "Виховання дітей – найважливіша галузь нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти – це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями... Погане виховання – це... наша провина перед іншими людьми, перед усією країною" [Макаренко А., 1984, Т. 4, 59].

Суспільна спрямованість сімейної групи як колективу, за переконанням А. Макаренка, – це неодмінна умова балансу індивідуалістично-егоїстичної та суспільно-колективістичної спрямованості поведінки особи. З найменших літ сім'я повинна виховати соціальний досвід спілкування, „повинна організувати управління людини у найрізноманітніших солідарних рухах, у подоланні перешкод, у дуже складному процесі колективного зростання. Особливо важливо, щоб відчуття солідарності у хлопчика чи дівчинки не будувалось тільки на вузьких сімейних транспарантах, а виходило за межі сім'ї в широку область... загальнолюдського життя” [Макаренко А., 1984, Т. 5, 236].

Таким чином, за А. Макаренком, основними педагогічними умовами ефективного формування громадянської культури особи є: а) забезпечення наступності впливу суспільства сім'ї, школи і громади у формуванні громадянсько-педагогічної культури батьків; б) громадянсько-патріотичне спрямування змісту виховних справ у сім'ї, навчальній та позанавчальній діяльності педагогів.

У працях М. Стельмаховича визначено перелік різноманітних якостей особистості, які засвідчують насамперед про необхідність формування громадянської культури українців. Серед них повага до національних традицій, приязнь до громадянських обрядів; піднесення національної самосвідомості, збереження родоводу й честі сім'ї; почуття піклування про державну українську мову, піднесення її престижу, формування

сукупності уявлень про власну націю, її самобутність, історичний шлях, місце серед інших етносів (націй); запобігання внутрішньому малоросійству, національній соромливості й меншовартості; формування громадянського обов'язку, національної гідності, громадянської мужності, української структури духу; прихильність до вселюдських цінностей і почуття місцевого патріотизму (любов до рідної місцевості проживання, її людей, родинно-творчої культури); державна патріотичність, громадянська дисциплінованість; громадянська активність, вірність, відданість справі українського державотворення.

За твердженням М. Стельмаховича, фундамент національної свідомості громадянина закладається через національне родинне виховання і складає сукупність уявлень про соціальні вартості, норми, що є визначальним для віднесення особистості до національної спільноти українців [Стельмахович М., 1995, 45]. На думку вченого, національна психологія й характер українця насамперед формується у родинному колі, адже традиційна українська родина – це перша школа національного виховання, світлиця моральних чеснот і благородних вчинків, плекальниця пошанівку рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, побутової й громадської культури [Стельмахович М., 1994, 3].

У своїй праці він аналізує сім основних педагогічних умов, що виступають першоосною успішного українотворення, утверджує їх зміст в системі українського родинознавства з метою належної підготовки молоді до розбудови й розвитку міцної сім'ї, родини, нації, держави: 1) передача дорослими членами родини дітям найбільш доступних їм відомостей з українознавства; 2) заохочення дітей ділитися з батьками знаннями й уміннями з українознавства, набутими в школі через уроки про Україну та українців; 3) систематичний українотворчий виховний вплив родинної спільноти на дітей і молодь (укладу життя сім'ї, матеріальних і побутових умов, чисельності, структури, ідейно-моральної, емоційно-психологічної, духовної і трудової атмосфери сім'ї, життєвого і професійного досвіду батьків, рівня їх загальної й педагогічної культури, системи взаємин зі

школою, громадськістю); 4) національне спрямування, націлене на засвоєння дітьми як національних так і вселюдських цінностей та інтересів; 5) дотримання батьками певних виховних принципів (народності, природовідповідності, гуманності, родинно-громадсько-шкільної гармонії, утвердження життєвого оптимізму тощо); 6) панування в родині щирої любові до України й глибокої пошани до всього українського й українства, що, звичайно, не виключає поваги до людей, які належать до інших націй; 7) неухильне дотримання в житті духовних і морально-етичних засад традиційної української родини з її споконвічною любов'ю батьків до дітей, міжпоколінною трансмісією родинно-побутової культури, збереженням пам'яті предків, культом матері, доброзичливими стосунками між родичами й свояками, дотриманням народних чеснот і норм християнської моралі [Стельмахович М., 1994, 44-47].

С. Русова підкреслювала переваги, щастя тих родин, які можуть проводити культові сімейні і громадські свята (святвечір, Великдень тощо) за архаїчно-народними звичаями: "вони дають своїм дітям глибоке, прекрасне переживання, яке залишає на все життя етичне й естетичне враження і зв'язує дитину з народом, що в своїй могутній творчості утворив цей культ". Тому бажано, щоб вони не тільки в родині, але й у суспільних закладах "мали свій соціально-національний характер і проводилися б у кожній дитячій організації за народними звичаями". На думку педагога, цей настрій дитини, в якому єднаються й ідеально-релігійне почуття, і естетичне, й національно-патріотичне, – "може стати гарним ґрунтом для певного розвитку в дитини ідеалізму і прив'язаності до того народу, з якого дитина вийшла" [Русова С., 1993, 40-41].

Реалізацію ідей видатних педагогів з питань формування громадянина у сім'ї вбачаємо у системному підході до висвітлення моделі громадянської культури особистості, розгляду її на рівні трьох підсистем: 1) функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи (задоволення і формування потреб, усвідомлення суспільних норм і засвоєння громадянських цінностей, співставлення рівня дома-

гань особи відповідно до створеного спільного блага і сформованої самооцінки, корегування мотиваційної сфери та актуалізація усвідомлених установок, взаємодоповнення зовнішніх і внутрішніх стимулів громадянської поведінки); 2) збагачення різноманітних відносин особи-громадянина в процесі її спілкування та життєдіяльності в сім'ї, школі, позашкільному оточенні, в освітніх установах і на виробництві; 3) формування громадянських якостей і громадянської спрямованості поведінки особи.

Формування громадянської культури особи здійснюється в соціальному (вплив середовища, сім'ї, оточення), педагогічному (вплив батьків, вихователів, психологів) та особистісному (саморозвиток, самовдосконалення) аспектах. Зокрема, в педагогічному розумінні громадянське виховання – це процес систематичного, планомірного впливу на формування громадянської свідомості та громадянської поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний розвиток, оптимізацію громадянської міжособистісної взаємодії) і засоби його реалізації (наявність мети, програм, засобів, методів і виконавців).

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМ

На основі наведеного тексту Н. Лисенко визначте роль і місце релігійного виховання у розвитку особистості дитини [2001].

Розглядаючи релігійне виховання як один з багатьох чинників процесу соціалізації, відмітимо, що його слід розглядати і як механізм прискорення соціалізації в сучасних умовах. Завдяки розв'язання завдань релігійного виховання діти послаблюють негативні сприйняття інших чинників соціалізації, наповнюючи їх певними гуманістичними орієнтаціями.

На різних етапах становлення й розвитку освітньої галузі в історії Української держави релігійне виховання впродовж віків виконувало досить змінні функції, а, відтак, посідало різне місце в системі чинників соціального виховання.

Київська Русь міцніла і гартувалась у важких випробовуваннях і лише віра та глибока моральність народу сприяли її розквіту й утвердженню як держави. Життя дітей і дорослих вирізнялося в ті далекі часи глибокою внутрішньою релігійністю. Церква, як основний соціальний інститут, передусім виховувала людину, а об'єднана навколо неї община, втілюючи Дух Христа, сповідувала заповіді любові до Бога й до ближнього. Жодна подія в житті общини від народження і аж до смерті кожного її члена не обходилася без освячення, благословіння й настанов щодо неухильного дотримання євангельських заповідей у повсякденному житті. Довгий шлях пізнання істини дитина розпочинала з Букваря, Часослова і, нарешті, з Псалтиря, завдяки чому вчилася долати користоловство, неробство, опановувала ідеалами Любові і Чистоти. Знання Божественного писання розглядалося нашими пращурами за своєрідну святість, а саму книгу берегли, як образ. Адже вона кожним своїм словом навчала норм поведінки з часу народження дитини, привчала кожного малюка відповідати за свої вчинки, сповідуючись і каючись за негідні дії, спонукаючи, таким чином, до оцінки добра і зла, високого і потворного в діяльності й у ставленнях до ближнього. Відтак, дитина пізнавала, що благодать і духовне начало, як сутність християнства, це не лише тримати піст і невтомно молитися. Це – діяти і чинити добро ближньому, бути готовим віддати своє життя за рідну землю, це несприйняття зла, наклепів, насильства, злодійства тощо. Спираючись на євангельські заповіді про терплячість, смирення й зречення, дітей прилучали до ідеї про головне в житті кожного – любов до Бога, Вітчизни, рідного дому, сім'ї, ближнього.

Про виховну роль християнства досить переконливо писав Л. Толстой, стверджуючи, що християнська релігія, завдяки притаманних їй почуттів гріховництва і провини напрочуд переконливо сприяє розумінню глибокої моральної залежності від справ кожної людини наслідків – благополуччя чи неблагополуччя для всього суспільства. За його твердженнями – чорне зло одного вносить сум'яття в свідомість багатьох. Отже, витoki милосердя й всенародного наднаціонального братерства, співчуття бідному, хворому і навіть злочинцю слід шукати не де-інде, окрім, як у християнстві. З нього люди впродовж століть черпали моральну силу засобами найвищого дару – дару молитви.

Особливого значення сьогодні набуває інтегрування релігійного виховання в контексті педагогічних проблем. Уперше їх висвітлив у

своїх працях ще К. Ушинський. Його глибока релігійність опиралася на філософські погляди вченого: “Для нас нехристиянська педагогіка – немислима, це заходи без спонуки й без результатів. Усе, чим людина, як людина повинна і може бути – виражено в божественному повчанні, де понад усе залишається виховання, в основу якого покладаються істини християнства. Вони слугують джерелом світла й всілякої іншої істини і вказують високу мету загальному вихованню”. Християнство, за глибокими переконаннями вченого, притягує до себе напівдику людину і змушує її повірити в істину, любові, добра. Серед усіх релігій вважав К. Ушинський, найсправедливішою і найгуманнішою є християнська. Отож і виховання, яке хоче бути народним, передусім має бути християнським [Т.1, 100]. Учений писав, що хоча релігійне виховання людини й триває впродовж усього її життя, визначальне місце посідає раннє дитинство. На цій підставі актуалізуємо думку педагога про відповідність змісту релігійного виховання віковій дітям й доцільність його здійснення педагогом з належною фаховою підготовкою до цієї архиважливої роботи.

Релігійність дитини дошкільного віку виражається в її почуттях, у розумі й в активності: де є релігійні почуття, там є й релігійне життя, що навіть у найскромнішому обсязі позначається на її житті, на її діях. Глибоко вкорінюючись в душі, на релігійні почуття особливо впливають родинне оточення, традиції, звичаї та обряди сім'ї. Під їх впливом зароджується й зміцнюється безпосереднє почуття Бога, яке має в кожній дитині чіткий суб'єктивний контекст. Відтак, кожен вихованець по-своєму переживає близькість до Бога, можливість зустрічі з Ним, по-різному усвідомлює й розуміє набутий релігійний досвід. На думку відомих дослідників проблеми релігійного виховання дітей, слід визнавати глибокі індивідуальні відмінності в тому, як малюки переживають свої зустрічі з Богом. Адже релігійні почуття, на відміну від інших, у тому числі й моральних, виражають те духовне звеличення, яке, на жаль, неможливо висвітлити в словах. Це синтез страху, любові, сподівання, відчуття гріховності, смирення, захоплення. Сукупно це може ототожнюватися лише з кольорами, на які розпадається білий промінь, що проходить крізь призму – писав ще на початку 20 ст. відомий психолог В. Джеймс [1998, 172-181]. Релігійні почуття, які акумулює й продукує психіка дитини, набувають різного характеру, змісту й напрямів вираження. Отже сьогодні, вже на зламі ХХ століття маємо так зосереджувати релігійне виховання, щоб зміст релігійних почуттів зводився не лише до переживань про лякливо

залежність від Бога, а й до усвідомлення Його, ідеальної сфери – Сили, Розуму й всеохоплюючої Любові.

У розробці методики з означеного напрямку – морально-релігійного виховання дітей в родинях й у типових закладах дошкільної освіти України, радимо передусім спиратися на два визначальні принципи. Перший – біологічне трактування релігійного життя. Це визнання того, що релігія є для нас життєдайною силою, яка посідає визначальне місце і є пріоритетною цінністю нашого буття. Це найвпливовіший чинник, який не лише наповнює змістом почуття, а й спонукає до активності все наше сприймання й розуміння дійсності. Другий – феноменологічний, що передбачає постійний живий діалог з Богом, описання того, що знаходить кожен у спілкуванні з Ним за темами, яке подає реальне життя. Стосовно релігійного життя дітей дошкільного віку, то і педагогам, і батькам слід визнати його міфологічний характер. Адже підставою для цього є різні форми життя, які оточують дитину в реальному світі і, здебільшого, є недоступним для глибокого пізнання. Вони утаємничені і перебувають за межами її емпіричного досвіду. На думку відомого психолога В.Зеньковського, саме це сприяє розвитку й розширенню міфологічного розуміння природи, зародження її живих організмів чи ж їх загибелі (смерті).

У релігійному вихованні особливо важить інтелектуалізація релігійних почуттів. Цей процес починається з пізнанням дитиною релігійних обрядів, зміст про які подають батьки різними засобами впливу. І тут важливо, аби ці засоби переконливо вчили любові до Бога, а не утверджували лише уяву про Нього, як про Силу, що карає за непослух. Інтелектуалізація почуттів сприяє вихованню і розвитку творчого сприйняття дітьми того, Хто все створив і все зберігає в рівновазі й у самодостатності. Вузько утилітарне трактування Бога, як тільки наставляючої та караючої інстанції, спричинює не очікуваний, а зворотний виховний результат – глибоку релігійну кризу. Бог постає в уяві дитини як Суддя і Таємниця любові, безмежної та всепрощаючої; Він є недоступним для реального пізнання, отже закритий від дитячої душі й недосяжний для маленького розуму.

На думку фахівців у царині порушеної проблеми, релігійним вихованням, насамперед, мають опікуватися батьки. Їм, зокрема матерям, належить першочерговий вплив. Християнське виховання засобами настановлення має застерегти дитину від усього шкідливого й потворного, що є в житті чи може несподівано спіткати дитину. Привчання малюків до молитви й наданням їм прикладів

благочестивості, а також систематичні вправлення в хороших справах, що сприяють утвердженню християнської поведінки є незмінною тріадою, на яку впродовж віків опиралося релігійне виховання в українській родині. Сім'я – це праобраз найдоступніших дитині етичних і релігійних концепцій. Із життя змісту її членів дитина черпає ті цінності, за допомогою яких розкриває для себе сенс совісті, чесності, гріховності. Дитина не тільки пізнає, що таке добро, а й опановує способами його досягнення. Для цього важливими є воля, витримка, духовна бадьорість. Завдяки цьому межі релігійного виховання відчутно розширюються, охоплюючи важливі для особистості морально-етичні цінності. Спробуємо коротко описати окремі методичні аспекти цієї роботи, що видаються нам актуальними в умовах сучасної родини. В аналізі означеного аспекта будемо спиратися на думки В. Зеньковського, які свого часу висловив учений. Насамперед відмітимо, що жодна зі сфер духовного життя людини не відкриває таких можливостей для формування різносторонніх уявлень, як релігійна, що є притаманною й дітям. Чим багатша релігія образами, тим вона доступніша й ближча дитині. Образи необхідні для вираження дітьми релігійних переживань. Щодо впливу образності матеріалів на формування уявлень у дошкільників, доречно, вважаємо, згадати й праці К. Ушинського на цю тему. Педагог писав, що коли дитині не подавати образів у різних видах наочності, то вона сама їх створить [Там само]. Отже, якщо дорослі прагнуть домогтися очікуваного результату від процесу релігійного виховання, то, передусім, слід не лише говорити з дитиною про Бога, а й повідомити зміст конкретного образу Спасителя: від розуму, інтелектуалізованих уявлень і до почуттів – таким вбачали наші попередники шлях здійснення релігійного виховання, таким, з нашого погляду, він буде раціональним і в сучасних умовах. Адже від того, як мислить дитячий розум вирішально залежить, чим живе дитяче серце. У дошкільників реагування на образи значно яскравіші, контрастніші, емоційніші, безпосередніші ніж у дорослих. Звідси, сила впливу залежить значною мірою від тих ікон, які є своєрідними ілюстративними матеріалами в роботі з малюками. Побіжно нагадаємо про значення вимог, які ставляться до наочності з врахування вікових особливостей дошкільнят. У релігійному вихованні усталеними вимогами аж ніяк не можна зігнорувати, інакше дитина спершу бачитиме в Бозі Суддю, начало Правди, а не всеохоплюючої Любові та начало Милосердя і Добра.

У релігійному вихованні не варто поспішати з повідомленням дітям тих релігійних ідей, які здебільшого існують в їх уяві як абстракції, пусті формули. Отже, сьогодні найефективнішими засобами в релігійному вихованні розглядаємо розповіді про Ісуса Христа, Його Матір, про святих. Завдяки такому змісту в душу дитини змалку входить неосяжна палітра образів, емоційних, переконливих, усталених, пізнавати які доводиться людині впродовж усього життя.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 4

ГОСПОДАРСЬКО-ТРУДОВЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

План

1. Сутність і зміст понять “господарсько-трудова” та “економічне виховання”. Характеристика їх складових компонентів.
2. Критерії і показники оцінювання рівня розвитку господарсько-економічної культури особи.
3. Традиційні засоби виховання господарсько-економічної культури дітей в українській родині.
4. Особливості господарсько-економічного виховання дітей у сучасній сім'ї.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Будник О. Господарське виховання школярів. – Івано-Франківськ, 1998.

Будник О., Скульський Р. Як виховувати господарську культуру у дітей. – Івано-Франківськ, 1997.

Костів В. Становлення господарсько-економічної культури сім'янина // Костів В. Народно-педагогічні ідеї

минулого у формуванні сучасного сім'янина. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 100-105.

Нисимчук А. Экономическое образование школьников: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 160 с.

Стельмахович М. Провідні ідеї і традиції трудового виховання // Стельмахович М. Українська народна педагогіка: Навчально-методичний посібник. – К.:ІЗМН, 1997. – С. 130-144.

Контрольні питання

2. Чи тотожні поняття “трудова” та “господарсько-економічне” виховання?
3. Визначте основні показники господарсько-економічної культури сім'янина.
4. Назвіть провідні засоби родинної етнопедагогіки у господарсько-економічному вихованні поколінь.
5. Які нові принципи господарювання утверджуються в сучасній сім'ї.
5. Виокремте форми, засоби й методи господарсько-економічного виховання дітей в сім'ї
6. Назвіть приклади застосування в сім'ї бережливого ставлення до продуктів харчування.
6. Які напрямки підвищення педагогічної культури сім'ї можна виділити у поліпшенні господарсько-економічного виховання дітей на сучасному етапі.

Питання для роздумів

1. За книгою О. Будник (Господарське виховання школярів. – Івано-Франківськ, 1998) дайте власну оцінку авторським критеріям оцінювання рівня розвитку господарської культури особи. Чи можна вважати вандалізм, як найнижчий рівень господарності одним із шаблів досягнення рівня господарської культури людини?
2. Чи вірним є тлумачення, що “господарська культура” – це “складна інтегративна якість, яка синтезує в собі й інші складові виховання (трудова підготовку, економічну освіту, екологічне виховання”? Аргументуйте відповідь.

Завдання

1. Складіть перелік видів господарсько-побутової праці в сучасній сім'ї, необхідний для включення хлопчиків і дівчаток певного віку з метою формування господарсько-економічної культури сім'янина.

КНИГА, ПРЕСА, ТЕЛЕБАЧЕННЯ В ЖИТТІ ДІТЕЙ. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА І СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНИНА

План

1. Роль преси у формуванні політичної культури громадянина.
2. Телебачення у сімейному вихованні дітей.
3. Значення художньої літератури у громадянському становленні особи. Роль книги у сімейному вихованні дітей.
4. Комп'ютерні ігри, дистанційне навчання у формуванні сім'янина.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Богуш А., Стрюк К. Художня література // *Малюнок: Програма виховання дітей дошкільного віку.* – Київ, 1999.- С. 201-208.

Бугримова Е., Цукерман Г. *Чтение без принуждения.* – М., 1987. – с.

Воробьев Г. *Твоя информационная культура.* – М., 1988. – с.

Детская библиотека; Газеты и журналы для детей; Чтение детское // *Семейное воспитание: Краткий словарь / Составит. И. Гребенников, Л. Ковинько.* – М.: Политиздат, 1990. – С. 42-43, 53, 297.

Кинофильмы для детей // *Семейное воспитание: Краткий словарь / Составит. И. Гребенников, Л. Ковинько.* – М.: Политиздат, 1990. – С. 101-102.

Телевидение и дети // *Семейное воспитание: Краткий словарь / Составит. И. Гребенников, Л. Ковинько.* – М.: Политиздат, 1990. – С. 256-257.

Контрольні питання

1. Назвіть газети та журнали, які виходять в Україні для дітей, для домашнього сімейного читання?
2. Які функції преси у формуванні пізнавальних інтересів, політичної культури дітей та підлітків?
3. Які вимоги до гігієни перегляду телепередач?
4. Які комп'ютерні ігри можна вважати розвивальними для дитини?
5. Яким чином найдоцільніше організувати дозвілля дітей, враховуючи можливості книги, телебачення, радіо, преси, комп'ютера?

Питання для роздумів

1. Прокоментуйте слова В.О. Сухомлинського: “Якщо з дитинства у дитини не вихована любов до книги, якщо читання не стало її духовною потребою на все життя, – у роки отрочтва душа підлітка буде порожньою, на світ божий виповзає погане, що взялося ніби невідомо звідки”.
2. Які причини байдужого ставлення дітей до читання художньої літератури?
 1. Які негативні й позитивні чинники впливу телебачення на здоров'я дітей?
 2. Коли телебачення перетворюється у своєрідний наркотик для дитини?

Завдання

1. Дати відповідь на запитання: “Чим відрізняється сприймання екранізації по телебаченню від книги?”

ТЕМА 13

СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

Розкриваючи сутність статевого виховання дітей у сім'ї, необхідно розмежувати основні дефініції, що постали предметом наукових постулювань. Один із провідних дослідників проблем статевого відносин, професор В. Кравець зазначає, що в статевого вихованні школярів можна розглядати два напрями: „з одного боку, романтична педагогіка кохання, з другого – сексуальна педагогіка”, причому він правомірно підкреслює, що немає сьогодні такої концепції статевого виховання, яка могла б органічно поєднати ці два напрями в рамках однієї цілісності [2003, 289]. Такий висновок справедливий тому, що це, насамперед різні аспекти різнобічної культури особистості (у її структурі розрізняють дуже близькі – гендерну, статево, і сексуальну культури), кожна з яких має свої структурні елементи й, відповідно, свої ознаки й показники, відмінні від інших, в єдності їх вони складають гендерно-статево-сексуальну культуру особистості.

Дуже близько підійшов до нашого розуміння цих трьох складових загальної культури людини В. Кравець, який виділив також три основні компоненти – статево просвіту, статево виховання і сексуальну культуру, але чомусь відніс їх до сексуальної підготовки молоді [2000, 4]. У цій праці автор визначає *статеве виховання* як організований і цілеспрямований процес формування фізичних, психічних і моральних якостей особистості, установок, що визначають корисне для суспільства ставлення до людини протилежної статі та високоморальні стосунки між статями, розвивають розумне, здорове ставлення до статевого життя, а *сексуальну культуру* як уміння організовувати й провести інтимне зближення з максимальним фізичним і психічним задоволенням для обох партнерів, формування якої зорієнтоване на успішне вирішення проблем сексуального спілкування [Там само]. У вузькому, педагогічному, розумінні статево виховання розглядають як процес систематичного, планомірного впливу на

Формування статевої свідомості і статеворольової поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний і психосексуальний розвиток хлопчиків і дівчаток, оптимізація міжстатевої особистісної взаємодії) і засоби його реалізації (наявність мети, програм, засобів, методів і виконавців [Ісаєв Д., Каган В., 1979]).

Згідно з положеннями системно-синергетичної концепції формування базової культури особистості (В. Костів), *статеве, як і гендерне чи сексуальне виховання* – це цілеспрямований процес взаємодії суспільства, родини й особистості, вихователів (батьків, учителів, інших) і вихованців (дітей, учнів, інших) у їхній спільній творчій діяльності, яка стимулює розвиток і саморозвиток в останніх довершених статевих, гендерних, сексуальних якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи в процесі її різнобічних статевих, гендерних, сексуальних відносин.

У *гендерній культурі* розрізняють такі якості особистості (у дужках виділені назви симптомокомплексів подібних якостей): **ідентичність**, андрогінність, фемінність, маскуліність, транссексуальність, демократичність, рівність, толерантність, домінантність, асертивність, відкритість, чутливість, емпатійність, лагідність, адаптивність, поінформованість, мобільність, самодостатність, самоцінність, впевненість, великодушність, благородність, поблажливість, елегантність, вишуканість, витонченість.

Статєва культура складає такі основні якості: **ідентичність**, чоловічість, жіночість, дівоча честь, чоловіча гідність, цнотливість, адаптивність, поступливість, терпеливість, тактовність, делікатність, відповідальність, відданість; вірність, надійність, стриманість, емпатійність, кордоцентричність, душевність, чуйність, співчутливість, інтимність, привабливість, ніжність, грайливість, сором'язливість.

Сексуальна культура – **ідентичність**, бісексуальність, транссексуальність, гетеросексуальність, гомосексуальність, безпечність; адаптивність, поінформованість, рівноправність,

самоцінність, чутливість, ласкавість; привабливість, принадність, красивість, чарівність, звабливість; еротичність, ніжність, спокусливість, романтичність, амурність, пестливість; активність, потенційність, пристрасність, відкритість, сексуальний альтруїзм, фантазійність.

В основі ціннісного самовизначення особистості та здійснення окремих циклів вчинкової діяльності в сфері статевої культури є зіставлення (дихотомія) чоловічої й жіночої гідності – негідності; в сфері гендерної культури: рівноваги – нерівноваги; у сфері інтимної культури: ласки – відсутності ласки; в сфері сексуальної культури: насолоди – незадоволення.

Якісно-сутнісний аналіз статевої культури особистості дає змогу висунути припущення, що це є цілісне соціально-психологічне утворення, що має певну структуру, закономірності функціонування і розвитку, містить в собі елементи загального, у яких відображається зв'язок особистості з навколишньою дійсністю, та індивідуального, в якому проявляється своєрідність даної особи. Тобто статеву культуру особи виступає як суспільне явище, якому властиві риси цілісної ідеальної системи. Тому статевою культуру сім'янина розуміємо як інтегральну системну особистісну властивість, що характеризується ступенем сформованості суспільно-значущих статевих якостей, генетично заданих і соціально набутих у результаті дії механізму ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості та її зовнішніх статевих відносин, які проявляються в процесі діяльності і спілкування [Головач Л., 2000, 22-23].

Базуючись на філософських положення системності, цілісності і структурності предметів та явищ, виділяють такі елементи на рівні першої підсистеми: статеві дії як результат функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи (засвоєні особою основні елементарні норми і правила поведінки; рівень домагань особи відповідно до реальних умов її життєдіяльності у задоволенні основних потреб; статеві цінності, ідеали, установки; повнота розвитку і прояву функцій мотиваційної сфери тощо); на рівні другої підсистеми – вироблені в процесі діяльності, спілкування й

мигромадження досвіду суспільної поведінки статеві відношення особистості до: Бога-отця і Богоматері, матері й батька, майбутнього чоловіка та дружини, хлопчиків та дівчаток, своєї та протилежної статі, дружби й кохання, фактів і відомостей статевого змісту, сексуального дошлюбного досвіду та наслідків статевого спілкування, зовнішності та одягання (власного та чужого), частин чи повністю оголеного тіла, поцілунків і проявів залицяння, еротичних сцен, картин та розмов на сексуальні теми тощо; на рівні третьої підсистеми – сукупність статевої якостей (див. вище) і статево спрямованість особи (суспільно-колективістична та індивідуалістично-еґоїстична).

Головними складниками статевої культури сім'янина є: сформованість психологічних проявів чоловічності й жіночності, рівень засвоєння оптимальних статеворольових комунікативних установок; сформованість сексуальної свідомості та еротичних орієнтацій особи в контексті психосексуальної культури та моральних вимог; готовність до відповідального подружнього життя й засвоєння подружніх ролей; готовність до відповідального батьківства і засвоєння моделей поведінки матері (батька); зорієнтованість особи на здоровий спосіб життя, усвідомлення зв'язків проблем статі і сексуальності, подружності й батьківства з алкоголізмом, вживанням наркотиків, із захворюваннями, що передаються статевим шляхом тощо.

Когнітивний аспект статеворольових уявлень полягає в усвідомленні індивідом своєї статевої належності і незворотності статі, відповідності своєї поведінки суспільним стереотипам чоловічості/жіночості, засвоєнні знань про статі й відмінності між ними, орієнтації в статеворольових цінностях своєї і протилежної статі. *Афективний аспект* пов'язаний зі ступенем прийняття особистістю своєї статевої належності, оцінка нею своїх статеворольових особливостей і якостей, прагненням (або відсутністю його) щось змінити в цих особливостях і якостях. *Регулятивний аспект* передбачає здійснення індивідом поведінки у відповідності з його власними уявленнями про чоловічий (жіночий) стиль поведінки, будування взаємостосунків

із представниками своєї і протилежної статі, визначення статевої орієнтації.

Розкриємо сутність означених вище окремих сукупних показників на основі результатів досліджень Л. Головач [1997, 2000]. Перший показник включає усвідомлення особою своєї приналежності до конкретної статі; розрізнення специфічних проявів чоловічності й жіночності у рисах характеру, вчинках та діяльності; виявлення комунікативних установок хлопчиків (юнаків) і дівчаток (дівчат) до протилежної статі.

Конкретними показниками рівня сформованості еротичних орієнтацій і сексуальної свідомості в контексті психосексуальної культури і моральних вимог виступають: усвідомлення юнаками і дівчатами зовнішніх ознак своєї сексуальної привабливості та їх використання у конкретних стосунках з особами протилежної статі, оцінка міри сексуальної привабливості юнака (дівчини); здатність враховувати й поважати специфічні статеві особливості іншої людини; терпиме ставлення до осіб різної сексуальної орієнтації (врахування принципу природності, накладання несприятливих обставин у порушенні існуючих норм); сформованість морально-етичних цінностей у ставленні до особи протилежної статі (усвідомлення відповідальності за наслідки статевого стосунку, уявлення про дотримання (недотримання) цнотливості дівчини, погляди на доцільність дошлюбного статевого життя юнака та дівчини); знання засобів контрацепції та особливостей їх використання на конкретних відрізках життєвого шляху дівчини (юнака); ставлення до використання й рівень самого використання флірту, петінгу тощо на різних етапах юнацького дошлюбного спілкування осіб протилежної статі; ставлення юнаків і дівчат до занять онанізмом і періодичність чи систематичність його застосування.

Експертна оцінка готовності молоді до відповідального подружнього життя, рівня засвоєння подружніх ролей, сформованості установки взаємного доповнення включає виявлення: рівня сформованості емпатії; усвідомленої необхідності виконання в шлюбі різноманітних функцій, подружніх ролей, розрізнення психологічних проявів ставлення юнака (чоловіка),

дівчини (жінки) до їх виконання; відповідального ставлення до збереження цнотливості дівчини до шлюбу; знань зон незгод і суперечностей у сім'ї; рівня засвоєння ефективних способів дотримання безконфліктних сімейних стосунків; міри оволодіння ефективними принципами й прийомами погашення конфлікту, що виник (на різних його стадіях); знань ефективних способів виходу з окремого конфлікту.

Готовність до відповідального батьківства перевіряється через такі показники, як: рівень сформованості елементів педагогічної культури сім'янина; рівень і стійкість засвоєння моделей поведінки матері (батька); рівень сформованості оптимальних репродуктивних установок; знання впливу негативних чинників у період зачаття дитини й до народження дитини.

Останній інтегральний показник включає: установку, зорієнтованість особи на здоровий спосіб життя, її уявлення про дошлюбний сексуальний досвід, ставлення до інтимних позасімейних стосунків; усвідомлення впливу дії алкоголю на народження повноцінної і здорової дитини; поінформованість про шкідливість вживання наркотиків; знання обставин, що спричинюють венеричні захворювання тощо.

Виходячи з таких теоретичних положень, для утвердження в сфері родинних відносин статевого виховання необхідно: 1) розрізнити батьками й вихователями суспільних і освітніх закладів сутність формування відповідних статевих якостей, включення дітей у певні статеві відносини, створення відповідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції статевої поведінки особистості в процесі потрапляння у стихійні та спеціально зорганізовані ситуації мотиваційного вибору статевої дії-відношення; 2) дотримання вихователями доступних для відповідного віку дитини принципів об'єктивності, правдивості, науковості у гендерному, статево-інтимному, сексуальному вихованні й просвітництві, не забігаючи вперед, але й водночас випереджаючи на крок актуальний рівень поінформованості, сформованості відповідних сукупних гендерних, статевих, інтимних, сексуальних якостей; 3) використання в реалізації змісту цих

напрямів виховання принципів систематичності, послідовності, наступності у передачі знань, формуванні відповідних умінь і навичок; 4) досягнення розрядки статевої напруги, правильне формування й задоволення статевого потягу *природним шляхом* (для відповідного віку дитини, підлітка, юнацтва) у формі полюцій, ігрових видів діяльності, занять спортом, плаванням, гімнастикою, активною життєдіяльністю, фізичною працею, петінгом, у процесі супроводу батьками й причетними до цього іншими особами щодо дотримання дітьми гігієни тіла, одягу, сну, випорожнення, читання книг, перегляду телепередач, еротичних картин у засобах масової інформації, в реальній життєдіяльності, спілкування в рамках міжстатевих відносин; 5) утвердження моральних засад міжстатевих контактів, етичних, естетичних, психологічних, інших основ дружби, товаришування, закоханості, кохання, щасливого сімейного життя; 6) розвиток, саморозвиток і самовдосконалення довершених гендерних, статевих, інтимних, сексуальних якостей чоловіка, жінки, комуніканта, громадянина, сім'янина, професійного працівника тощо; 7) вчасне гендерне, статеве, інтимне й сексуальне просвітництво підлітків, старшокласників, наречених, молодого подружжя з метою досягнення вищого рівня проявів рівноваги, гідності, ласки, насолоди, попередження й профілактики шкідливих форм мастурбації, онанізму, ранньої вагітності, венеричних захворювань, незадоволення в гендерних, статевих, інтимних і сексуальних стосунках.

Практичне заняття № 6

СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

План

1. Сутність і зміст поняття “статеве виховання”. Характеристика її складових компонентів.
2. Психофізіологічні та психолого-педагогічні особливості статей різного віку та їх врахування у статевому вихованні в сім'ї.

3. Врахування батьками психології міжособистісного спілкування дітей різної статі.
4. Методи статевого виховання дітей у сім'ї.
5. Взаємодія батьків зі школою та іншими суспільними установами у статевому вихованні дітей.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Борман Р., Шилле Г. Родителям о половом воспитании. – М.: Педагогика, 1979. – 86 с.
- Говорун Т. Соціалізація статі та сексуальності. Монографія. – Тернопіль: Богдан, 2001. – 240 с.
- Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль: Богдан, 1999. – 380 с.
- Говорун Т., Шарган О. Батькам про статево виховання дітей. – К., 1990. – 158 с.
- Исаев Д., Каган В. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. – Л., 1979. – 286 с.
- Каган В. Психосексуальное воспитание детей и подростков. – Л.: Медицина, 1990. – 87 с.
- Кікінежді О., Кізь О. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Навчальний посібник. Тернопіль: Богдан, 2006. – 160 с.
- Колесов Д. Беседы о половом воспитании. – М.: Педагогика 1986. – 160 с.
- Колесов Д., Сельверова Н. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания. – М.: Педагогика, 1978. – 224 с.
- Костів В. Формування емоційно-інтимної культури сім'янина // Костів В. Народньо-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 85-100, 185-189.
- Кравець В. Гендерна педагогіка. Навч. посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
- Кравець В. Історія гендерної педагогіки. Навч. посібник. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
- Кравець В. Психологія сімейного життя. – Тернопіль, 1995. – Ч. 1. – С. 147-161, 203-262.

Кравець В. Діяльність шкільного психолога з дошлюбної підготовки школярів. – Тернопіль, 1997. – С. 15-32.

Кравець В., Говорун Т., Кікінежді О. Він та вона: Різні від природи чи від виховання? Методичні рекомендації класним керівникам, практичним психологам та вчителям валеології. – Тернопіль: Богдан, 2000. – 28 с.

Кравець В., Говорун Т., Кікінежді О. Стратегія статевого виховання школярів. Методичні рекомендації класним керівникам, практичним психологам та вчителям валеології. – Тернопіль: Богдан, 2000. – 32 с.

Психологія статі та сексуальності. Українсько-російсько-англійський термінологічний словник. – Тернопіль: Богдан, 2000. – 40 с.

Юнда И., Юнда Л. Социально-психологические и медико-биологические основы семейной жизни: Учеб. пособие. – К.: Вища школа, 1990. – С. 133-150, 180-212.

Контрольні питання

1. Що необхідно розуміти під змістом статевої просвіти? Яка її мета?
2. Які принципи сексуальної просвіти дітей у сім'ї?
3. Що необхідно враховувати батькам у забезпеченні належної моделі статевої поінформованості дітей?
4. Які біофізіологічні відмінності чоловічої та жіночої статі?
5. Назвіть психологічні відмінності чоловічої та жіночої статевої поведінки і характеру людини?
6. В якому віці і як проявляються відмінності в пізнавальній, комунікативній, емоційній, поведінковій сферах у дітей?
7. Якою мірою психологічні відмінності хлопчиків і дівчаток проявляються у дорослих чоловіків та жінок?
8. Чи потрібне статевотипізоване виховання хлопчиків і дівчаток ще в умовах сім'ї?
9. Які методи доцільно застосовувати батькам, щоб знання ставали дороговказом у статевому самовизначенні дітей?

Питання для роздумів

1. Наскільки схожі чи несхожі психологічні властивості слабкої та сильної статей? Аргументуйте відповідь.
2. Що краще: відкритість у статевій просвіті чи замовчування батьками статевого взаємостосунків?
3. Кажуть, що здоровий спосіб життя, активна життєдіяльність, спорт, фізична праця краще сприяє статево му вихованню дітей, ніж спеціальні розмови на цю тему. Чи згодні Ви з цією думкою? Аргументуйте свою відповідь.
4. Чи корисне дошлюбне статеве життя у старшому шкільному віці? Адже можна стати умілим сексуальним партнером для майбутньої сім'ї?
5. Дівчина боїться відмовити хлопцеві, оскільки переживає, щоб він не залишив її. Що має відповісти вона юнакові, коли той спонукає її доказати про свою любов до нього? Як можуть відповісти батьки на подібні запитання своїх дочок?

Завдання

1. Підготуйте 10-20 тверджень, що складають основу батьківських принципів у статевій просвіті дітей.
2. Підберіть одну із складних життєвих ситуацій статевого виховання в умовах сім'ї. Подайте свій варіант її розв'язку.
3. Наведіть приклади розмов батьків із сином, дочкою про статеві взаємостосунки, статевий розвиток дитини.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ ДОДАТОК ДО ТЕМИ

СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї ТА СУСПІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ Й ДОСВІДІ А. МАКАРЕНКА [Ковальчук Л., 1997]

Критика А. Макаренком спроби виділити статеве виховання в окрему автономну сферу (галузь) виховної роботи. Статеве виховання як виховання культури соціальної особи. Облагородження статевого почуття у комплексному формуванні громадянина. Неможливість соціально правильно виховати статевої потяг, діючи відособлено від загального розвитку людини. Культура статевого життя як завершення загального розвитку особи. Вплив сфери нестатевої любові на облагородження любові статевої. Зв'язок і облагородження статевого інстинкту соціальним досвідом, досвідом єдності з людьми, дисципліни й гальмування.

Макаренківські принципи здійснення статевого виховання: недоцільність раннього розвитку статевої зацікавленості, потаємність статевої питань, розкриття окремих речей перед дитиною з часом, коли вона навчиться їх розуміти; необхідність делікатності й довіря, значливість і мудрість своєчасно сказаного слова, економного і серйозного слова про мужність і красу життя, про гідність чоловіка й жінки; визнання в статевої стосунках великого кохання, дитяча любов до батьків як початок сильної любові, дорожіння батьківською любов'ю, поєднання любові й ненависті; розпушта як результат опошлювання кохання, позбавлення її стриманості; облагородження інстинкту, необхідність у статевої стосунках норм, стриманості і чистоти; цнотливість як ідеал дівчини; виховання жіночої гордості, жіночої незалежності, характеру і волі; лік від спокуси – “не можна”, не може бути випадкових зв'язків; можливість взаєморозуміння без застосування грубих слів і натуралістичних аналізів.

Дисципліна і режим як умова належного статевого виховання. Правильний режим як сприяння фізичному самопочуттю дитини, при якому не виникає надто раннє статево переживання; своєчасно лягти спати, встати, не розлягатися у ліжку без потреби як хороше моральне і статево загартування. Доцільність встановлення правильного режиму у сім'ї, формування у зв'язку з цим звичного досвіду порядного і відповідального життя, що перенесеться потім і на ставлення до чоловіка і жінки. Поява безладного досвіду статевого життя в умовах бездіяльності, нудьги, безконтрольного пустопорожнього проведення часу, в умовах випадкових зустрічей хлопчиків та дівчаток.

Нормальне завантаження дитини турботами і роботою – передумови для правильного розвитку уяви, рівномірного розподілу сил дитини протягом дня. Відсутність при такій умові надлишкової гри уяви, випадкових зустрічей і вражень.

Доцільність і очевидність корисної організації спортивних вправлянь (коньки, лижі, кімнатна гімнастика тощо).

Вплив відкритого й надто передчасного обговорення статевих питань на формування раціоналістичного погляду у статевій сфері, на початок цинізму людини. Здійснення статевого виховання без надмірно відвертого, по-суті, цинічного, розгляду вузько фізіологічних питань. Посилення фізіологічної сторони кохання у випадку навіть наймудрішого розкриття таємниці. Віддаль між батьками і дитиною не як розрив і провалля, а як проміжок. Необхідність прояву почуття сором'язливості з деяких питань.

Організація бесід не авансом, а в процесі конкретного випадку, недоцільність повчань дитини наперед. Варіанти можливої підстави для бесід: поява вільних цинічних розмов і словечок; підвищений інтерес до чужих сімейних скандалів; підозріле і не зовсім чисто-плотне ставлення до любовних пар; легковажна дружба з дівчатами, явно не вільна від простого статевого інтересу; неповага до жінки; надлишкове захоплення уборами, ранне кокетство; інтерес до літератури, у якій відкрито зображені статеві стосунки. Потреба підмічати батьками найдрібніші випадки відхилень від норми, щоб нічого не запустити.

Диференційований підхід у проведенні бесід з дітьми та підлітками: короткочасність бесід у молодшому віці, використання тону прямого заперечення, докору, простої вимоги чистої поведінки; характер бесід через переконання, розкриття й аналіз явища, позитивний приклад.

Доцільність застосування непрямого впливу: висловлювання батьків на адресу посторонніх осіб, якщо в їх поведінці висунуті проблеми статевого характеру; почуття різкого осуду й огиди і протиставлення такої поведінки правильній майбутній поведінці своїх дітей, наголошення про очікування від них іншого зразка.

Сприйняття лайливого слова (матюка) хлопчиком не як умовного лайливого терміну, а як відчуття певного статевого змісту, оголення статевої таємниці перед дитиною в найогиднішій цинічній і аморальній формі. Наслідки частого проголошення таких слів – посилення його уваги до статевої сфери, до односторонньої гри уяви, що веде до нездорового інтересу до жінки, до обмеженої і сліпої

вразливості ока, дрібного, надойдливого садизму словечок, анекдотів, каламбурів. Наближення жінки внаслідок подібних ситуацій не у всій своїй людській привабливості й красі, не у повному звучанні своєї духовної і фізичної ніжності, таємничості й сили, а тільки як можливого об'єкту насильства й користування.

Статеве виховання як вироблення в собі вміння володіти своїми почуттями, уявленнями, виниклими бажаннями, вміння своєчасно гальмувати свої потяги; виховання інтимної поваги до питань статі, яке називається цнотливістю.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

- 1. Чому найголовнішими умовами статевого виховання дітей А.Макаренко вважав почуття дитини до окремих людей, організацію правильного режиму у сім'ї, спорт, рівномірне завантаження фізичною працею?*
- 2. Чи можна сказати, що з питань статевої поінформованості А.Макаренко радить: краще не доказати щось, ніж повідомити про щось наперед?*
- 3. Який принцип, на Вашу думку, міг рекомендувати А.Макаренко у засудженні неправильної поведінки у статевих стосунках інших людей: "Ніколи так не робиш, це недобре" чи "Я знаю, що ти так не зробиш, - ти не такий".*

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко А. Статеве виховання // Макаренко А. Книга для батьків. - К.: Рад. школа, 1980. - С. 304-312.
2. Макаренко А. Лекції о воспитании детей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1984. - Т. 4. - С. 102-108.
3. Макаренко А. Мои педагогические воззрения // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1984. - Т. 4. - С. 357-360.
4. Макаренко А. Книга для родителей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1985. - Т. 5. - С. 11, 153-178.
5. Макаренко А. Фрагменты отдельных глав первого тома "Книги для родителей" и варианты текста // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1985. - Т. 5. - С. 245-246.
6. Макаренко А. Из очерка "Книга для родителей" // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1985. - Т. 5. - С. 250-261.

7. Макаренко А. Подготовительные материалы к первому и последующим томам "Книги для родителей" // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 5. – С. 262-280.
8. Макаренко А. О "Книге для родителей" // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 7. – С. 148, 154-155.
9. Макаренко А. Материалы, подготовленные с Г.С. Макаренко // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 5. – С. 307-308.
10. Богданович Л. Педагогические идеи А.С.Макаренко в половом воспитании подрастающего поколения // Психолого-педагогические проблемы совершенствования полового воспитания молодежи: Межвуз. сб. науч. ст. – Сыктывкар, 1983. – С. 128.
11. Воспитание детей в семье // Развитие идей А.С.Макаренко в теории и методике воспитания / Под ред. В.Коротова. – М.: Педагогика, 1989. – С. 143-154.
12. Головач Л. Шляхи формування статевої культури учнівської молоді //Українське народознавство і проблеми виховання учнів /Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції.- Івано-Франківськ, 1995. – Ч. II. – С. 126-128.
13. Гребенников И. Развитие идей А.С.Макаренко о воспитании детей в семье // Сов. педагогика. – 1988. – № 2. – С. 31-36.
14. Каган В. Воспитателю о сексологии. – М.: Педагогика, 1991. – С. 221-243.
15. Ковальчук Л., Костів В., Максимович О. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї // Обрії: Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. – 1995. – № 1. – С. 4-7.
16. Костів В. Формування емоційно-інтимної культури сім'янина // Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 85-100, 185-189.
17. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. – К.: Рад.школа, 1978. – С. 121-128, 241-250.
18. Ярмаченко Н. Теоретические основы семейного воспитания детей и подростков // Ярмаченко Н. Педагогическая деятельность и творческое наследие А.С.Макаренко. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 155-156.

На основі положень статей Л. Головач [1997, 2000] проаналізуйте основні показники сформованості статевої культури дітей старшого шкільного віку.

Загальновідомим є той факт, що на протязі підліткового віку закладаються і формуються основні структурні компоненти та інтегративні вузли цілісної системи статевої культури особистості, утворюється сукупність особливих психічних структур, які чинять вирішальний вплив на протязі всіх подальших етапів розвитку особистості в майбутньому подружньому житті.

Статеву культуру слід розглядати в контексті загальних тенденцій різнобічного розвитку дітей шкільного віку. Саме в цей період, як зазначає Л. Божович, виникають основи цілісного світогляду, світорозуміння, формуються основні компоненти особистості, виникає ієрархія (підпорядкування) мотивів, утворюються первинні етичні інстанції, відбувається інтенсивний розвиток пізнавальних психічних процесів, розширюється сфера діяльності дитини.

Практично всі дослідники, що вивчали процес становлення статевої культури особи, підкреслюють винятково важливе значення сім'ї і найближчого соціального оточення для формування статево-рольових уявлень. Пізніше починають діяти інші чинники, але властивості, засвоєні дитиною в сім'ї, визначають увесь подальший її розвиток. Діти засвоюють статеві ролі через ідентифікацію з батьками, під їхнім виховним впливом і тиском. Особистий приклад батьків, виконання ними ролей чоловіка і дружини, батька і матері стає для дитини першим і найміцнішим зразком для наслідування. Сім'я не тільки формує і спрямовує статевий розвиток дитини, але й оберігає її від негативного впливу «таємних вихователів». Частина дослідників цієї проблеми (Д. Ісаєв, В. Каган, В. Столін) зазначають, що порушення статево-рольової ідентифікації дітей значною мірою залежить від того, який морально-етичний клімат сформувався в сім'ї, у стосунках між батьками, батьками і дітьми.

Ефективність формування статевої культури старшокласників підвищується при умові, якщо:

- статева культура особистості розглядається як цілісна інтегральна властивість, складовими якої є відповідні структурні компоненти, що знаходяться у певному взаємозв'язку і взаємозалежності;

- процес розвитку статевої культури особи здійснюється на основі інтеріоризації впливів зовнішнього середовища і внутрішнього розвитку

Індивіда як механізм функціонування ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи на рівні першої підсистеми цілісної системи статевої культури особи;

- система корекційних видів діяльності і процесів самовдосконалення інтегративних якостей статевої культури особи здійснюється на основі врахування зони актуального і найближчого, більш високого, рівня розвитку основних її якостей;

- формування статевої культури старшокласників забезпечується урахуванням основних змістових аспектів (формування психологічних проявів чоловічності й жіночності, засвоєння оптимальних комунікативних установок; формування еротичних орієнтації і сексуальної свідомості; засвоєння подружніх ролей і вироблення установки взаємного партнерства; орієнтації школярів на здоровий спосіб життя).

Діагностуючи статево культуру сім'янина, ми вивчаємо: сформованість психологічних проявів чоловічності і жіночності, рівень засвоєння оптимальних статоворольових комунікативних установок; сформованість сексуальної свідомості та еротичних орієнтацій особи у контексті психосексуальної культури та моральних вимог; готовність до відповідального подружнього життя і засвоєння подружніх ролей; готовність до відповідального батьківства і засвоєння моделей поведінки матері (батька); зорієнтованість особи на здоровий спосіб життя, усвідомлення зв'язків проблем статі і сексуальності, подружності і батьківства з алкоголізмом, вживанням наркотиків, із захворюваннями, що передаються статевим шляхом тощо.

Ефективність формування статевої культури сім'янина залежить від дотримання окремих умов: якщо вихователі успішно засвоїли зміст і програму формування відповідних якостей; проводиться підбір дидактичних засобів і прийомів подачі матеріалу; використовуються активні методи й організаційні форми занять (орієнтаційно-рольові ігри, дискусії, обговорення педагогічних задач-ситуацій, тестування тощо); забезпечується активна участь школярів у засвоєнні відповідних знань, здійснюється їх самоудосконалення у процесі позаурочної і позашкільної діяльності, в т.ч. в умовах життєдіяльності сім'ї; відбувається поглиблення міжпредметних зв'язків; забезпечується тісний взаємозв'язок всіх названих компонентів системи.

Ефективними шляхами формування статевої культури учнівської молоді виступають:

- інтенсивне формування досвіду моральної поведінки, переконань та цінностей дітей, здійснюване батьками й вихователями на основі глибокого усвідомлення особливостей статевого розвитку дитини;

— необхідна педагогічно доцільна просвітницька діяльність батьків і вихователів, що базується на результатах діагностики рівня реальної морально-статевої вихованості школярів;

— налагодження співпраці батьків, вчителів і залучених ними спеціалістів (лікарів, психологів) для вироблення у дітей правильної життєвої позиції, формування необхідних якостей сім'янина.

Особистий батьківський приклад як найперша модель статевої поведінки жінки або чоловіка, створення умов з метою дотримання дитячих правил гігієни, усунення небажаних факторів, що сприяють розвитку ранньої сексуальності дитини, щоденна клопітка робота у формуванні в школярів адекватних міжстатевих взаємин, культури почуттів (тактовні довірливі бесіди, репліки, аналіз реальних життєвих ситуацій, зауваження, коментарі при перегляді телепередач, обговорення кінофільму, використання методичних прийомів контактної взаємодії тощо), урізноманітнення інтересів дітей, включення їх в активні види діяльності з метою розрядки статевої напруги тощо — все це служить дієвими засобами у формуванні статевої культури дітей у сім'ї і школі.

ТЕМА 14

СТАНОВЛЕННЯ РІЗНОБІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СІМ'ЯНИНА

Становлення морально-психологічної культури сім'янина.

Любов як основа шлюбу і майбутнього щасливого життя. Необхідність щиросердечних відносин юнаків і дівчат, побудованих на повазі, дружбі, коханні. Критика шлюбу, пов'язаного з матеріальним розрахунком. А. Макаренко — противник ранніх шлюбів.

Необхідність навчання науки кохання, спеціальної окремої підготовки юнаків і дівчат до шлюбу і сімейного життя, практична реалізація А. Макаренко цього положення в умовах життєдіяльності колоній.

Турбота про життя і щастя іншого як необхідна умова поведінки справжнього сім'янина. Неможливість шлюбу і сім'ї без чіткого щирого простого уміння поступатись і жертвувати своїми інтересами так, щоб інший цього й не помітив. Формування в сім'ї "морально виправданої потреби", уміння безболісного поділу благ життя.

Розвиток господарсько-економічної культури сім'янина.

Фізичне й моральне значення праці у становленні сім'янина. Види дитячої праці в сім'ї.

Виховання готовності до праці і здатності до трудового напруження.

Методи залучення дітей до участі в сімейному господарстві.

Значення правильного керівництва в галузі сімейного господарства для формування колективізму, чесності, дбайливості, бережливості, відповідальності, здатності до орієнтування, оперативної здатності.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Висловлювання А. Макаренка: "Сімейне господарство становить дуже зручне поле для виховання багатьох дуже важливих особливостей характеру майбутнього громадянина-господаря"; "Якщо дитина до самого юнатва не знає, звідки беруться кошти сім'ї, якщо вона зникає тільки задовольняти свої потреби, а не помічає потреб інших членів сім'ї., якщо вона росте жадібним споживачем, – то це й є виховання індивідуаліста, який потім може завдати багато шкоди і всьому суспільству, і собі самому"; „Бережливість має поширюватися не тільки на речі своєї сім'ї, але й на речі інших людей та особливо на предмети громадського користування. Тому ніколи не дозволяйте дитині недбало ставитись до речей на вулиці, в парку, в театрі". "У господарській діяльності здатність до орієнтування має велике значення. Роблячи одну справу, дитина не повинна забувати й усіх інших своїх справ і справ навколишніх людей. Граючись у якусь гру, дитина не

повинна забувати, що вона оточена речами, про які теж мусять дбати. Виконуючи доручення батьків купити що-небудь у магазині, дитина повинна пам'ятати, що вона має повернутися додому вчасно, що після цього доручення повинна зробити що-небудь для себе або для сім'ї".

Становлення педагогічної культури сім'янина.

Значення вікових традицій для педагогічного становлення сім'янина. Традиції як необхідне спрямування виховних зусиль, прокладених людським світом певними каналами. Постійно діюча, причеплива і безжалісна громадська думка в педагогічному формуванні сім'янина.

Педагогічний такт батьків як складова частина формування педагогічної культури майбутнього сім'янина. Зв'язок відсутності педагогічного такту з перебільшенням значення виховних бесід. Шкідливість і непотрібність "гіпертрофії" слова. Критика надмірних надій батьків на їх педагогічні бесіди.

Шкідливість думок про педагогічні секрети мудрих батьків. Побудова педагогічної роботи на здоровому глузді, ідея педагогічної доцільності у вихованні. Критика ілюзорних надій на засвоєння окремих педагогічних фокусів: дитина ставить перед батьками лукаве завдання, а батьки повинні його "педагогічно" розв'язати.

Продумання ідеї обов'язковості виховної роботи. Постійна щоденна увага до справи, роздуми й воля, усвідомлення відповідальності за виховання дітей.

Значення батьківської любові в педагогічному становленні сім'янина.

Педагогічна роль в організації дитячої гри. Роль творчого активного начала в дитячій грі. Педагогічний потенціал дитячих іграшок.

Яке значення для педагогічного становлення сім'янина відіграють положення А. Макаренка: "Люди, виховані без батьківської любові – часто скалічені люди"; Батьківська любов – "це найвище почуття, яке взагалі творить дива, яке творить нових людей, створює величезні людські цінності"?

РОЗДІЛ IV

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У РІЗНИХ ЗА СТРУКТУРОЮ СІМ'ЯХ

ТЕМА 15

ВРАХУВАННЯ В РОДИННОМУ ВИХОВАННІ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ Й ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Як показали наше та інші окремі дослідження, сама собою неповнота сім'ї не обов'язково веде до відхилень у розвитку особистості). Адже значна частина таких сімей успішно здійснює свою виховну функцію. Ймовірність соціальної деформації особи підвищується з нагромадженням низки несприятливих чинників, бо практично будь-яка дитина в змозі справитися з однією чи двома несприятливими обставинами. В умовах же неповної сім'ї таких обставин надто багато: тривалий вплив конфліктних ситуацій на дитину; виникнення напруженої обстановки в зв'язку з неправильним ставленням членів сім'ї до того, що трапилось; невротизація матері, невміння вибрати педагогічно доцільний стиль взаємин; матеріально-побутові труднощі; незлагоди батьків і родичів у поглядах на спілкування й участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо і т. ін. Це доповнюється відношенням до неповної сім'ї у багатьох випадках з боку оточення як до чогось ущербного; проявом у дитини невротичних реакцій у зв'язку з суб'єктивним сприйняттям самого факту неповноти сім'ї, з об'єктивними труднощами, що виникають у процесі її взаємин із ровесниками тощо. Можливість накладання багатьох несприятливих чинників особливо підвищується в перехідні періоди: створення неповної й становлення нової – повної зміненої сім'ї.

Проблемні ситуації, пов'язані із незадоволенням матеріальних і духовних потреб членів неповних сімей, знаходять

відображення у ціннісних орієнтаціях батьків, які засвоюються підлітками. За даними В. Титаренка, матері з неповних сімей частіше, порівняно з жінками із сімей повних, в якості компонента щастя називають можливість задовольнити матеріальні потреби сім'ї, "мати хорошу квартиру, автомобіль та інші матеріальні блага". У той же час їм меншою мірою властива орієнтація на такі цінності як цікава творча робота, повага з боку оточуючих та ін.

За даними нашого дослідження, в число найважливіших життєвих цінностей вихідців із неповних сімей входять: прагнення мати вірних друзів, бути щасливим, стати корисним суспільству та ін., причому не виявлено суттєвої різниці у виборі даних цінностей підлітками із повних і неповних сімей.

Проте, місце вибору матеріального благополуччя в ієрархії життєвих цінностей підлітків із неповних сімей набагато вище – четверте, на відміну від шостого у підлітків із повних сімей. Це підтверджує висновок Р. Тамопонене, згідно якого структура сім'ї впливає на формування ціннісних орієнтацій і трудових установок дітей.

З виникненням у підлітковому віці потреби смислу життя, яка спочатку задовольняється в основному шляхом ідентифікації, пошуку в своєму оточенні готових зразків, проходить копіювання цих взірців, оскільки підлітки ще не здатні до створення інтелектуальних концепцій смислу власного життя. У цьому контексті підлітки із неповних сімей значно випереджають своїх ровесників. Якщо поведінка більшості підлітків в основному ще підпорядкована потребі емоційного контакту, спілкуванню з ровесниками, то в підлітків із неповних сімей кінцева фаза розвитку потреби емоційного контакту співпадає з першою фазою розвитку потреби смислу життя (що виникає в юнацькому віці й пізніше розвивається). Підлітки із неповних сімей інтенсивно прагнуть до наслідування зразків поведінки, які послужили б основою для їх власної діяльності, надали б їй смисл. На перший план висувається бажання мати ясну, благородну, конкретну мету дій. Це раннє дорослішання пов'язано з тими обставинами, в які підлітки попадають: слабке

задоволення потреби емоційного контакту з близькими, труднощі у взаєминах у дитячих групах.

Нерідко моральні пошуки смислу життя в умовах несприятливих обставин життєдіяльності неповної сім'ї ведуть до зруйнування віри у людину, до перегляду підлітками таких моральних цінностей як добро і справедливість, вірність і любов, честь і гідність тощо. Переоцінка особи батька, який став раптом чужим, супроводжується в свідомості дитини переоцінкою людини взагалі, вираженим симптомом якого є недовіра до оточуючих, а іноді й руйнування віри в моральний ідеал. У нашому дослідженні підлітки із неповних сімей частіше зазначали: "Вважаю, що серед людей є такі, котрі частіше зраджують один одного", "Заради вигоди люди можуть обманути, піти нечесним шляхом, лестити", "Люди часто бувають несправедливими" тощо.

Не отримує міцного фундаменту система моральних цінностей особи у значної частини дітей із розлучених сімей. Це підтверджують листи до редакцій газет і журналів від матерів і батьків, від самих підлітків (біля 70 відсотків всієї кореспонденції від неповних сімей). Їх зміст однотипний: мати (рідше батько) у розлученій сім'ї необ'єктивно оцінює того з батьків, котрий проживає окремо, чи його родичів. Применшуючи авторитет батька, вона цим самим ставить під сумнів і свій авторитет. З часом підліток дедалі більше відходить з-під її впливу. Не знаходячи втілення своїх уявлень у конкретній людині, в нього руйнується той еталон, за яким він звіряв свої прагнення і вчинки до цього часу.

Наше дослідження показало, що близько половини підлітків із неповних сімей (48 відсотків) не має для себе реального морального зразка, позитивного еталону серед близьких. Виявлено також, що в аналізі моральних цінностей, ідеалів підлітків їх словесне вираження не відповідає мірі дієвості даного ідеалу. Це проходить, насамперед, тому, що у поняття, уявлення підлітки слабо включають мету й засоби її досягнення; крім того, у мотивах їх реальної поведінки відсутні ідеали-спонування. Часто такі підлітки ставлять цілі, яких

надзвичайно важко досягнути. Не досягаючи їх у реальному житті, скаржаться на свою нерішучість, відсутність волі, займаються самозвинуваченням, вбачаючи у черговій невдачі новий доказ своєї “неповноцінності”.

Цій позиції вихідців із неповних сімей легко знайти пояснення. Незадоволення потреби в емоційному контакті з дорослими, а пізніше і з ровесниками, викликає у них відчуття знедоленості, самотності, які переростають у почуття неповноцінності. Дитина усвідомлює: вона настільки відрізняється від своїх ровесників, що не може в їх середовищі задовольнити потребу контакту; поведінка оточуючих прямо чи побічно навіює їй думку, що це відбувається через її характер, причому тут принциповим не є комплекс неповноцінності, а відчуття відмінності. Часто підліткам із неповних сімей приходиться чути від ровесників висловлювання типу: “Мене побив батько”, “Вчора тато з мамою сварились”, “Тато прийшов п'яний”... І навіть у таких випадках вони признаються, що хотіли б мати батька. Вказана різниця усвідомлюється й тоді, коли хтось з друзів хвалиться: “А мені тато купив”, “А мій батько...”. Така відмінність має не тільки вербальне, але й практичне значення: “Я стала відходити від дітей, не гралась у галасливі ігри, не сміялась голосно, стала потайною, недовірливою. Адже я була не така, як усі...” (Оленка В., 15 років); “Я дуже важко сходжуся з людьми, гублюся у великому товаристві, боюсь висловлювати свої думки вголос. Не знаю, що важче вплинуло на мене: розлучення батьків чи те, як мене жаліли...” (Надя А., 16 років).

Комплекс різниці набуває різного змісту, залежно від умов життєдіяльності неповної сім'ї, її стилю життя, конкретного досвіду взаємовідносин підлітка: він може проявлятися через почуття вини, відчуття неповноцінності або демонстрації переваги. В останньому випадку дитина може невротично реагувати на кожну ситуацію, у якій їй відводять роль “середнього члена групи”. Іноді діти відчувають і пригнобленість, зневаження, що у багатьох випадках може привести до деформації особистості.

Чимало досліджень свідчать про велике значення для розвитку особистості відповідної установки, яка зумовлює правильне задоволення потреби у визнанні серед ровесників. У практиці життєдіяльності неповних сімей (особливо позашлюбних із єдиною жаданою для матері дитиною) не завжди береться до уваги те, що дитина обов'язково повинна відчувати впевненість у взаєминах з ровесниками. Якщо це суперечить інтересам матері, вона всіма способами намагається знищити позицію дитини серед друзів, однолітків, щоб наблизити її до себе, втримати в рамках індивідуального (симбіотичного) спілкування.

Дослідження Л. Ковальчук, здійснене під керівництвом В. Костіва, підтверджує результати сформованості таких ціннісних орієнтацій у системі внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи. Для прикладу, в позашлюбній сім'ї шестирічний Сергійко (пізніше молодший школяр) часто розпитував маму про батька. Мати розказувала, що незабаром після його народження, батько, який спочатку добре ставився до них, почав пити й скандалити. Тому матері разом з Сергійком прийшлося жити окремо. Тато ж виїхав на північ, і більше вони не бачились.

У такій ситуації вже молодший підліток починає переживати характер відношення між вимогою навколишнього середовища (нормою проживання у повній сім'ї) і своїм внутрішнім станом (потребою мати батька, відчуттям дискомфорту через її незадоволення).

Прагнення вплинути на ці відношення проявляється у Сергія або через бажання їх зберегти (переконавши себе та інших у тому, що все добре), або в прагненні їх змінити (спонуканні щось виправити, переглянути, виконати, виправдати тощо). Причому прагнення вплинути на ці відношення тільки намічається (можливо, навіть ним і не усвідомлюється), але психіка знаходиться в стані мобілізації, зберігаючи енергетичний заряд, необхідний для реалізації прагнення. У своїх моральних пошуках для задоволення означеної потреби Сергійко вагається: ці пошуки то набувають позитивної моральної цінності, то вступають у суперечність з моральними нормами і

набирають форми негативних. Психічна напруга завдає підлітку певний дискомфорт і, не знаходячи “виходу”, втілюється (в результаті дії мотиваційної сфери) у певну установку, яка схиляється до рішення (“шукати тата”), до окреслення дії (“коли виросту, поїду на північ, там напевно його зустріну”), до знаходження причини (“можливо, я винен у тому, що сталося”), до появи логічного висновку (“я нікому не потрібен”), до заспокійливого доказу (“тато дізнається, як нам потрібен, і прилетить додому”) тощо.

У цій ситуації для того, щоб ця смислова конструкція втратила свій психічний заряд, перестала бути установкою, втілилась у дію, необхідний певний поштовх (стимул), яким і став конкретний випадок. Від сусідського хлопчика, котрий випадково почув розмову своєї матері з місцевим лікарем, Сергій дізнається про таємницю свого походження: ніякого тата у нього немає... У складній ситуації почуттів, які переживає підліток, у нього формується страх, недовіря до всіх, озлоблення і т. ін., що впливає на його наступні відносини у спілкуванні та діяльності, а звідси, відповідно, й на формування моральних якостей. Всі вимоги дорослих у сім'ї і школі він зустрічає тепер з позиції викривлених моральних цінностей, часто вибираючи неправильні конструкції поведінки, що здаються йому вірними і зручними.

У підлітків із неповних сімей нерідко відзначається суперечливе ставлення до життя, його цінностей. Внутрішня потреба підлітка в самоутвердженні себе як особистості, що виступає часто як прагнення до усвідомлення свого місця й призначення в житті, розглядається у деяких випадках як відповідний показник моральної зрілості особи. Але, властива підліткам із неповних сімей означена тенденція часто виникає у відповідь на питання, що хвилюють їх – “Як бути? Як жити? Де щастя?”, – під впливом самотності, а іноді й страху, що породжує песимістичний настрій, невпевненість у завтрашньому дні.

Суттєвою ознакою морального самовдосконалення особи є здатність аналізувати свої вчинки, бачити свої промахи,

слабкості, знаходити причини своїх невдач. У підлітків із неповних сімей pojawiaються деякі розходження дійсної і бажаної самохарактеристики, що сприяє виникненню конфліктних моментів у розвитку особистісних якостей. Якщо в цілому у підлітків із повних сімей самооцінка в основному адекватна, а в ряді випадків – завищена, то в більшості підлітків із неповних сімей вона занижена. За результатами нашого дослідження, у 40 відсотків підлітків із неповних сімей самооцінка склалась нижче рівня +0,200 (нижче норми, згідно методики виявлення моральних цінностей і самооцінки підлітків).

Недооцінювання себе як наслідок відхилення у функціонуванні механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки породжує невпевненість, незадоволення собою, своїми успіхами, що нерідко виступає предметом насмішок, кепкування, а в деяких випадках глузування чи навіть глумлення однокласників. В іншій частині підлітків (біля 20 відсотків) спостерігається завищений рівень домагань, завищена самооцінка, що веде, як правило, до болісного переживання у випадку невдач і діє гальмує на особистість.

Проте результати нашого дослідження свідчать, що відсутність одного з батьків не має обов'язкового негативного причинно-наслідкового впливу на формування ціннісних орієнтацій підлітків. У багатьох випадках, коли в сімейному, шкільному й позашкільному оточенні дитини, самою особою неповнота сім'ї сприймається як реальність нашого часу (наприклад, розлучення не сприймається нині як щось ненормальне), коли дорослі й діти не соромляться обставинами життєдіяльності неповної сім'ї і впевнені, що турботливий взаємодоповнюючий вплив спільно та окремо проживаючого батьків та їх родичів не тільки можливий, але і вкрай необхідний, – життєві й моральні цінності, якості поведінки їх вихованців стають такими ж нормальними, як і у звичайній повній сім'ї.

І коли ми хочемо повернутись до таких основ традиційних українських родинних відносин як вірність один одному, батьківська любов, проведення більшого часу батьків із дітьми удома, формування справжніх родинних і суспільних цінностей,

ми зобов'язані розв'язати складне коло соціальних проблем, що ведуть насамперед до комплексу несприятливих обставин і, накладаючись, важким тягарем звалюються на психіку вихідців із різних типів неповних сімей.

ТЕМА 16

ВРАХУВАННЯ В РОДИННОМУ ВИХОВАННІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛУЧЕНИХ СІМЕЙ

Розлучення в багатьох випадках руйнує особисте життя членів сім'ї, є могутнім фактором їх невротизації, породжує напруженість у взаєминах дитини й батьків, один з яких проживає окремо, викликає нестабільність батьківських почуттів, збільшує ймовірність появи девіантних форм поведінки.

Шлюб, що розпадається, висуває найогидніші риси в подружжя, характерні й приховані до певного часу. Атмосфера взаємної неприязні, ненависті, образ і взаємних звинувачень не може не вплинути на світовідчуття дитини, її моральні переконання, погляди, установки, ставлення до оточення тощо. Позитивний вплив на дитину з боку батьків у такій ситуації ускладнюється чи взагалі стає неможливим. Батьки не можуть у цих випадках контролювати вчинки дітей і спрямовувати їх розвиток.

У ролі сильного негативного чинника у виховному плані виступає сам факт розлучення. Залишення сім'ї батьком, з чого, як правило, розпочинається розрив шлюбного зв'язку, може різко змінити морально-психологічний світ дитини й нерідко створює руйнівний вплив на механізм функціонування внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи.

Аналізуючи стан дитини, В. Сухомлинський пише: "Біль і гнів несе в серці дитина, повертаючись додому. Вона, маленька людина, тепер не вірить ні в що. Для неї в світі немає нічого святого" [Т. 2, 407]; "Як неймовірно важко виховувати маленьку людину, яка усвідомлюючи себе, пережила гірку думку: я

нікому не потрібна, я появилася на світ випадково, я горе й покарання для матері...” [1978, 94-95]. Таке буває, звичайно, не в кожній розлученій сім’ї, але це не усуває проблеми.

У результаті дослідження розлучених сімей у Словаччині виявлено, що 85 відсотків розлучених сімей отримує нестерпне виховне середовище, яке створює загрозу для нормального розвитку особистості дитини. Тільки в кожній десятій сім’ї зберігалась відносно спокійна сімейна атмосфера [Зариньш И., 1985, 131]. На думку деяких зарубіжних дослідників (Д. Макдермот, Д. Валлерштейн та ін.), найбільш гострі переживання й відповідні їм наслідки розлучення викликають у дітей дошкільного віку (2,5-3,5 роки) підвищену лякливність, розладнання сну, зниження пізнавальних інтересів; у середніх і старших дошкільників – виражену тривожність, переживання втрати, депресивний стан, роздратованість, агресивність, збіднення фантазії, різке зниження самооцінки й т. ін. [Гаврилова Т., 1981, 10].

Не меншою мірою, хоча й по-різному, розлучення впливає на дітей молодшого шкільного та підліткового віку. Дослідники зауважують, зокрема, що підвищена емоційність, неврівноваженість, хвороблива чутливість, властиві дітям при переході з молодшого шкільного в підлітковий вік, у дітей із неповної сім’ї мають гіпертрофований характер і роблять їх психіку особливо вразливою. Почуття болю й сорому, власної неповноцінності, покинутості й самотності, що довгий час не залишають у таких випадках дітей, роблять їх грубими, роздратованими, некоммунікбельними, вони втрачають інтерес до навчання, участі в різних видах діяльності тощо.

Несприятливим чинником у виховному плані є й той комплекс наслідків, що виникає в результаті розпаду сім’ї. Як зазначають дослідники, розлучення часто веде до виникнення в жінки-матері психологічного синдрому (стану неспокою, невпевненості, страху, втрати рівноваги тощо). У ситуації горя й сорому, що переповнюють її, мати нерідко у всіх вадах звинувачує батька, виховує в дітей почуття ненависті до нього, яке повертається потім не тільки проти батька, але й проти неї та інших дорослих.

Зміна ставлення дитини до матері іноді викликає в дитини загострене почуття жалості й ніжності до неї чи звинувачення її у відході батька, оскільки вона бачила й цінувала в батька такі якості, які могла не помічати мати, або не знала про ті сторони батьківського характеру, які виявились причиною розчарування для матері. Внаслідок цього дитина починає критично ставитися до матері й, таким чином, по суті втрачає її для себе. Збільшення віддалі між ними виникає й тоді, коли мати, переповнена своїм горем і новими додатковими турботами, не знаходить достатнього часу для занять із дитиною. Буває й так, що дитина в таких випадках розглядається покинутою жінкою як лишній тягар, що ускладнює її подальші життєві перспективи. Грубе материнське ставлення до дитини, що виникає звідси, часом дуже несправедливе, цілком згубно впливає на моральний розвиток, так само як і сліпа материнська любов, любов-жертва, що нерідко виникає в такій ситуації і не знає розумних меж. Іншими словами, будь-яка з цих колізій, як і багато інших, можливих на цій драматичній основі, становить нездоровий ґрунт для духовного розвитку дитини.

Покажемо опис внутрішнього стану і поведінки дітей різного віку (Оля – дошкільний вік та Ігор – молодший шкільний вік) в момент утворення розлученої сім'ї та в наступні роки.

– “Вони дивились один на одного й Оля, вже граючись, щурилась до брата, не очікуючи в своєму житті нічого неприємного й не знаючи, що вони покинуті батьком.

– Коли приїде батько? – запитав раптом Ігор довірливим голосом.

– Він більше не приїде.

Ігор поблід і закліпав очима. – Він значить помер, він женився значить – запитав Ігор в похмурій задумі.

– А ти також женишся? – І дивився на матір холодним поглядом маленької людини, яка чесно старається зрозуміти незрозумілі примхи дорослих”;

– “... Кинувши ведмедика на купу іграшок, Оля розсілась на маленьке розмальоване крісло й задумалась. Вона розуміла,

що в матері горе, що мамі хочеться плакати і тому не можна знову підійти до неї й задати питання, яке все ж таки необхідно розв'язати, як би там не було: ... А коли він приїде?";

– “Він ніколи не згадував про батька. Його подарунки, книги та іграшки, були складені в шафі, але Ігор до них не торкався. З матір'ю він був ласкавий і простий, але старався уникати душевних розмов, любив попліткувати про різні дрібниці, про випадки в дворі, про шкільні події. У той же час з усього було видно, що він слідкує за матір'ю, приглядається до її настрою, прислуховується до розмов по телефону і завжди цікавився з ким вона говорила. Коли мама поверталась пізно, він ображався, зустрічав її з припухлим, зачервонілим обличчям, але якщо вона запитувала, що з ним, він відмахував рукою і говорив з погано зімітованим здивуванням: А що зі мною? Нічого зі мною!”;

– “Оля росла мовчазною. Вона добродушно гралася, пленталася кімнатами з якимись своїми турботами, виходила в дитячий садочок і поверталась звідти така ж спокійна, не схильна до бесіди та усмішки... Якесь таємне життя просвічувалось в її поведінці, цього таємного життя мати не знала”;

– “Ігор незручно стояв навпроти батька, дивився на нього, опустивши голову й притупував однією ногою. – Ну, як поживаєш, Ігор?”

Ігор не встиг відповісти, він якимось дивно закашлявся, проковтнув слину, залився рум'янцем і відвернув обличчя в протилежний бік. Невідомо звідки з очей пішла сльоза. Ігор так і стояв, відвернувшись від батька, скрізь сльози бачив предмети, що іскрились, білі скатертини на столах, великі квіти й золоту кулю на буфетній стійці”;

– “Її (Олі – авт.) ручечка останній раз сковзнула по сірому лацкані нового піджака й упала. Кудись пропала й її посмішка, від неї залишились на обличчі тільки окремі розірвані кусочки” [Макаренко А., Т. 5, 78-100].

Так, поступово крок за кроком діти почали привикати до свого становища в сім'ї, яке вело до появи певних комплексів – замкнутості, різниці, неповноцінності (порівняно з іншими дить-

ми) тощо. Важко переживають діти несправедливе ставлення до них із боку батьків у таких випадках. Це викликає в дитини такі нервові стани як неврівноваженість, образливість, озлобленість, страх, жорстокість, що часто веде за собою огрубіння почуттів у взаєминах з іншими людьми.

Особливо трагічне становище дітей виявляється в тому випадку, коли розлучені батьки через відсутність окремої житлової площі змушені проживати під одним дахом.

Як засвідчує цей аналіз, в оцінці становища дітей із розлученої сім'ї таки домінує негативний момент.

Як показали результати нашого дослідження, частий збіг в умовах неповної сім'ї багатьох несприятливих чинників, створюючи додаткові труднощі, визначає моральні пошуки особи, нерідко веде до невірнього морального вибору. Часткове або значне незадоволення в умовах неповної сім'ї основних життєвих потреб особи викликає відхилення в дії ланцюжка механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції її поведінки [Див.: Костів В., 1996, 96-105].

Так, зруйнування сімейної групи як колективу і збереження атмосфери конфліктності в сім'ї створює тріщину спочатку в позитивних емоційних ставленнях дитини до того з батьків, котрий проживає окремо, а потім і в ставленні до іншого. За цих умов дітьми виробляється подвійна норма поведінки, вони часто використовують у своїх корисних цілях можливість кожного з батьків, нерідко стають грубими, агресивними, неслухняними, часто втікають із дому. Починаючи поступово критично ставитись і до іншого з батьків, вони по суті втрачають і його. За даними методики "Лист в редакцію", шанобливе ставлення до батька (матері), котрі проживають окремо, зафіксовано в третій частини дітей із розлучених сімей (33,6 відсотки), суперечливе – у 35,8 відсотків, погане – у 30,8 відсотків молодших школярів. До матері (батька), з якими проживають у сім'ї, ці цифри складають відповідно: 59,2, 29,6 і 11,2 відсотки.

Аналогічні дані отримані в аналізі інших провідних відносин школярів, що складаються в процесі спілкування й нагромадження досвіду їх наступної різнобічної поведінки. Так, нега-

тивне ставлення до навчальної діяльності, неможливість добитися в ній швидкого успіху ведуть молодших школярів до відмови визнати її провідною і до пошуків діяльності, здатної забезпечити реальний і близький успіх. Пошуки кола спілкування, яке б задовольняло дитину, свідоме порушення дисципліни, як один із способів задоволення потреб в успіху, визнанні, самоутвердженні, часто зумовлюють наступну антиправову поведінку дітей.

Обмеження в значній частині підлітків сформованої пізнавальної потреби й відставання в навчанні, незадоволення емоційного контакту, сформованість життєвої невпевненості в позитивній оцінці з боку дорослих, незадоволена потреба в батьківській любові, ласці, зменшення можливостей задоволення зростаючих запитів у сфері матеріальних потреб – ці та інші вади часто ведуть до неадекватного усвідомлення ними навколишньої соціальної дійсності, знаходять відображення в хибних ціннісних орієнтаціях, у зруйнуванні віри в моральний ідеал, закріплюють певні, часто нереальні соціальні установки, ведуть до появи комплексів (різниці, неповноцінності, зневіреності, “Попелюшки” тощо), до порушень у дії мотиваційної сфери. Сукупність таких труднощів викликає порушення в моральних стосунках дітей і сприяє формуванню негативних тенденцій у розвитку моральних якостей особи.

ТЕМА 17

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ОСИРОТІЛІЙ СІМ'І

Осиротіла сім'я – найменш вразлива у виховному плані серед неповних сімей. Проте, в багатьох випадках смерть одного з батьків руйнує правильний стиль життя сім'ї, є могутнім фактором невротизації її членів, викликає нестабільність батьківських почуттів, збільшує число труднощів, що виникає перед осиротілою сім'єю. Надзвичайно важливими постають у такій сім'ї деякі особливості виховання дітей: 1) мобілізація любові й

турботи за всіх, пригальмування егоїзму дітей; 2) болісність сприйняття членами сім'ї обстановки горя й можливість виникнення додаткових проблем; 3) можливість збереження цілісності та єдності сімейної групи, колективістських стосунків у початковий період функціонування осиротілої сім'ї; необхідність збереження раніше встановленого ритму життя сім'ї, довірливих стосунків із дітьми дорослих членів сім'ї; 4) небезпека зміненого ставлення до дитини з боку матері (батька) у випадку втрати того з батьків, котрий був вищим авторитетом для дитини.

У ролі сильного негативного фактора у виховному плані є утворення осиротілої сім'ї. Дослідження показали: не дивлячись на те, що лиш незначна доля дітей, які направляються в психіатричні лікарні, втратила одного з батьків у результаті його смерті, серед них ця доля вища, ніж серед населення взагалі. Існує збільшення ризику появи в таких випадках психічного порушення. За результатами дослідження М. Раттера, цей ризик є максимальним, коли один із батьків помирає протягом третього чи четвертого року життя дитини, й існують деякі докази того, що ризик є підвищеним, якщо стать померлого співпадає зі статтю дитини [1987, 199].

Потрібно сказати, що осиротіла сім'я – досить динамічна мала соціальна група. Як правило, овдовіння, особливо, коли це сталося в більш молодому віці, веде до збільшення числа повних змінених сімей (із появою в сім'ї вітчима чи мачухи).

В осиротілій сім'ї особливо важливою постає проблема збереження сімейно групи на тому рівні колективістських стосунків, який склався до цього. Смерть одного з батьків, як підкреслює А. Макаренко, “в більшості випадків... не призводить до катастроф і розпорошення колективу”, бо “як правило, члени сім'ї, котрі залишилися, можуть підтримати її цілісність” [Т. 5, 76-77]. При розумній позиції матері (батька) загальне сімейне горе ще більше згуртовує членів сім'ї, допомагає формуванню однієї з найкращих якостей – бережливого ставлення один до одного. Піклування про благополуччя близьких має для дитини характер життєвої цінності, сприяє ранньому формуванню добрих моральних переконань, власної лінії поведінки.

Вирішальним для дитини постає приклад матері (батька), її (його) особисте й громадське життя. Дитина рівняється на дорослого як на взірць, займає позицію його помічника. Участь у праці, поруч і нарівні з дорослими членами сім'ї, при великій довірі з їх боку формує в дітей почуття відповідальності, самостійності. Якщо ж у сім'ї мати (батько) обмежує дитину від трудових справ, оберігає від труднощів, – виростає черствий бездушний егоїст.

З урахуванням ознак сімейного колективу, сформованих взаємин у сім'ї вивчені нами сім'ї (40 – за результатами методики “Лист в редакцію”; 20 сімей учнів Тисменицької, Угринівської № 1, № 2 загальноосвітніх шкіл, 1992-1994 роки) розподілені на такі групи:

1. Демократичні стосунки між членами сім'ї, обстановка відкритості, колективне виконання спільних справ, взаємодопомога, взаємоповага, атмосфера життєрадісності й оптимізму, єдність і згода стосовно дітей (у тому числі і з боку рідних померлого).

Для школярів цієї групи сімей (35 відсотків нашої вибірки) характерні стійкі, глибокі емоційні стосунки з матір'ю (батьком). Люблять, поважають, гордяться традиціями своєї родини. В сім'ї Валентина Ф. (13 років) на момент утворення осиротілої сім'ї мати не побоялася показати себе перед сином “слабкою”. Підліток гордо відчув значення власної фізичної й духовної сили. Це ніскільки не заважало матері зберегти провідну роль, вміло спрямовувати дії сина своїми порадами, не користуючись ніякими покараннями.

2. Демократичні відносини в сім'ї, колективне виконання справ, відповідальна залежність й повага членів сім'ї, але відсутність єдності вимог щодо змісту й методів виховання дитини (в умовах розширеної осиротілої сім'ї).

У школярів цієї групи (30 відсотків вибірки) разом із відношенням поваги до членів сім'ї проявляються в окремих випадках спроби зробити вигоду для себе від розходжень матері й бабусі. Моральна атмосфера сімей добре, але спільна сімейна діяльність проявляється слабо.

3. Атмосфера напруженості в сім'ї, зміна демократичних і авторитарних методів дії, атмосфера крайнощів – песимізму чи оптимістичного настрою.

Підлітки цієї групи сімей (20 відсотків вибірки) нестійкі у взаєминах із матір'ю (батьком), родичами, їх відношення характеризуються неоднозначністю, імпульсивністю. У цих сім'ях бувають то сварки, то теплі й дружні стосунки. Частий прояв внутрішньої єдності сім'ї має егоїстичний, замкнутий характер і спрямований на те, щоб "показати іншим, на що ми здатні". Так, у сім'ї Володі П. мати прагне перетворити дитину більше в інструмент, аніж у мету своїх прагнень. Бажаючи, щоб її дитина будь-якою ціною добилась у житті того, чого не вдалось їй здійснити, мати діє з прямолінійністю тирана: її дитина повинна бути найкрасивішою, найбільш розумною, користуватись успіхом в оточення, усі повинні бігати навколо неї – тільки це буде нагородою для матері за її зусилля. Записавши підлітка водночас у 4 секції (заняття музикою, англійська мова, секція вільної боротьби, художня студія) мати мучиться разом із ним. Поступово Володя скочується на "трійки", безуспішно займається й вище означеними видами діяльності.

4. Конфліктна обстановка в сім'ї, аморальний спосіб життя матері (батька), відсутність взаємного піклування, поваги, розбещеність членів сім'ї.

Діти з цієї групи сімей (15 відсотків вибірки) часто терплять через відсутність уваги до них із боку дорослих, часто проживають у різних місцях (у бабусі, по лінії батька, чи бабусі й дідуся, по лінії покійної матері і т. ін.). У сім'ї виникають конфлікти, в тому числі й прояви з боку підлітків грубості, неслухняності, втеч із дому тощо. Більшість батьків у таких сім'ях піклується про задоволення своїх вузько егоїстичних інтересів, турбота про дітей проявляється в тому, щоб вони були одягнуті, нагодовані, хоча й стосовно цього бувають зриви.

Важливою умовою покращання взаємин в осиротілій сім'ї є розуміння батьками й рідними ходу життєвою циклу сім'ї, поетапного дотримання ними основних вимог до нормалізації життєдіяльності сім'ї, згуртування членів сімейної групи як ко-

лективу. Розрізняють такі етапи життєвого циклу осиротілої сім'ї: 1) утворення сім'ї; 2) період нестійкості сімейних відносин; 3) період стабілізації сімейних стосунків; 4) період дестабілізації; 5) руйнування сім'ї та її перехід у новий тип сім'ї (повну змінену сім'ю тощо).

На кожному з етапів необхідно дотримуватись деяких вимог, які вели б до мінімальної шкоди в реалізації виховних можливостей сім'ї. На першому актуальним постає таке: зменшення тривалості ситуації переживання горя в сім'ї; залучення дітей до розв'язання проблемних питань сімейних взаємин, позиція матері (батька) щодо ситуації, яка склалась, вік дитини та ін.

Другий етап життєвого циклу сім'ї характеризується нестійкістю родинних відносин, пошуками оптимальних шляхів виходу з ситуації, що склалась. Нерідка мати (батько) зразу ж вибирає педагогічно недоцільний стиль взаємин, що у наступному призводить до плачевних результатів. Після читання однієї з лекцій А. Макаренка попросили проконсультувати ситуацію, що виникла в одній осиротілій сім'ї. З гарного дванадцятирічного хлопчика, після смерті батька, виріс грубий шістнадцятирічний парубок. І це, не дивлячись на те, що "мати дуже любила дітей і останнє їм віддавала, вона сама не з'їсть, а сина нагодує". А. Макаренко відповідає, що мати в цьому випадку допустила не тільки педагогічну помилку: "Якщо мати відказує собі в усьому, віддає синові навіть свою їжу, – це найбільший злочин". Педагог радить батькам виховувати й піклуватися про дітей так, щоб діти були переконані: в першу чергу має бути піклування про батьків. Неправа мати, коли вважає, що дитина – це все або, конкретніше, єдине, що в неї залишилось на світі після нещастя. Вона оберігає цей свій скарб для себе, забуваючи про те, що дитина – самостійна особистість зі своїми особливими бажаннями та інтересами. Прив'язавши себе всім серцем, вона стає хворобливо ревнивою, оберігаючи його від всіляких "нездорових" впливів і, врешті-решт, якщо й добивається чогось, то тільки тупої байдужості до всіх, включаючи й до матері, чи від-

критого вибуху незадоволення, також спрямованого насамперед проти рідної матері.

Зведення до мінімуму тривалості перебування дитини (підлітка) в умовах перших двох етапів, правильний вихід із ситуації, що склалась, утвердження у взаєминах із дитиною авторитету покійного батька (матері), включення підлітка як повноправного члена колективу нарівні з дорослими в усі аспекти життєдіяльності сім'ї складають суть важливих вимог, які дозволяють попередити в дітей емоційне неблагополуччя.

Найбільш сприятливий для різнобічного розвитку школярів четвертий період життєвого циклу осиротілої сім'ї. Тут на перший план висуваються такі фактори сімейного середовища як особистий приклад батьків, згуртування сімейної групи як колективу та інше. При цьому важливе значення має привчання дітей до праці. С.В. після смерті чоловіка продовжує його традицію, привчає дітей до виконання різних трудових обов'язків. Вона говорить: "Я завжди пам'ятаю слова вчителя учителів К. Ушинського, який вважав, що саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати його не для щастя (святковості), а готувати до праці життя".

Останні два періоди можуть виникати у різних ситуаціях, найчастіше внаслідок появи в сім'ї майбутнього вітчима (мачухи). Особливо дестабілізуються сімейні стосунки в тих випадках, коли школяра, який добре знав і пам'ятав батька (матір) ставлять перед фактом утворення нової сім'ї, не посвячуючи до цього в стосунки матері й нового батька і не налаштовуючи його попередньо до себе. Необачність, черствість до його внутрішнього стану веде, в кінцевому результаті, до різних порушень і загалом впливає на рівень його загальної культури.

Спостереження, аналіз дій, учинків показують, що в перехідні періоди утворення та руйнування осиротілої сім'ї здійснюється багато правопорушень. Ці ж періоди мають стати предметом постійної пильної уваги сім'ї, школи, суспільства. Своєчасна допомога дитині в цих випадках повинна включати: попередження можливих несприятливих обставин у сім'ї і шко-

лі, перебудову виховної позиції батька (матері) через самокритичний перегляд власних стосунків у сім'ї, через зміну своїх ставлень до дитини, спілкування її з дорослою людиною, яка для неї є авторитетом, з метою подолання ситуації відчуження.

Як показує практика, така допомога ускладнена, оскільки класні керівники, вчителі обставин життя сім'ї не вивчають і не знають, а батьки не тільки не зауважують, що спричиняють дитині шкоду, але й не діляться своїми тривогами, приховують від учителя істинні причини зривів поведінки дітей, що проявляються у сім'ї і школі.

Розв'язання проблем, що виникають у перехідні етапи життєдіяльності осиротілої сім'ї, буде сприяти не тільки формуванню колективістських стосунків у сім'ї, але й правильному нормальному вихованню молодого покоління.

В умовах осиротілої сім'ї немалу роль у вихованні відіграє використання ефекту присутності позитивного авторитету покійного батька (матері). Світла пам'ять про померлого традиційно наставляє говорити про нього тільки хороше, його авторитет постійно присутній у сім'ї. Це пробуджує в дітей бажання бути гідними його справ, подібними на нього. Досвід осиротілих сімей підтверджує: якщо батько відсутній – це ще не означає, що його немає в сім'ї. Мати старається говорити з дітьми про нього так, ніби він насправді поруч. У дитячій кімнаті висить його фотографія. “У розмові з дітьми я часто посилаюсь на авторитет батька: “Батько на твоєму місці вирішив би ось так. І це дуже діє. Так він допомагає виховувати мені синів...” (М.В., 34 роки).

З Афганістану, в сім'ю С. прийшла гірка звістка: чоловік (батько) під час бою пропав безвісти. Довго не вірила, що його нема. Осиротілим серцем чіплялась за маленьку надію. Грається Івасик, погрожуючи: “Ось прийде тато, всім бублики привезе, а бешкетнику – дірку від бублика”. Дитина притихає. “Дивлюсь я на тебе і бачу його. Точно таким він був. І очі ті, й обличчя, й постава”. Гордістю спалахує обличчя хлопчика, в усьому він копіює свого батька. З тривогою слідує мати – в якому напрямі росте дитина, не хочеться в майбутньому загубити і його...

Важко, мало можливостей спілкуватись одному з батьків інтенсивно й змістовно з дитиною. Тут більше чинників, які створюють песимістичний пригнічений настрій. Часто порушене особисте життя матері породжує невротизацію її поведінки, нічого радісного в перспективі немає. Такий настрій швидко передається дитині й тоді ще важче переносити те, що на неї звалилось.

Про створення оптимістичної атмосфери в такій сім'ї мудро говорив А. Макаренко. У відповідях на запитання матерів він нагадував, що деякі батьки, бажаючи щастя своїм дітям, забувають, що для цього вони насамперед самі мають бути щасливими. Практика підтверджує, що деякі матері, зберігаючи віру в себе, у життя, в можливість щастя, заражають своїм почуттям і енергією дітей. У таких випадках сім'я живе повнокровним життям, організованим за законами дружби, взаємної любові й підтримки, які діють у звичайних сімейних групах. У сім'ї, де школяр живе "завтрашньою радістю", перед ним поставлена система чітких перспектив, – і легше долати труднощі, які виникають.

Для школяра з осиротілої сім'ї важливо, щоб у сім'ї була не тільки атмосфера турботливого ставлення до нього з боку старших, але й обстановка відвертості, довіри, підвищення почуття власної гідності. В цьому напрямку батьки одержують добрі виховні результати, коли обговорюють разом з ними важливі моменти в житті сім'ї, класу, школи, країни, дають їм правильну оцінку, спонукають дітей до висловлювання власних поглядів, терпеливо роз'яснюють те, що сприйнято ними невірною.

Таким чином, деформація нормальної структури сім'ї, яка супроводжується морально-психологічною згуртованістю її членів, підвищенням почуття відповідальності за долю сім'ї, дітей, зростанням значення власного прикладу матері (батька), розширенням кола соціального спілкування та інтересів дітей, створенням особистісно-значущих перспектив їхньої життєдіяльності, використанням ефекту присутності покійного батька, значно збільшує шанси нормального проходження процесу різнобічного розвитку дітей в осиротілій сім'ї, досягнення нею необхідних результатів виховної діяльності.

ТЕМА 18

ОСОБЛИВОСТІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПОЗАШЛЮБНІЙ СІМ'Ї

Позашлюбна сім'я – один із типів неповної сім'ї, що виникає в результаті народження дитини жінкою поза шлюбом. Бажання скрасити самотність, прагнення задовольнити потребу материнства й інші причини ведуть до того, що багато жінок вирішуються сьогодні на такий крок свідомо.

Ще зовсім недавно народження дитини в незамужньої жінки вважалося соціально-аномальним явищем і було неможливим із погляду моральності. Тепер, коли деякі жінки й чоловіки вибирають нетрадиційні форми сумісного життя, а нерідко жінки навмисно ухвалюють рішення мати дитину й виховувати її без батька, позашлюбні народження стали реальністю, причому їх частка в загальному числі народжень за всіма регіонами з року в рік зростає.

Встановити позашлюбні сім'ї досить важко, оскільки в деяких випадках відсутність офіційної реєстрації шлюбу не заважає батькам жити разом (цивільний шлюб), а дитині виховуватися в повній сім'ї; з іншого, „встановлене батьківство” може бути зафіксовано в момент реєстрації, а реально батько не бере ніякої участі в утриманні й вихованні дитини. Крім того, деякі самотні мами згодом виходять заміж, але в актах запису цивільного стану статус їх дітей не змінюється (за винятком випадків усиновлення), вони продовжують „рахуватися” позашлюбними дітьми.

Головний мотив позашлюбного народження дитини – прагнення до материнства, до сімейного життя. При цьому невступ до шлюбу, народження дитини без чоловіка зовсім не є для жінок „демонстрацією незалежності”. Велика частина опитаних матерів були цілком щасливими в партнерстві-співжитті з батьком майбутньої дитини, й хотіли б, і збиралися мати повну сім'ю, але з різних причин союз розпадався після народження

дитини. Інша група – жінки, що залишилися без наречених, партнерів через нещасні випадки (загибель нареченого, батька майбутньої дитини). Ще інша – ті, хто після народження дитини, і другої, і третьої, і четвертої продовжують залишатися в незаресстрованому союзі з батьком дітей.

Відійшло в минуле зневажливе ставлення до дитини, народженої поза шлюбом, та до її матері. Однак відбиток минулого певною мірою й сьогодні позначається на формуванні й вияві громадської думки стосовно позашлюбної сім'ї. Нерідко непосильним для дитини стає психічне навантаження, коли вона в спотвореному вигляді дізнається про факт позашлюбності. Сприйняття дитиною факту свого позашлюбного народження виступає в ролі сильного негативного чинника у виховному плані, особливо коли вона дізнається про це на межі молодшого шкільного й підліткового віку. Як правило, це може різко змінити морально-психологічний світ дитини й нерідко створює руйнівний вплив на її моральний розвиток і поведінку. Щоб уникнути цього, матері правильно чинять, відкриваючи дитині правду якомога раніше, щоб вона засвоїла її, перш ніж навчиться аналізувати всі складнощі життя.

У багатьох випадках народження матір'ю позашлюбної дитини руйнує правильний стиль життя сім'ї, є могутнім чинником невротизації самої матері та її батьків, викликає нестабільність батьківських почуттів, збільшує число труднощів, що виникає перед позашлюбною сім'єю.

Окреслимо головні напрями проблемних питань, які постають перед позашлюбною сім'єю: 1) розумне задоволення потреб і бажань дитини з метою попередження грубого індивідуалізму й викривлень у розвитку особистості; 2) формування свідомості й почуття міри в домаганнях особи, їх зіставлення з можливостями суспільства; 3) формування аномальних із суспільної точки зору уявлень та звичок вихованців у випадку порушень у виховному дозуванні матір'ю любові й строгості, піклування й вимогливості, близькості й відстані, нестатків і забезпеченості, підпорядкування чужій волі й самостійності дитини; 4) необхідність дотримання міри в сімейних стосунках –

шкідливість "простого сусідства", байдужого ставлення матері до позашлюбної дитини й надмірної опіки, "сліпої" материнської любові.

Виховання дітей у позашлюбній сім'ї, стає ефективнішим, якщо мати усвідомлює становище й враховує обставини й труднощі, що виникають на їхньому життєвому шляху. У розвитку дитини важливим постає задоволення її насущних потреб, зокрема, потреби в емоційному самоутвердженні, в соціальній орієнтації. Труднощі для позашлюбної сім'ї полягають в основному в тому, що мати зазвичай переобтяжена роботою і не приділяє дитині достатньої уваги. У такій сім'ї утруднено ознайомлення дитини з соціальною роллю батька: вона не може знайти приклад для наслідування, засвоїти належні зразки батьківської поведінки. Нерідко самотня мати тремтить над дитиною й виховує її за своїм образом і подобою. Дитина ж крок за кроком повторює особистісне життя матері, з дитинства засвоює стандарти її поведінки. І не дивно, що більше половини жінок, які зважилися на позашлюбну дитину, самі народилися поза шлюбом.

Хлопчики реагують на відсутність батька хворобливіше, ніж дівчатка, й при цьому більше уразливі. У міру дорослішання дедалі гостріше стикаються вони з проблемою відсутності авторитету, що уособлюється батьком, не мають зразка чоловіка, здатного задовольнити їх спортивні, технічні та інші інтереси. Дівчатка ж легше адаптуються до обстановки, що змінюється, з ними зовні менше клопоту, але „образ чоловіка” виявляється для них збідненим, що призводить пізніше до спрощеності в особистісних стосунках. Особливо несприятливо відсутність батьківської опіки відбивається на підготовці дівчаток до майбутнього сімейного життя.

У позашлюбній сім'ї вельми небажані крайнощі в ставленні до дитини. В окремих випадках жінка дивиться на свою дитину як на лишній тягар, перешкоду для укладення офіційного шлюбу. Переносючи свої особисті нелади на ставлення до дитини, мати мимоволі виховує дочку так, щоб вона „помстилася” за всі її розчарування, а сина так, щоб і він підготував жінкам таку ж долю, яка випала на її частку. В умовах невдач, численних

труднощів у матері досить часто складається неприязне, а іноді й вороже ставлення до дитини, хоча зовнішньо це проявляється як гаряче прагнення виростити з неї гідну людину. Внаслідок цього виникає грубе, почасти несправедливе поводження з дитиною, що згубним чином позначається на її моральному розвитку. Негативно впливає на дитину й бездумна материнська любов, що нерідко виникає, коли в самотньої жінки народжується бажане дитя.

Основними умовами успішного виховання дітей у позашлюбній сім'ї є: усвідомлення матір'ю становища сім'ї і врахування обставин і труднощів, що виникають на їх життєвому шляху; повідомлення дитині доступної для її віку правди стосовно її позашлюбного народження; задоволення насущних потреб дитини, зокрема потреби в емоційному самоутвердженні, в соціальній орієнтації; налагодження збалансованого режиму праці (усунення переобтяжень у роботі й приділення належної уваги дитині); організація ознайомлення дитини з соціальною роллю батька з метою наведення батьківського прикладу для наслідування, засвоєння зразків і моделей поведінки; усунення симбіотичної прив'язаності до дитини; відкидання стандартів поведінки дитини за своїм образом і подобою; усунення небажаних крайнощів у ставленні до дитини (неприязного і ворожого ставлення, бездумної материнської любові).

ТЕМА 19

ОСОБЛИВОСТІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї, ЩО РОЗПАЛАСЬ

Сім'я, що розпалась – четвертий тип неповної сім'ї, який набуває сьогодні вагомого значення через значне збільшення кількості таких сімей. За окремими даними, сьогодні за кордоном на заробітках в інших країнах перебуває 6-7 мільйонів громадян України працездатного віку. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного серед українських заробітчан в Італії, тут практично переважають жінки 36-45

років (34,7%), близько 58,5% респондентів одружені, в абсолютної більшості (87,28%) вдома залишилися діти, яких виховують не батько або мати, а бабусі, дідусі, близькі родичі чи навіть чужі люди. Як результат – тільки на Львівщині проживає майже 20 тис. так званих „соціальних” сиріт, причому в 5,5 тис. дітей наймитують за кордоном обоє батьків [VIP-Афіша, 2005, 14].

До сім'ї, що розпалась, відносяться неповні сім'ї, в яких юридично подружні стосунки зберігаються, але наявна тривала відсутність батька (матері) через різні причини: виїздами на заробітки, тюремним ув'язненням, довготривалим періодом розлучного процесу тощо.

Ситуація під час розпаду і після нього дуже напружена й складна. Як правило, розпад сім'ї супроводжується тим, що один із батьків тривалий час проживає в іншій сім'ї й тільки періодично (по телефону, через листи, рідкі приїзди) спілкується з дитиною, котра по-суті до кінця не знає реального свого становища у взаєминах сина (дочки) з батьком (матір'ю), котрий(-а) проживає окремо.

Звичайно, „кращий” варіант ситуації, коли батько/мати спілкується з дитиною, бере участь в утриманні сім'ї, вихованні дитини. Дитина знає й пам'ятає добрі чи погані сторони батьківського характеру й поведінки, в неї не виникає комплексів різниці й неповноцінності, як у дітей із позашлюбних чи розлучених сімей, тому не відбувається одночасного накладання великої кількості несприятливих обставин, що непосильним тягарем діють на ніжну й вразливу психіку дитини. Проте, і в цьому випадку часто відбувається „підкуп” дитини обома батьками, обсипання її в основному не комунікативними, а подарунковими знаками уваги (хто більше й частіше виділяє на дитину коштів чи якісніше забезпечує дитину матеріальними благами) для того, щоб „підвищити” свій батьківський авторитет, переманити дитину на свій бік. Спочатку це сприймається дитиною з приємністю і великим бажанням, але поступово вона починає використовувати таку позицію батьків у своїх корисливих цілях, маневруючи й маніпулюючи цими нерозумними батьківськими

почуттями, говорячи саме те, що необхідно в даний момент тій чи іншій стороні.

Іншим варіантом, що значно ускладнює різнобічний розвиток дитини, виявляється той, коли здійснюється систематичний підрив авторитету іншого з батьків однією чи й обома сторонами. Нерозумні батьки не усвідомлюють простої істини, що підрив авторитету одного з батьків рано чи пізно однозначно спричиняє підрив авторитетності й іншого. Так поступово, крок за кроком, дитина починає віддалятися не тільки від того з батьків, котрий із сім'єю не проживає, але й від, здавалося, незаперечного свого союзника в „боротьбі за правду”, „за розкриття істини перед дитиною – наскільки „добрий” її батько (мати), покинувши їх і не даючи їм засобів „на життя”. Підкреслюючи роль безвинної жертви, в яку потрапила дитина, мати іноді переходить всі розумні межі батьківської турботи, оточуючи дитину атмосферою надмірної опіки.

Причому дитина має знати, як складатимуться їхні стосунки далі, й розповісти необхідно це довірливо, по-серйозному, з розумними аргументами, не підриваючи авторитету жодного з батьків. Замовчування й напівправа в цій ситуації є дуже небезпечними, дитина повинна знати доступну для її віку правду. Такою довірою, як правило, дитина залишається задоволеною і не шукаю до певного часу причин незлагоди батьків, поступово звикаючи до нової ситуації, змирившись зі становищем, яке склалося.

ТЕМА 20

УДОСКОНАЛЕННЯ ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї

Усвідомлення педагогами, батьками специфіки розвитку й поведінки дітей із різних типів неповних сімей сприяє обґрунтованому вибору засобів і методів впливу на них з боку школи, сім'ї та інших суспільних інституцій. Розглянемо коротко головні з них. Важливою умовою підвищення ефективності вихо-

вання підлітків із неповних сімей є компенсаторна діяльність дорослих у заміщенні відсутнього чи недостатнього для дитини батьківського (материнського) впливу. Брак відносин, які складаються у повній сім'ї – відношень батька (матері) й дитини, чоловіка і жінки, батька й матері, чоловіка (батька) й жінки (матері) до сім'ї як групи – складає предмет компенсаторної діяльності в її вузькому розумінні – підготовці вихідців із неповних сімей до майбутнього сімейного життя. Цей напрям здійснюється в основному в процесі спостереження, засвоєння підлітками моделі відносин в інших сім'ях (сусідських, близьких, рідних, друзів), а також у складній (розширеній) сім'ї, що включає і неповну сім'ю.

У більш ширшому значенні компенсаторна діяльність дорослих у наданні допомоги дітям із неповних сімей означає цілеспрямовану роботу – включенню їх у систему соціальних відносин. В число основних вимог, які ставляться до здійснення компенсаторної діяльності, входять: необхідність поступлення стимулів із зовнішнього життєвого середовища в певній кількості, якості, згрупованості й часовій послідовності; створення деякої постійності навколишнього середовища, особливо в складі осіб, які займаються з дитиною немовляти й молодшого дошкільного віку, створення умов для розвитку стійких взаємин дитини й батька (матері), обставинами її дому й зовнішнім оточенням.

Компенсаторна діяльність дорослих включає такі елементи педагогічної діяльності: прогнозування розвитку особистості на основі виявлених позитивних тенденцій її поведінки, способу життя; використання моральних якостей, звичок, здорових потреб, які були „заглушені” несприятливими обставинами; видозміна тих негативних якостей, які дитина вважає добрими і не хоче від них відступатись; переоцінка негативних якостей, нетерпиме до них ставлення; усунення несприятливих умов середовища, встановлення здорового способу життя, при якому негативні якості, нездорові потреби виявляються неприйнятними.

У компенсаторній діяльності дорослих основними є не корекційні функції, а попередження “западань” у різнобічному розвитку дітей. Наш досвід консультативної допомоги батькам із різних типів неповних сімей показав, що таке можливе лише при умові, якщо реалізація основних функцій компенсаторної роботи з дітьми буде здійснюватись відповідними органами й причетними до виховання дитини особами протягом усіх років перебування неповнолітнього в умовах такої сім’ї. Тому необхідна система організації компенсаторної діяльності дорослих у наданні допомоги дітям із неповних сімей, яка б у різних умовах передбачала: вибір хрещених батьків (з числа близьких, рідних, друзів сім’ї), вміле використання різних способів заміщення дитині недостатнього впливу через спілкування з рідними матері (батька), покійного з батьків чи того, хто з дитиною спільно не проживає, використання сімейних клубів, дитячих об’єднань за місцем проживання та ін.

Удосконалення виховного потенціалу неповної сім’ї може бути забезпечене при умові об’єднання зусиль школи, сім’ї й суспільства. Виховання дітей в умовах порушеної структури сім’ї – це той випадок, про який говорив А. Макаренко: “...Поручитись за те, що сім’я виховає як слід, не можна... Ми повинні організувати сімейне виховання й організуючим началом повинна бути школа як представник суспільного виховання” [Т. 4, 304].

Цілеспрямована діяльність школи у взаємодії з сім’єю передбачає, насамперед, встановлення тісної співпраці й взаєморозуміння між класоводом, класним керівником і батьками. Проте тут є ще чимало труднощів і недоліків: у розумінні й підтримці систематичного зв’язку з батьками, у вивченні умов і можливостей сімейного виховання, у підвищенні рівня педагогічної культури матері (батька), в організації допомоги неповній сім’ї з боку суспільства.

Серед них важливими є: незнання вчителями різних форм підтримки зв’язку з сім’єю; деяка замкнутість батьків, небажання ділитись своїми проблемами; труднощі у встановленні довірливих контактів як із школярами, так і з батьками, іншими

родичами; відсутність у більшості шкіл диференційованої роботи з батьками із різних типів сімей; ігнорування індивідуальних педагогічних консультацій, відсутність у школах педагогічних кабінетів для роботи з сім'ями, де б проводились індивідуальні й групові, усні й письмові консультації для батьків у вигідний для них час, рідка практика вручення матері (батькові) психолого-педагогічних рекомендацій, пам'яток із окремих питань родинної педагогіки; слабе використання можливостей Рад татів, жіночих рад, хрещених батьків та інших дорослих, які можуть компенсувати відсутній вплив, недостатність контактів вчителів із підлітками із девіантною поведінкою.

Головна умова успіху виховної діяльності вчителів є створення сприятливих обставин для морального формування дітей в умовах сім'ї і школи. Звідси головна вимога – змінити обстановку, в якій формується особистість. У цьому плані виникає багато моментів, розв'язання яких складає сутність формування й задоволення насущних потреб дітей: допомога школяреві, який знаходиться в ізоляції класної групи (за результатами соціометричного опитування), у прояві себе в тих видах діяльності, які могли б принести йому успіх і визнання однокласників; надання дієвої допомоги учневі, який занедбав навчання, в налагодженні оптимальної роботи в рамках його можливостей; допомога в усвідомленні дитиною того, що задоволення актуальних для неї потреб – це, насамперед, її обов'язок, її активність у досягненні поставленої мети. Ці та інші моменти є важливими чинниками в процесі групової та індивідуальної роботи з удосконалення, розвитку особистості з неповної сім'ї.

Аналіз досвіду вчителів, класних керівників показав, що важливим засобом, який дозволяє змінити обстановку, є включення школяра в громадсько-корисну діяльність. Зміна обстановки, де учень відчуває зацікавленість, участь із боку вчителя, однокласників, забезпечує задоволення його важливої потреби – бути визнаним у середовищі однолітків. Такими важливими видами діяльності є: суспільно-корисна праця, спортивно-туристична, гурткова робота.

Удосконалення стилю взаємин вихователів і вихованців, найбільш ефективно проходить на основі використання варіанту методики контактної взаємодії, запропонованої Л. Філоновим. Так, у процесі співпраці вчителя з батьками важливо дотримуватись деякої послідовності дій на відповідних етапах їх взаємодії. На першому з них учителі ведуть пошук можливостей контакту. На другому закріплюється виниклий контакт, намічаються цілі співпраці. При цьому важливе значення має формування в матері (батька) довіри для зруйнування психологічних бар'єрів, бажання бачити у вчителі союзника в справі виховання.

Третій етап передбачає встановлення загальних вимог до виховання. При цьому особлива увага надається створенню ситуації зацікавленості батьків проблемами подальшого розвитку дитини, виправлення небажаних якостей її характеру. Важливий аспект – створення доброго емоційного фону спілкування. На *четвертому етапі* вчителі стараються не тільки всебічно познайомитися з життєдіяльністю сім'ї, але й стати її учасниками, що дуже важливо для встановлення педагогічно доцільних взаємин у сім'ї. Особливе значення має конкретна розмова з матір'ю (батьком), яка стосується особи школяра. Сутність *п'ятого етапу* полягає в здійсненні реалізації індивідуального підходу до сім'ї. Довіра, яка виникла, дозволяє педагогові розкривати деякі негативні риси характеру самої матері (батька), що несприятливо впливають на розвиток і поведінку дитини.

На шостому етапі вираджується система узгоджених дій. Виникає спільний план послідовної зміни стосунків із дитиною з боку матері (батька), зміни умов її життя в сім'ї та сімейного мікроклімату в цілому. При цьому важливо зберегти ситуацію бережливого ставлення до співпраці, провідну роль учителя у взаємодії.

У реальній практиці роботи з батьками, як підтверджує й наш досвід, деякі етапи інколи співпадають. Специфічні умови кожного з них, збігаючись, розв'язують головну мету – допомогу батькам у вихованні дітей.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН І СПЕЦИФІКА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У РОЗЛУЧЕНІЙ СІМ'Ї

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ДОПОВІДЕЙ ТА ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Розрив сімейних відносин як підвищена можливість руйнування сімейного колективу.
2. Відносини у розлученій сім'ї – “хімічні реакції” розладу стосунків, що “страшно”, а іноді й “катастрофічно” впливають на дитину.
3. Формування психологічних установок, комплексів у психіці та поведінці дитини після розлучення батьків.
4. Доцільність участі батька, котрий проживає окремо, у спілкуванні та вихованні дитини. Усунення труднощів у вихованні дитини в період міжособистісних зіткнень інтересів спільно та окремо проживаючих батьків.
5. Побудова взаємин дітей із родичами батька (матері), який (яка) покинув (-ла) сім'ю.

Орієнтовні варіанти аналізу окремих питань, побудовані на макаренківських принципах. Вимоги до участі окремо проживаючого батька у вихованні дитини: не можна втручатися у життя сім'ї, порушуючи єдність виховного процесу; мужньо відмовитися від батьківських радостей, залишивши за собою тільки батьківський обов'язок; збереження деякої близькості до дитини і тимчасова відмова від неї в окремих випадках; батьки не повинні прагнути, щоб дитина стала учасником їх боротьби.

Варіанти виховання почуття любові до окремо проживаючого батька: припинення розмов про нього; збереження дружби (якщо батько допомагає); втручання з боку суспільства (якщо батько не допомагає). Вимога правової відповідальності батька у випадку його відмови від участі у спілкуванні і вихованні дитини.

Аналіз А. Макаренком практики аліментних відносин у розлученій сім'ї: вплив невмілої установки і погано організованих “дружніх” стосунків з боку батька на зарахування

дитиною цих грошей “своїми”; відкидання батьківських подарунків, засудження дітьми материної позиції легкого отримання грошей від чужого тепер батька; необхідність приховання від дітей позовної сторони аліментних стосунків; вплив участі дітей у такому позові на їх майбутнє становлення як батька (матері). Критика ознайомлення дитини матір'ю з участю батька, який “не хоче давати їм на життя” і мотивування цієї ситуації з метою засудження дітьми батька. Необхідність прояву батьками такту, обережності, відчуття жалю щодо безпомічності і залежності дитини.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Чому тривалі процеси розладу сімейних стосунків і утворення розлученої сім'ї А.Макаренко називає “хімічними” явищами?
2. Чи вірне положення А.Макаренка, що становище покинутих дітей складніше і небезпечніше, ніж становище сиріт?
3. Як описує А.Макаренко динаміку і психологічні мотиви поведінки хлопчиків і дівчаток у випадку розриву стосунків батьків?
4. Чи правильно вважав А.Макаренко, що аліментні справи - це стосунки дорослих людей, з яких діти не можуть почерпнути для себе нічого хорошого і повчального?

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко А. Лекции о воспитании детей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1984. - Т. 4. - С. 61-62.
2. Макаренко А. Семья и воспитание детей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1984. - Т. 4. - С. 226.
3. Макаренко А. Книга для родителей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1985. - Т. 5. - С. 77, 78-103.
4. Макаренко А. Подготовительные материалы к первому и последующим томам “Книги для родителей” // Педагогические сочинения: В 8-ми т. - М.: Педагогика, 1985. - Т. 5. - С. 277, 278.

5. Макаренко А. Из книги "Беспризорность и борьба с ней" // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 5. – С. 312.
6. Ковальчук Л. Удосконалення структури сімейних взаємин у педагогічній творчості А.Макаренка // Родинні взаємини і проблеми виховання дітей / За ред. В. Костіва. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 15-18.
7. Ковальчук Л., Костів В., Максимович О. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї // Обрії: Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. – 1995. – № 1. – С. 4-7.
8. Костив В. Разведенная семья // Дом и семья: Краткая энциклопедия / Гл.ред. А. Тимуш. – Кишинев: Главная редакция Молдавской Советской Энциклопедии, 1988. – С. 313-314.
9. Костив В. Примерные учебно-тематический план и программа спецсеминара по теме "Работа школы с учащимися из неполных семей и их родителями". – М., 1987. – 17 с.
10. Костів В., Максимович О. Проблеми життєдіяльності неповної сім'ї у творах В.С.Стефаніка // Стефаніківські читання: Вип. 2. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 177-182.
11. Муксинов Р. Роль отца в послеразводной воспитательной ситуации // Человек после развода: Сб. статей / Отв. ред. Н.Соловьев. – Вильнюс, 1985. – С. 110-119.

РОЗДІЛ V

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗБАГАЧЕННЯ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

ТЕМА 21

КОРИФЕЇ РОДИННОЇ ПЕДАГОГІКИ

*Родинне виховання дітей у педагогічній творчості
А. Макаренка.*

Одним із суттєвих аспектів збагачення родинного виховання є вивчення, теоретичне узагальнення й широке впровадження багатого й оригінального, побудованого на своєрідних засадах досвіду А. Макаренка (1888-1939), педагогічна спадщина якого особливо співзвучна з проблемами сьогоднішньої сім'ї.

Наукові здобутки А. Макаренка з основ родинних взаємин мають різноплановий, багатоаспектний характер. Його постійно хвилювали проблеми сім'ї, батьківської педагогіки, загальні умови сімейного виховання, сімейне господарство, проблеми батьківського авторитету, статевого виховання, формування різноаспектної культури сім'янина.

Незважаючи на порівняно непогане висвітлення його педагогічних ідей (семи- та восьми томне видання основних праць, поява окремих творів, перевидання багатьох із них), особливо сьогодні йдуть дискусії про те, чи потрібен нам А. Макаренко. Полеміка, що триває уже десятки років, показала, що праці А. Макаренка необхідно вивчати глибоко, а не поверхово, черпати в його творах важливі ідеї у справі формування сучасного громадянина, використовувати весь теоретичний і практичний досвід великого педагога з багатьох питань.

Особливо актуального звучання набувають твори А. Макаренка як класика, одного із основоположників сімейної педагогіки, що надзвичайно слабо розглянуто в нашій психо-

лого-педагогічній літературі. На фоні численної кількості публікацій багатогранної творчості педагога проблеми сімейних взаємин, сімейного виховання поки що не знайшли належного висвітлення.

А. Макаренко був справжнім знавцем і дослідником психології особистості, він глибоко розумів душу, серце людини, її болі, переживання, почуття, прагнення й сподівання, досконало знав психологію взаємин чоловіка й дружини, батьків і дітей, молодшого і старшого покоління. Його виняткова педагогічна спостережливість, душевна проникливість, доброзичливість, невтомна наполеглива дослідницька робота сприяли всебічному пізнанню й розкриттю найінтимніших відтінків стосунків людей, виявленню особливостей їх почуттів, намірів, сподівань і мрій.

Приступаючи до вивчення проблем сімейних взаємин, А. Макаренко побачив, що питання структури сім'ї, характеру стосунків її членів мають вирішальне значення (Т.7, 146). З цією метою він спеціально розпочав задуманий ним чотирьохтомник "Книги для батьків" із розгляду питання структури сім'ї. Крім розгляду проблем багатодітних, одnodітних сімей він аналізує також відносини сімей з порушеною структурою: розлученої, позашлюбної, осиротілої, утворення внаслідок тюремного ув'язнення одного з батьків тощо. Порушення структури сім'ї він пов'язує з кінцевим результатом виховного процесу і вказує на те, що "цілісність і єдність сімейного колективу – необхідна умова хорошого виховання... І хто хоче дійсно правильно виховати своїх дітей, той повинен берегти цю єдність (Т.4, 60).

А. Макаренко був глибоко переконаний, що "для успішного виховання дитини сім'я повинна бути перш за все колективом" (Т.4, 290). Розглядаючи ознаки сімейного колективу, він у числі випадків, коли цей колектив дає тріщину вказує і на незгоди між батьками, коли один з них покидає сім'ю, а також виховання дитини однією матір'ю. Стверджуючи, що тільки в колективному досвіді можуть вирости морально ціннісні потреби особистості, педагог розуміє колективізм сім'ї у сплетінні "багатьох образів близьких і менш близьких людей, у відчутті людської допомоги і людської потреби, в почуттях залежності, прив'язаності, взаємовідповідальності та багатьох інших" (Т.5, 30). На прикладі дванадцятирічного Колі, котрий виріс в умовах неповної сім'ї (з народження виховувався однією

матір'ю), Макаренко відкриває за його зовнішнім дитячим удаванням моральну пустоту, відсутність будь-якого колективного досвіду. Він зазначає, що "така пустота утворюється завжди там, де з раннього дитинства в сім'ї немає єдності життя, побуту, прагнення, немає вправлянь у колективних реакціях" (Т.5, 30), немає колективу. У Колі такого колективу не було, було тільки "сусідство" з матір'ю. Автор підкреслює: якою б хорошою людиною не була мати, таке "просто сусідство з нею нічого не могло дати позитивного. Швидше навпаки: немає небезпечнішого сусідства хорошої людини, бо саме це – найкраще середовище для розвитку егоїзму..." (Т.5, 31).

На думку А. Макаренка, набагато важче сімейний колектив переносить руйнівні впливи, пов'язані з тривалими процесами розладу. Називаючи умовно такі порушення відносин в сім'ї явищами "хімічними", він вказує, що "хімічні реакції в сім'ї є більш страшними" (Т.5, 77), а деколи катастрофічними (Т.7, 148).

А. Макаренко діалектично підходив до визначення цього типу сім'ї як сім'ї-колективу. З одного боку він вважав: там, де батько чи мати покидають сім'ю, там сім'я, як колектив, руйнується і виховання дитини ускладнюється (Т.2, 553). З іншого, не дивлячись на зазнання таких великих збитків, він оптимістично аналізував становище такої сім'ї. На його думку, в цьому випадку сімейна драма об'єктивно нічим не відрізняється від сімейного сирітства, утворення сім'ї неповної внаслідок смерті одного з батьків. Він допускав існування сімейного колективу і без батька, якщо сім'я буде старатися "якомога краще мобілізувати сили для дальшої боротьби" (Т.2, 394).

Проте, мудрий педагог ніколи не наполягав на непохитному збереженні сімейних відносин. Він прекрасно розумів, що не можна повернутися до старої норми, коли батьки повинні були проживати завжди разом, незалежно від їх відносин (Т.2, 553). Аналізуючи причини міцності сімейних уз у старому суспільстві, він приходив до висновку, що ця "міцність сім'ї вела до принципу єдиноначальності, до влади одного над іншим" (Т.3, 332). Він вказує, що дисципліна в сім'ї була так необхідна старому суспільству, як "гарантія того, що кожна дитина забезпечена надовго батьком і матір'ю" (Там таки).

Але, він бачив із окремих випадків, що залишення сім'ї одним із батьків інколи проходить легко, коли можна ще зберегти попередні хороші стосунки. Він підкреслює, що "якщо б люди серйозніше, строгіше ставилися до себе, якщо б у них було більше

гальм, то, можливо, не покидали б сім'ю. А там, дивись, і кохання повернулося б" (Т.2, 553). Хоча, за його висловом, він і не думає рекомендувати щось подібне: "жити разом людям, які не люблять один одного" (Т.8, 82). У листі Дмитрієву А.Макаренко радить: якщо кохання втрачене, "нічого зробити не можна, навіть оглядаючись на дітей – у цьому випадку, діти однаково страждають і дуже часто страждають більше, проживаючи в сім'ї, що насильно зберігається" (Т.8, 82). Розв'язання цього конкретного конфлікту, що глибоко схвилював його, педагог вирішує на основі загального положення: щасливі діти виховуються у щасливих батьків (Т.4, 214).

На запитання, чи варто виховувати почуття любові до батька, який покинув сім'ю, Макаренко відповів: коли "батько пішов від сім'ї, потрібно перестати про нього говорити. Якщо хлопчик питає – поганий чи добрий, – не знаю, не цікавлюся" (Т.5, 64). І зовсім інший підхід, якщо батько допомагає в певній мірі, тут "якось дружба зберігається". Особливо з презирством А. Макаренко ставиться до батьків, які не відповідають ні за що, не допомагають, спостерігаючи за сім'єю тільки здалеку. Він наголошує, що судив би таких батьків у кримінальній справі, вони страшну шкоду приносять дітям (Т.5, 102). Макаренко вірив, що "є такі батьки, які, покинувши сім'ю, вміють зберегти дійсно благородні стосунки з дітьми, навіть беруть участь у їх вихованні, навіть виховують з них правильних людей" (Т.5, 102), хоча сам особисто таких випадків у своєму житті не спостерігав. Життя підтверджує цю глибоко оптимістичну позицію великого педагога. У сучасній практиці життєдіяльності сімей із порушеною структурою таких випадків досить багато. Тому й радив Макаренко, що було б несправедливо з боку матері у таких взаєминах забороняти батькові брати участь у вихованні дитини.

Значне місце у своїй спадщині А. Макаренко виділив розгляду важливості повної сім'ї для нормального розвитку дитини, значенню батьківської любові в емоційному становленні особи. Так, розглядаючи вплив відсутності батьківського піклування у дитячому віці, він вказує, що "колонія, складена із покинутих одиноких дітей, які пережили набагато більше того, що під силу дитині, – це без всякого сумніву не повністю здорове суспільство".

"І цілком здоровим, – підкреслює він далі, – навіть при героїзмі педагогів воно вже і не може бути". Кращим шляхом єдності сімейного і суспільного виховання, на його думку, може бути "тільки

дитячий будинок, наповнених здоровим дитинством" вихованців, "знаючих, що десь на фабриці працюють батько і мати, які підтримують з ними зв'язок, і не позбавлених ласки матері й піклування батька" (Т.7, 386).

А.Макаренко розумів, що безпритульні батьківські діти набагато "важчі" за безпритульних дітей без батьків, тому він мріяв, як про найкращий кінець свого життя завідувати такою колонією (Т.5, 316). Аналізуючи в цілому позитивно розповідь Сейфулліної "Правопорушники", Макаренко непримиримо стверджує, що від неї пахне педагогічним анархізмом, маючи на увазі закінчення розповіді, де говориться про те, що батьки не потрібні, батьки – це барахло, природа – мати і т.п. "Весь цей педагогічний анархізм просто шкідливий, – вказує він (Т.7, 33).

Згідно з позицією А. Макаренка, питання удосконалення сімейної структури включає і розгляд проблем одностітної сім'ї. Педагог категорично твердив, що виховання єдиного сина чи єдиної дочки набагато важча справа, ніж виховання кількох дітей. Тому він радив: навіть тоді, коли сім'я зазнає деяких матеріальних труднощів, не слід обмежуватися однією дитиною. Адже єдина дитина часто стає центром сім'ї. Піклування батька, матері у таких випадках, як правило, перевищує корисну норму. Батьківська любов у такому разі має певну нервозність. Захворювання єдиної дитини або її смерть переноситься такою сім'єю дуже важко, а страх такого нещастя завжди стоїть перед батьками і позбавляє їх потрібного спокою.

Дуже часто єдина дитина звикає до свого виняткового становища і стає справжнім деспотом у сім'ї. Для батьків дуже важко буває загальмувати свою любов до неї та свої турботи, і мимоволі вони виховують егоїста: "Тільки в сім'ї, де є декілька дітей, батьківське піклування може мати нормальний характер" (Т.4, 61).

Отже, розв'язання розглянутих А. Макаренко проблем удосконалення сімейної структури (попередження порушення структури сім'ї, збереження цілісності та єдності сімейної групи як колективу, обґрунтування переваги повної кількадітної сім'ї, багатства різноманітних відносин у чисельній родині) сприятиме ефективному включенню дитини в систему сімейних взаємин, організації її повнокровного життя в умовах родини і поза нею.

В. Сухомлинський про особливості виховної роботи в сім'ях різних типів.

В. Сухомлинський (1918-1970), як класик родинного виховання молодого покоління, наступник і продовжувач справи А. Макаренка, реалізатор макаренківських положень і творець нових ідей у галузі родинних взаємин висунув низку співзвучних з ним ідей і поглядів: громадянськість сімейного виховання, оцінка ролі традицій і звичаїв у вихованні; урахування структури сім'ї, організація педагогічної доцільності життєдіяльності різних за структурою сімей; різноаспектність підготовки майбутнього сім'янина. Основні положення родинної педагогіки В. Сухомлинського містять такі ідеї: гуманістичний підхід до дитини, утвердження в сім'ї і школі культу праці, культу бережливості, культу творення і примноження матеріальних і духовних цінностей; розкриття потенційних можливостей виховання дитини дошкільного віку; створення материнської школи, розробка системи підготовки старшокласників до сімейного життя; робота з колективом батьків. Настільною книгою батьків, учителів, вихователів постала його "Батьківська педагогіка" [1978].

Однією з актуальних проблем теорії і практики сімейного виховання, на думку В. Сухомлинського, є врахування особливостей формування дитини в умовах різного типу сімей. Він вказував, що результат сімейного виховання багато в чому залежить від умов сімейного середовища: "Причини, внаслідок яких дитина стає важкою, невстигаючою, відстаючою, здебільшого криються... в умовах, в яких дитина росте в роки раннього дитинства. І якщо дитина стала важкою, то це означає, що в дитинстві вона не дістала для свого розвитку від людей, які її оточують, того, що повинна була дістати" (Т.4, 515).

Видатний педагог виступає послідовником А. Макаренка з цих питань. У багатьох своїх працях, у практичій діяльності він постійно підкреслював значення для розвитку дитини повноти сімейної структури, батьківської любові, материнської ласки, теплих емоційних відносин. Значне місце у творчості педагога займає проблема виховання дітей в різних типах неповної сім'ї:

осиротілої, позашлюбної, розлученої. Великим горем дітей, горем нашого суспільства вважав він зрадництво у людських взаємовідносинах, виховання дитини в сім'ї, яку залишає батько: "Стає страшно, коли бачиш маленьку дитину, яка тільки-но усвідомлює своє існування і вже покалічену: маленька... людина з болем усвідомила, що вона нікому не потрібна, що самий факт її народження, поява на світ - прикре непорозуміння" (Т.2, 227).

Тонкий психолог, Василь Олександрович вміло описує внутрішній стан вихідців з різних типів неповних сімей, розкриває специфіку їх розвитку та поведінки. З особливою теплотою описує він долю семирічного Колі, який довідався, що його окремо проживаючий батько працює шофером на автобазі. Тому часто приходиться сюди з надією, що батько впізнає його і зупинить машину. Та батько проїжджав мимо: "Біль і гнів несе в серці дитина, повертаючись додому. Вона, маленька людина, тепер не вірить ні в що. Для неї в світі немає нічого святого" (Т.2, 407).

У дітей з неповних сімей часто виникають різні комплекси, установки різниці, своєї неповноцінності порівняно з іншими дітьми. В. Сухомлинський вказує, що це є наслідком постійних підкреслень дорослих, а іноді й необережні дії самих вчителів: "Іде урок в першому класі. Діти радісно називають свої улюблені слова, серед яких "мама" і "тато". Тільки маленький синьоокий Саша не посміхається, в його очах - біль і страждання. Хлопчик заплакав і вибіг з класу" (1978, 223-224).

Така дитина часто створює образ батька як втілення найкращих якостей, постійно живе в уяві цим образом, хоче переконати оточуючих, особливо ровесників, що батько її існує реально, що він найкращий в світі (приклад дівчинки Наталі з її образом батька-льотчика - Т.5, 500). Важко переживають діти несправедливе ставлення до них з боку батьків. Це викликає у дитини неврівноваженість, образливість, озлобленість, страх, жорстокість, що часто веде за собою огрублення почуттів у відносинах з іншими людьми.

На думку В.Сухомлинського, ні одній людині, як дитині, так і дорослому, не живеться добре, якщо в її середовищі немає людей, яких вона могла б поважати. В умовах неповної сім'ї, такий авторитет батьків часто втрачається, губиться... З певного

віку, аналізуючи сімейні ситуації, дитина робиться більш критичною, спрямовуючи свою критику часто на одного, а то й обидвох батьків. Педагог вказує: "Таке почуття дитина переживає у хвилини оголення тих інтимних сімейних взаємовідносин, які вона хоче приховати, прикрити. Ось чому мені хочеться сказати батькам: знайте й пам'ятайте – діти переживають ваше падіння, як своє особисте горе, сприймають вашу радість, як свою. Бережіть же дитячу любов до людини, зміцнюйте віру в людину" (Т.5, 504).

Педагогічна діяльність В.Сухомлинського переконала його в тому, що "коли маленькій дитині не вдається повернути віру в добро й справедливість, вона ніколи не зможе відчутти в собі людину, зазнати почуття власної гідності. В підлітковому віці такий вихованець стає озлобленим, для нього в житті не існує нічого святого і величного, слова вчителя не доходять до глибини його серця" (Т.3, 22-23).

Талановито відтворюючи душевні переживання дитини, котра проживає в умовах порушеної сімейної структури, В. Сухомлинський дає ряд слушних порад щодо подолання несприятливих наслідків сімейних взаємовідносин, наводить приклади розумного, педагогічно доцільного розв'язання складних сімейних ситуацій, спілкування й участі у вихованні дитини окремо проживаючого батька (Т. 3, 24-30).

Працюючи з шестилітками у "Школі радості", він розробляє правила взаємовідносин вчителя з батьками із неповних сімей, що становили у ті повоєнні роки значну частину (Т.3, 20-31). Наріжний камінь його педагогічного вчення – це глибока віра в можливість успішного виховання кожної людини: "Я не вірю в те, що є невинні діти, підлітки, юнаки, дівчата. Адже перед нами істота, якій тільки відкривається світ і від нас залежить зробити так, щоб ніщо не пригнітило, не знівечило, не вбило в маленькій людині гарного, доброго, людського" (Т.2, 423). Формуючи це вміння, необхідно глибоко проникати у душу дитини, вдуматися в те, чим вона живе, як вона дивиться на світ, чим є для неї люди, що оточують її.

Багато труднощів, що виникають у процесі виховання дітей із неповних сімей можна подолати тільки справжньою людяністю,

оскільки більшість з них не знають ласки і турботи. Василь Олександрович писав: "Я не можу без болю в серці дивитися на підлітка, який не знає, що таке сімейна доброта, ласка. Серце болить, коли подумаєш, що поза школою він не тільки залишений на самого себе, а й учиться у батьків обдурювати, красти" (1978, 64). Випрямити душу такої людини, як зазначав видатний педагог, одне з найважливіших завдань вихователя; в цій надзвичайно тонкій, клопіткій праці відбувається, по суті, головний іспит з людинознавства. Бути людинознавцем - означає не тільки бачити, відчувати, як дитина пізнає добро й зло, а й захищати ніжне серце від зла (Т.3, 23).

Вчителі, класні керівники, на думку автора "Батьківської педагогіки" повинні знати біди й тривоги таких сімей, тонко продумувати засоби педагогічної допомоги. Але одночасно він застерігав від нетактовного втручання їх у сімейні проблеми: "В кожного своє горе, і виносити його на люди, давати поради в присутності інших людей - означало б вивертати чужу душу, виставляти напоказ глибоко інтимне... Якщо й доведеться торкнутися найпотаємніших куточків батьківських сердець, то робити це треба тільки в особистій бесіді, тисячу разів продумавши і зваживши кожне слово" (Там само).

Враховуючи психічний стан дитини, її розташованість, бажання і готовність поділитися своїми інтимними переживаннями, тактовно долаючи бар'єри недовіря до людей, вихователі сприяють цим самим проникненню у внутрішній світ школяра. В. Сухомлинський особливо наголошував: "Ми, вчителі, маємо справу з найніжнішим, найтоншим, найчутливішим, що є в природі, - з мозком дитини. Коли думаєш про дитячий мозок, уявляєм ніжну квітку троянди, на якій тремтить крапля роси. Яка обережність і ніжність потрібні для того, щоб, зірвавши квітку, не зронити краплю. Ось така обережність потрібна нам щохвилини: адже ми торкаємося найтоншого і найніжнішого в природі - мислячої матерії організму, що росте" (Т. 3, 33). Педагог підказує, як розпізнавати дитяче горе: "В нього є завжди щось спільне: сумні, печальні очі, в яких вражають недитяча задумливість, байдужість, туга, самостійність. Дитина, яка переживає нещастя, не помічає ігор і розваг товаришів; ніщо її не може відвернути від гірких думок" (Т. 3, 229).

Класичним зразком навчати дітей співпереживати людському горю виступає в його творчості бесіда з однокласниками Сашка, коли в нього захворіла бабуся. Ось деякі з цих положень: не виражати подиву, коли в людини горе; помічати смуток в очах товариша; не поспішати розпитувати, чому хлопчика немає декілька днів в школі; не цікавитися горем, стражданням, а допомагати; не роз'ятрувати сердечних ран; якщо трапилось нещастя, робити все, щоб жодне ваше слово, жодний вчинок не додавали горя; подумати, чим можна допомогти Сашкові і його бабусі; допомога не повинна бути хвалькуватою, не виставляти напоказ свою доброту - "ніяка показна доброта не зробить вас добрими" (Т.3, 230).

Так учив В. Сухомлинський своїх вихованців розуміти порухи дитячого серця. Це залишається одним з найважливіших завдань сім'ї та школи у повсякденній виховній роботі з вихідцями із різних типів сімей: допомога їм від навколишніх людей, турбота, ласка, сердечність, співчуття. Чулисть до духовного світу дитини, здатність відгукнутися на чуже нещастя - з цих найважливіших принципів В. Сухомлинського починається найвища людська радість, без якої неможлива моральна краса людських взаємовідносин.

Вклад академіка М. Стельмаховича в родинну педагогіку.

М. Стельмаховича (1934-1998) можна по праву віднести до корифеїв української педагогічної думки, які присвятили свою творчість родинному вихованню молодого покоління. Його дисертація на здобуття доктора педагогічних наук було першим дослідженням у колишньому Союзі, присвяченим родинному вихованню, оскільки в зміст народної педагогіки він уклав саме систему родинного виховання. "Народна педагогіка" (1975), „Використання української етнопедагогіки в педагогічній пропаганді серед батьків” (1989), „Народне дитинознавство” (1991), „Українське родинознавство” (1994), “Українська родинна педагогіка” (1996), „Українська народна педагогіка” (1997) та багато інших – основні його навчальні посібники з основ родинних взаємин. Основним критерієм оцінки науковості будь-

якої теорії родинного виховання автор приймає ступінь її відповідності етнопедagogіці, що ставить реальний заслін бездуховності, національному нігілізму, історичному безпам'ятству, допомагає дітям і підліткам усвідомити свою роль як спадкоємців народних цінностей і традицій, національної сімейно-побутової культури [1997, 227].

У праці „Українське родинознавство” М. Стельмахович вперше в науковій літературі висвітлює вироблені впродовж багатьох віків знання, досвід, традиції й звичаї українського народу щодо створення, збереження й розвитку міцної, здорової і щасливої сім'ї, подає рекомендації відносно відродження традиційного статусу української родини в умовах розбудови Української держави.

У фундаментальній його праці „Українська родинна педагогіка” уперше в історико-педагогічній науці висвітлено національну систему родинного виховання в Україні. Увазі читачів пропонуються українська фамілістика (улюблений термін автора) та дитинознавство, забезпечення оптимального рівня фізичного, духовно-морального та розумового розвитку дітей у сім'ї на основі етнопедagogічних традицій, відродження й утвердження духовності та самобутності родинно-побутової культури українського народу.

Основні положення видатного педагога в царині сімейної педагогіки сягають у глибину століть. Він розкриває педагогічну сутність народних звичаїв і традицій, можливості використання народно-педагогічних ідей минулого у сімейному вихованні молодого покоління, компоненти виховного потенціалу родини (мати й батько як першовихователі, рідна мова як могутній вихователь, дідусі й бабусі, брати і сестри, вітчим (мачуха) і опікуни, названі батьки, няні з народу, родичі, свояки, сусіди; природа і побут; держава і церква), завдання моральної підготовки молоді до подружнього життя, гармонію взаємодії родини, школи й громадськості.

З аналізу закономірностей ефективності батьківського виховання в сім'ї академік виводить і характеризує провідні її принципи: народність, наступність і спадкоємність поколінь,

участь у праці, природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність (активність та ініціативу), педагогічну компетентність батьків та єдність вимог і виховних напрямів [1996, 163-168]. Поступово втілюються мрії М. Стельмаховича про те, що „відновиться українська національна школа”, „відродиться та зміцніє власна національна система освіти”, „діятиме в повному обсязі українська родинна педагогіка в Україні”.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ТЕМИ

Навчально-виховна мудрість нашого народу йде від діда-прадіда, вітця-матері, родини, рідної оселі й материнської мови, землі-годувальниці, від ясного неба і світлого сонця, матінки-природи, від доброго серця й широї душі, глибоких людських почуттів і переживань, кришталевої чесності й людяності, світлої духовності, сердечної любові до дітей, духу Матері-України.

Енергійне впровадження в сім'ї створеної в центрі Європи української етнопедагогіки не тільки надає родинному вихованню національного характеру, але й вевнено спрямовує в русло європеїзму, проймає рисами істинності, вселюдськості, гуманності й демократизму.

У педагогічній теорії і практиці слід розрізняти поняття "народна родинна педагогіка" і "родинна етнопедагогіка": народна родинна педагогіка - явище, суспільно-історичний феномен; родинна етнопедагогіка - наука про нього. Окремо виділення етнопедагогіки сім'ї теж має свій сенс. Без такого кроку в науці родинна етнопедагогіка губиться, розчиняється в загальній етнопедагогіці, хоч народна педагогіка з давніх давен і понині реально функціонує переважно в сім'ї. Такий диференційний підхід у дослідженні теоретичних і практичних проблем традиційної культури родинного виховання плідотворний і перспективний.

Ідеальний варіант сучасної батьківської педагогіки той, що базується на інтеграції народної педагогіки, етнопедагогіки та педагогічної науки в цілому, передової практики навчання й виховання дітей в сім'ї. Внаслідок цього найпродуктивнішою виступає така їх співдружність, коли ідеї й засоби родинної народної педагогіки одержують своє наукове обґрунтування в родинній

етнопедагогіці, а положення й рекомендації родинної етнопедагогіки, як і педагогічної науки, знаходять своє підтвердження в масовій практиці родинного виховання у душі народних традицій. Названа інтеграція не означає позбавлення їх самостійності чи індивідуальний рис власного вияву, бо кожній з них, поряд із спільними, належать також характерні тільки їй властивості.

Родовід вихователів та вчителів йде, звичайно, від матері, яка стала прародителькою народної педагогіки і педагогічної науки. Від школи материнської постала школа громадська й відповідна їй наукова педагогіка. Ось чому народну педагогіку ще нерідко називають усною, традиційною, фольклорною, звичаєвою, материнською, виховною, пансофією, педагогікою життя, школою, яка завжди з нами.

Істотною ознакою родинної етнопедагогіки є те, що її втілення у найкращих взірцях відбувається у контексті повсякденного життя малюка, природно, вільно, невимушено. Дитина навіть не відчуває, що її виховують. Тому й виховний вплив оптимальний! До того ж вона надзвичайно легка й проста в застосуванні, загальнодоступна, насичена великим емоційним зарядом, бо це педагогіка масового користування.

Теоретичну розробку наукових проблем української родинної етнопедагогіки варто здійснювати у всій її багатогранності. Такою потреба зумовлена багатством компонентів родинної педагогіки нашого народу, яка об'єдує в собі у тій чи іншій мірі народне родинознавство (фамілістику); народне дитинознавство (педагогію); батьківську виховну практику; домашню дидактику; елементи української козацької педагогіки, педагогічної деонтології; педагогіки народного календаря та опікунську педагогіку.

Таким чином, українська етнопедагогіка виступає як надзвичайно вагомий компонент українознавства, могутній фактор етнічної соціалізації особистості, формування національно свідомих українців, всебічно розвинених, справедливих і чесних, сильних духом, тілом і розумом.

Українська національна система родинного виховання – історично зумовлена й створена українським народом система ідей, поглядів, засобів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, обрядів, свят та інших форм соціальної практики життя родини, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь відповідно до природно-історичного розвитку матеріальної й духовної культури нації.

Національне родинне виховання, базоване на українознавстві, сприяє піднесенню національної самосвідомості учня, формуванню сукупності уявлень про власну націю, її самобутність, історичний шлях, місце серед інших етносів (націй).

Кожен конкретний народ через свою національну систему виховання й засвоєння народознавства органічно продовжує й далі розвиває себе в своїх дітях, генезує національний дух, менталітет, характер, психологію, традиційну родинно-побутову культуру, спосіб життя. Тому цілком природним й об'єктивно закономірним виступає наше прагнення мати свою власну національну систему родинного виховання. Саме воно, українське родинне виховання, базоване на українознавстві, репрезентує автентичне педагогічне обличчя України, її славу і непереможність.

(Стельмахович М. Українська родинна етнопедагогіка – наука про взаємини батьків і дітей)

ТЕМА 22

ПЕДАГОГІЧНА СПІВПРАЦЯ ВЧИТЕЛІВ І БАТЬКІВ У ЗБАГАЧЕННІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Усвідомлення необхідності організації спеціальної педагогічної діяльності вчителів і вихователів в умовах загальноосвітньої школи щодо використання різнобічних засобів родинного виховання молодого покоління зумовлює розробку та реалізацію системи відповідних заходів у загальношкільному й покласному планах виховної роботи. В цьому аспекті використовуються найменші можливості навчальних предметів і специфічних видів позакласної і позашкільної виховної співпраці вчителів та батьків. Окреслимо деякі з напрямів такої роботи.

Зокрема, виховний аспект курсу українознавчих дисциплін у аспекті нашого дослідження полягає у формуванні позитивного ставлення до представників іншої статі, правильних взаємин закоханих (нареченої, нареченого), відповідального ставлення до створення сім'ї, народження дітей. Завдяки

засобам народознавства учні глибше пізнають себе, свій рід, український народ, його історію, культуру. Відродження їх у масовій виховній практиці родинного життя значно підвищить ефективність підготовки підростаючого покоління до виконання подружніх, материнських, батьківських обов'язків, стабілізує сімейні відносини в цілому. Використання різноманітності форм і методів навчальної діяльності школярів з цих та інших предметів забезпечує міцність засвоєння відповідного матеріалу, сприяє безпосередньому формуванню якостей сім'янина.

Як показав і перший досвід запровадження етичних бесід народознавчого змісту в умовах школи В. Сухомлинського, і більш як двадцятирічне проведення 34-годинного курсу "Етика і психологія сімейного життя" в сучасній загальноосвітній школі тільки окремі школи зберегли викладання даного предмету (Спаська ЗОШ I-III ступенів Косівського району та ін.), 1-2 год. на тиждень у 10 класі) етичні повчання з такого циклу доходять до свідомості й почуттів юнаків і дівчат, стають їх переконаннями "лише за тієї умови, якщо в школі навчає жити все: і урок з гуманітарного предмета, на якому майбутні батьки і матері утверджуються в моральному ідеалі; і будь-яка розумова праця, що виховує в майбутнього громадянина наполегливість, силу волі, вміння переборювати труднощі; і активна участь у громадському житті, і колективна цілеспрямованість вихованців до гарних, благородних вчинків [Сухомлинський В., 1978, 187].

Вчителям-предметникам важливо знайти на уроці необхідний момент для розмови, забезпечити серйозну увагу до цих питань з допомогою специфічних засобів кожного з предметів. Наведемо конкретні приклади.

Уроки історії дають багатющий матеріал для показу становища жінки, її ролі в суспільстві, ознайомлення з їх поглядами на кохання, шлюб, сім'ю. У процесі засвоєння знань з історії України учні дізнаються про зміни, яких зазнавала українська сім'я у своєму історичному розвитку, про відносини подружжя, батьків та дітей, про можливості переймання позитивного досвіду взаємовідносин з життя минулого української родини.

У викладі матеріалів про науку, освіту, культуру, як свідчить позитивний досвід вчителів історії М. Прокопенка (ЗОШ № 24 м. Івано-Франківська), О. Підлетьчук (Спаська ЗОШ Косівського району Івано-Франківської обл.), закладені великі можливості для розкриття таких питань, як втілення ідеалу жіночої і чоловічої краси в мистецтві у їх історичному розвитку. Так, серед нескінченної галереї образів минулого й наших сучасниць саме до жінки-матері звертають вони увагу учнів, підкреслюючи її глибоку любов і опікування своїми дітьми впродовж усього їхнього життя. Роз'яснюючи учням “матріархальний” характер української родини, де практично вся ефективна влада належить матері, яка до того ж повністю бере на себе виховання дітей, вона використовує положення відомих українських вчених О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, про те, що дитина ідентифікується головним чином з матір'ю, наслідучи типові для жіночої свідомості норми поведінки, характер моралі, настанови до життя. Учні усвідомлюють цей дуже важливий висновок, що відповідає загально визнаній “кордоцентричності” української вдачі, її емоційно-почуттєвому характерові [Педагогічна співпраця вчителів і батьків..., 1997; Формування сім'янина..., 2001].

Успіх цієї роботи залежить не від “прив'язки” до кожного уроку “виховних моментів”, не від кількості заходів, а головним чином від глибини і продуманості цього аспекту виховання, від моральної установки, переконаності самих вчителів, вихователів, їх майстерності і такту. Вміти знайти необхідний момент на уроці для розмови, створити довірливі стосунки з учнями, забезпечити серйозну увагу до цих питань – ці та інші завдання стоять перед вчителями-предметниками. Виховання якостей сім'янина у школярів здійснюються тією чи іншою мірою специфічними засобами кожного навчального предмету. Наведемо конкретні можливості гуманітарних предметів у здійсненні цілеспрямованого впливу вчителів на вироблення у дітей і підлітків моральних понять і уявлень, почуттів і переконань, необхідних в подальшому для створення хорошої, міцної сім'ї.

Для прикладу, початкове вивчення курсу літератури в середній ланці базується на зразках українського фольклору: казках, прислів'ях, приказках, народних піснях, думках тощо. Цей жанр сприймається дітьми охоче ще з дошкільного та молодшого шкільного віку. У 5-му класі діти знайомляться текстуально з такими народними казками, як "Названий батько", "Мудра дівчина", "Казка про правду і кривду". Вивчення народних переказів та легенд про Запорізьку Січ, прислів'їв, приказок, загадок з народних джерел сприяє родинному вихованню. У дітей формується любов і повага до батьків, пробуджується гордість за минуле України, її історію, любов до рідного слова. Доповнюють фольклор авторські казки І. Франка та А. Линяка, зміст яких глибоко проникнутий гуманістичними ідеями. Сила добра перемагає над силами зла, що є необхідною умовою виховання у дітей підтримки рідних, друзів у житті, любові до ближнього.

Подоланню негативних рис людини сприяє зміст народних байок та анекдотів, літературних байок Л. Глібова ("Лисиця-жалібниця", "Шука"). У них звучить осуд байдужості до батька й матері, засуджується лінь, безгосподарність, тупість та ін. Зразки цих творів близькі й зрозумілі школярам, бо в колі сім'ї вони невіддільні від атрибутів родинного виховання.

Отже, розглядаючи коротко можливості курсу літератури у формуванні сім'янина, зазначаємо, що в 5-7 класах програма охоплює виховний процес, спрямований на створення платформи для усвідомлення ролі матері, батька, родини; у 8-9 класах утверджується пропедевтика ролі людських стосунків для збереження нації, держави, будить патріотичні почуття готовності захищати свій рід, Україну; в 10-11 класах готується ґрунт для сприйняття цих завдань у конкретних аспектах життя.

Під час уроків україно- (народо-) знавства, етики і психології сімейного життя (шкільний компонент) розглядаються питання про особистість, її всебічний розвиток, взаємини в сім'ї. Знайомлячи школярів з такими поняттями, як потреба, інтерес, переконання, здібності, характер, вчитель поступово веде їх до поглибленого самопізнання. Безумовно, в учнів виникають пи-

тання: що я знаю про себе, свої недоліки, що не задовільняє мене в моєму характері і т.п. Такі роздуми – це крок до самовиховання. Кращі вчителі стараються так побудувати заняття, щоб учні могли краще “розібратися в собі”, зрозуміти оточуючих, вникнути в їх світ, розвивати почуття емпатії, інтереси, смаки, правильно реагувати на можливі протиріччя, конфлікти, ввічливо спілкуватися з людьми.

Творчі пошуки вчителів-експериментаторів значно Поповнили список використання різноманітних форм і методів проведення уроків і позаурочних занять з народознавства, способів активізації дітей. Крім бесід, лекцій, диспутів, обговорення книжних, журнальних статей, фільмів, сюжетно-рольових ігор виправдовують себе такі прийоми, як коментоване читання, ігри, інсценівки, запрошення на уроки подружніх пар; учні пишуть листи своїм майбутнім синам, дочкам, придумують кінець незавершеного речення, оповідання, готують відповіді на запитання своїх однолітків, що порушуються в пресі, порівнюють і роблять висновки про збіг чи розбіжності у поглядах юнаків і дівчат, учнів і батьків, учнів і молодих людей, що закінчили школу недавно і встигли створити сім'ю. Успіху занять, як свідчать педагоги, сприяють випереджаючі (іноді на 2-3 уроки) завдання. Наприклад, дібрати прислів'я і приказки, уривки з творів, пісні про дружбу, кохання, підготувати реферати на задані теми, провести анкетування тощо. Такі уроки, коли на них широко використовуються матеріали, дібрані самими дітьми, особливо вдаються.

На уроках вчителі початкових класів виробляють поняття значимості сім'ї в житті людини, турботу до батька і матері, дідуся і бабусі, сестер і братів: формують у молодших школярів повагу до праці батьків та інших членів сім'ї, добросовісно виконувати свої обов'язки, дорожити честю сім'ї, своїми громадськими обов'язками. Важливе значення у розв'язанні цих завдань мають бесіди: ”Твоя сім'я”, “Сонечко всміхнулось і прокинувся я”, “Найближчі нам люди”, “Мати, матінка, матуся”, “Мій татко”, ”Братик і сестричка – найближчі друзі”, “Рідна бабуся”, “Наш дідусь”, “Ти і Ви”, “Про слухняність, чесність,

доброту”, “Культура поведінки в сім’ї” – I клас; ”Рід, родина, рідня”, “Мамині руки”, “Сімейний календар”, “У нашій хатині, як в раю”, “Батьківські поради”, “До всіх у родині я уважний і ласкавий”, “Похвала добрим дітям”, “Вогонь рідного дому” та ін. – II клас; “Про родовід”, “Сімейні реліквії”, “Традиції в моїй сім’ї”, “Чому треба шанувати старших”, “Де найкраще місце на землі?”, “Колисаночки”, “Материнська мова”, “У різдвяну ніч”, “Над українською землею мандрує Миколай” – III клас; “Про родовідне дерево”, “Яким тебе хочуть бачити батьки?”, “Шануй батька свого, матір свою, то буде тобі добре на землі”, “Батьківський хліб”, “Материнська пісня”, “Тепло отчого дому”, “Допоможемо разом із святим Миколаєм бідним сиріткам”, “Толока милосердя”, “Вертеп”, “Веснянки, гаївки”, “Світличка в дні Пасхи” – IV клас.

Закладені у молодших школярів основи моральних якостей та ідеалів, школа активно розвиває у підлітків: 5-6 класи – “Вклонімося мамі до землі”, “Ти – господар у своєму домі”, “Ми любимо працю”, “Гостинність. Народні звичаї”, “Як бути красивим”, “Подарунок власними руками”, “Скромність і ввічливість прикрашають людину”; 7-8 класи – “Лише в праці зростає людина”, “Мій родовід і я”, “Ціна ввічливості”, “З турботою про оточуючих”, “Доброта і доброзичливість”, “Уміння мати багато друзів”, “За законами честі”, “Твоє здоров’я у твоїх руках. Поради народного лікаря”, “Лицарі серед нас”, “Про дівочу красу”, “Ой не риж косу”, “Про дружбу і товаришування”; 9-10 класи – “Народна фамілогія як знання і досвід народу. Будівництво міцної сім’ї”, “Моральні основи взаємин юнаків і дівчат”, “Характер і темперамент. Народна психологія”, “Конфліктна ситуація. Народження істини”, “Лицарі: минуле і сучасність”, “Жіночність і дівоча гордість як моральні цінності”, “Чоловіча і жіноча гідність як моральні цінності”, “Психологічні особливості вияву почуття кохання у дівчат і юнаків”, “Культура поведінки закоханих”, “Моральний ідеал і його місце в житті людей”, “Готовність до шлюбу”, “Еволюція сімейних відносин”, “Особливості молодого сім’ї”; 11 клас – „Сім’я як носій цінностей. Почуття громадянської гордості і національної

гідності”, “Сімейні традиції і родинні свята”, “Специфіка внутрісімейного спілкування. Сімейна рада”, “Культура та естетика праці”, “Сімейний бюджет, формування розумних потреб”, “Естетика побуту. Все своїми руками”, “Естетика сімейних свят”, “Лист до батька. Розлучення як соціально-моральне явище”, “Здоровий спосіб життя – норма і потреба сучасної сім’ї”, “Народна дидактика”, “Батьківська педагогіка – народна мудрість соціалізації дитини в сім’ї”, “Народне дитинознавство як знання про умови і рушійні сили онтогенезу людських якостей у дитинстві” та ін.

У зв’язку з цим важливим суспільним завданням постає організація родинного виховання та підвищення рівня педагогічної культури батьків [Державна національна програма “Освіта”, 1994, 17].

Сьогодні спостерігається реальне падіння рівня психолого-педагогічної культури батьків, що забезпечує в певній мірі невисоку результативність взаємодії всіх суспільних інституцій у системі родинно-громадсько-шкільного виховання молодого покоління.

Безперечно що найкращі умови для становлення педагогічної культури сім’янина створені в сім’ї, в якій проживає декілька поколінь, де панує багатство різноманітних видів відносин і де є можливість передачі і засвоєння наступним поколінням всієї різноманітності сімейних ролей в процесі безпосередньої життєдіяльності родини. Ці можливості сучасна українська сім’я, як і сім’ї інших європейських країн, поступово втрачає.

З ускладненням обставин для здійснення виховної місії батьків постає необхідність вироблення нових підходів для реалізації функції збереження і передачі традиційного досвіду родинних взаємовідносин наступним поколінням. Дослідження вчених свідчать, що особистісні якості сім’янина формуються під впливом образу, що склався в дорослих у сім’ї і насамперед батьків. Їхнє ставлення до дитини регулює усвідомлену й неусвідомлену батьківську діяльність - способи батьківської поведінки, характер емоційного ставлення до дітей, особливості сприймання та розуміння їх дорослими. Значущість батьків для

дітей зберігається на всіх етапах індивідуального розвитку [Насонова О., 1995, 102].

Відомий психолог О. Кульчицький посилається на думку З. Фрейда про те, що "світ людини визначається невеликою кількістю осіб, що в її очах набули грандіозного значення і що до неї належать передусім особи родинного кола, а понад усе - батько". Цей перший процес суспільного наслідування, продовжує далі О. Кульчицький, має вирішальне значення для наступних. За Фрейдом, відношення сина до батька ведуть до так званої в психоаналізі "ідентифікації", "ототожнення", процесу "partiципації", участі в переживанні і почуттях другої особи, перенесення себе на основі розуміння другої особи в її ество. О. Кульчицький називає це явище "регресією", тобто несвідомим поверненням дорослої людини назад до літ дитинства й віднайдення та відтворення в її ставленні до "провідника" типових настанов дитини до батька (ставлень підпорядкованості, послуху, подиву, пошани). Внаслідок ідентифікації (ототожнення) члена маси з її провідником утворюється взаємна відносна ідентифікація членів маси поміж собою.

Тому система вироблених і прийнятих українським народом принципів, форм, методів і прийомів виховання дітей і молоді передається від одного покоління до іншого і засвоюється ним через певні духовно-моральні цінності та настанови, національні звичаї і традиції, знання, вміння та навички, набуті в процесі життєдіяльності родини. Звідси необхідним постає обґрунтування передачі відповідних усталених виховних норм, зразків, звичаїв через формування високої педагогічної культури батьків, які зумовлюють певну спрямованість поведінки, певну духовно-моральну мотивацію дій своїх вихованців.

Аналіз організації педагогічного всеобучу батьків у 70-х - на поч. 80-х років, врахування його помилок і хиб, розробка нових програм педагогічної освіти батьків [Стельмахович М., 1995а, 55-60] спонукає до використання у роботі таких основних принципів.

Принцип професійної компетентності означає необхідність підготовки всіх причетних до справи педагогічної освіти

батьків для розв'язання проблем сімейної педагогіки. Сучасним батькам не потрібний курс загальної педагогіки і психології, навіть у поліпшеному варіанті.

У цьому плані необхідно враховувати специфіку сімейної педагогіки, яка має свій категоріальний апарат – тип сім'ї, сімейні взаємини, традиції сім'ї, ситуація сімейного виховання, мікроклімат сім'ї, методи й засоби батьківського впливу на дитину тощо.

Принцип діагностичного підходу означає необхідність поєднання педагогічної освіти батьків з вивченням сім'ї, виявленням і самовиявленням її реальних виховних можливостей та рівня педагогічної культури кожного з дорослих членів сім'ї. Реалізація цього принципу – надзвичайно складне завдання в умовах конкретних регіонів (відсутність соціально-психологічних служб, недостатня підготовленість вчительських кадрів з цих питань тощо).

Принцип диференційованого підходу вказує на необхідність врахування типології сімей, створення такої системи підвищення рівня психолого-педагогічної культури, включаючись у яку батьки могли б вільно, відповідно до своїх потреб, інтересів та діагностованого рівня сформованості педагогічної культури сім'янина, вибрати зміст і відповідну форму для її вдосконалення.

Принцип спрямованості педагогічної освіти батьків на особистість дитини, її індивідуальний творчий розвиток допоможе спрограмувати ціннісні орієнтації батьків з питань виховання у доцільному напрямі.

Принцип індивідуального підходу передбачає не тільки врахування особливостей кожної сім'ї, конкретно її членів у наданні їм педагогічної допомоги, але й підвищення педагогічної культури та інтересу до виховання своїх дітей до такого рівня, який характеризується складанням індивідуальних сімейних виховних програм. Ми віримо, що вже в недалекому майбутньому кожна українська сім'я зможе з допомогою психолога, відповідних представників соціально-психологічної служби розробляти власну програму сімейного виховання, яка

відповідала би соціальним очікуванням суспільства, інтересам дитини і специфічним умовам родинних відносин.

На нашу думку, провідним напрямом в організації педагогічної освіти батьків сьогодні повинна стати індивідуалізація просвітницької діяльності досвідчених фахівців з різних галузей знань, об'єднаних у комплексну службу соціально-психолого-педагогічної допомоги родині. Вважаємо, що у цій справі не може бути “компанійщини” на зразок утворення батьківських університетів чи відповідних педагогічних факультетів та й, навіть, покласного педагогічного всеобучу і виступаємо опонентами окремих науковців у доцільності запровадження таких форм педагогічного всеобучу в сучасних умовах.

Значна віддаленість місць проживання батьків від шкіл, зайнятість батьків в сфері суспільного і домашнього виробництва, відсутність постійного складу батьківської аудиторії, узагальненість педагогічного матеріалу і, відповідно, й слабка його інформативність, відірваність від конкретних проблем в кожній окремій родині, різний рівень сформованості педагогічної культури слухачів та багато інших труднощів і помилок ставить під сумнів досягнення результативності у масових формах таких занять. За нашим переконанням, необхідно в принципі відмовитися від проведення колективних, масових занять з батьками і поступово забувати, що у педагогічній освіті батьків існують щомісячні батьківські збори (загальношкільні чи навіть класні), районні чи міські конференції, лекції тощо. Бо як не урізноманітнювали б ми форми і зміст їх проведення, – вони надзвичайно мало дають конкретному батькові, матері необхідної для них інформації. Під час таких заходів даремно губиться дорогоцінний час як самих батьків, так і вчителів, спеціалістів – організаторів подібних занять, знецінюється і дискредитується взагалі сама ідея педагогічної освіти дорослих.

Звичайно, всім батькам необхідно засвоювати ази, загальні положення сімейної педагогіки, але це не означає, що ми знову повинні повертатися до народних університетів чи лекторіїв педагогічних знань. Ці положення можуть широко передаватися через засоби масової комунікації: пресу (в тому

числі й педагогічну), радіо, телебачення, педагогічну літературу, театральну постанову, кінострічку тощо. Настала нагальна потреба підготувати високоякісний науковий професійний практичний матеріал для вказаних засобів комунікації. Такий матеріал може знаходитися і в місцях індивідуальної просвітницької діяльності суспільних установ - народних будинках просвіти, спеціально створених приміщеннях соціально-психологічної служби, у педагогічних світлицях (своєрідних кабінетах педагогічної освіти і самоосвіти батьків) шкіл, дошкільних закладів тощо – у вигляді відеосюжетів, магнітофонних записів, педагогічних текстів бесід, консультацій, відповідей на питання і т. ін.

Щодо змісту загальних положень, які розкривають основи родинного виховання, ми виділяємо шість таких тем:

- Роль родини у вихованні дітей та молоді.
- Виховна місія батька і матері.
- Гармонія родинно-громадсько-шкільного виховання.
- Особливості застосування засобів і методів сімейного впливу на дитину.
- Специфіка родинного виховання в різних за структурою сім'ях.
- Виявлення рівня педагогічної культури батьків як умова їх психолого-педагогічного самоудосконалення.

Засвоєння змісту цих проблем може відбуватися на різних рівнях. Перший – методичний – передбачає озброєння всіх причетних до організації педагогічної освіти батьків фахівців (науковців, вчителів, психологів) відповідними знаннями й уміннями контактної взаємодії з батьками, іншими членами сімей. Другий – практичний – означає власне організацію системи підвищення рівня педагогічної культури конкретних батьків як вихователів окремої дитини.

Накреслимо декілька положень розв'язання проблеми педагогічної освіти батьків на другому, практичному, рівні.

Насамперед, у центрі уваги необхідно покласти результативність, а не сам процес взаємодії школи та інших соціальних інституцій з сім'єю у педагогізації її дорослих

членів. У зв'язку з цим потрібна відверта розмова з батьками про доцільність систематичного, здійснюваного з ініціативи батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури. Розмова має базуватись на результатах професійного діагностичного обстеження, з відповідною аргументацією, ілюструванням наслідків допущених помилок, промахів у сімейному вихованні, прогнозуванням варіантів майбутніх життєвих колізій тощо.

Вкрай необхідне також ознайомлення батьків з наступним змістом їх педагогічної освіти і самоосвіти, з принципами побудови чи перебудови їх відносин з відповідними спеціалістами, з індивідуалізацією форм і методів співробітництва.

Наприклад, тематика для диференційованих групових занять та індивідуальної просвітницької діяльності з основ родинного виховання дітей дошкільного віку, молодших школярів може включати такі теми:

а) для батьків дітей дошкільного віку:

- Вимоги щодо народження і розвитку повноцінної і здорової дитини.
- Українські народні традиції родильної обрядовості і сучасність.
- Українське традиційне родинне пестувальне мистецтво.
- Колискові пісні й забавлянки – неодмінна умова інтелектуально-психічного та емоційно-етичного розвитку дитини.
- Роль казки у вихованні дошкільника і творчий розвиток дитини.
- Розвиток фізичних якостей особи. Розвиваючі дитячі ігри.
- Забезпечення психічного здоров'я та розвиток інтелектуальної культури дошкільника.
- Духовно-моральний розвиток дитини.
- Формування елементів трудової культури.
- Естетичний розвиток дитини. Діти і природа.
- Формування елементів культури сім'янина.
- Підготовка дитини до школи. Визначення шкільної зрілості дитини.

б) для батьків молодших школярів:

- Анатомо-фізіологічні та індивідуально-психологічні особливості розвитку молодших школярів.
- Рухливі ігри та фізичний розвиток молодших школярів.
- Роль книги у розвитку дитини. Батьки й техніка дитячого читання.
- Формування інтелектуальної культури. Розвиток ранньої обдарованості дитини. Комп'ютерні ігри.
- Особливості комунікативного розвитку молодших школярів. Діти і спілкування, формування колективістських умінь і навичок, індивідуалізація дитини.
- Формування елементів духовної культури дитини. Діти і Бог, діти і релігія.
- Особливості морального розвитку молодших школярів. Формування елементів культури поведінки.
- Формування трудових умінь і навичок.
- Естетичний розвиток дитини. Включення молодших школярів у різні види дитячої творчості.
- Прищеплення у молодших школярів любові до природи (флори і фауни).
- Організація і проведення сімейного дозвілля. Діти і телебачення.
- Формування умінь і навичок культури сім'янина.

Досвід проведення таких занять свідчить, що варте планування доцільних організаційних форм участі батьків у системі підвищення рівня їх педагогічної культури, здійснене з допомогою анкетного опитування. Для цього необхідним є також групове та індивідуальне діагностичне обстеження загальних і конкретних педагогічних знань, умінь, здібностей батьків (регулярне та систематичне, згідно графіку, відповідно до бажань та можливостей батьків).

На нашу думку, потрібна докорінна перебудова групових та індивідуальних занять із батьками з метою застосування таких блоків проблемного викладу матеріалу: діагностичний блок для самоперевірки рівня знань, сформованих педагогічних

якостей, умінь, навичок тощо; проблемний блок (постановка проблемних завдань, конструювання та розв'язування проблемних ситуацій і т. ін.; закріплюючий блок перевірки (самоперевірки) необхідних знань у розв'язанні педагогічних задач-ситуацій; розширюючий блок, інформації з питань результативного розв'язання проблеми (наприклад, засвоєння тактичних принципів ініціатора контактної взаємодії).

Необхідно урізноманітнювати організаційні форми залучення батьків до педагогічної самоосвіти. Як показує передовий досвід, ефективними з них є: диференційовані тематичні заняття, індивідуальні педагогічні консультації, бесіди, доручення, дво-, трьохденні стаціонарні семінари для груп батьків, візитні запрошення батьками спеціалістів у сім'ю для розв'язання конкретної проблеми, запрошення батьків для індивідуальних та групових занять у педагогічні світлиці, тематичні виставки психолого-педагогічної літератури з проблем родинного виховання тощо. Батьки можуть брати участь у таких конкретних формах діяльності як обмін досвідом виховання, педагогічний практикум, батьківський педагогічний консилиум, діагностичне тестування рівня сформованості педагогічних якостей, умінь, складання індивідуальної програми сімейного виховання і розвитку дитини, участь у проведенні традиційних народних свят, звичаїв, обрядів з акцентуванням на виховний характер окремих їх елементів і т. ін.

Така переорієнтація в здійсненні педагогічної освіти батьків вимагає матеріального забезпечення цього процесу з боку суспільства. Якщо суспільство хоче мати міцну сім'ю, здорове виховане покоління, мати краще майбутнє, то необхідно надзвичайно серйозно ставитись до розв'язання цієї проблеми і матеріально забезпечити реалізацію окреслених завдань.

ПІСЛЯМОВА

У другому томі „Родинної педагогіки” ми намагались показати сучасні підходи до цілей, змісту, методів і результатів родинного виховання молодого покоління. У зв'язку з цим авторами використано доступні нам літературні джерела, положення яких увійшли як у зміст окремих тем, так і хрестоматійних додатків до цих тем. Низка тем, які планувалось системно розглянути, через обмежений обсяг посібника увійшли в зміст практичних занять, окремі з них висвітлені в першому томі, а також будуть використані в третьому томі, присвяченому підготовці молоді до сімейного життя.

До третього тому буде вміщено також тлумачний словник основних термінологічних понять, які зустрічаються в усіх томах посібника, а також планується друге видання посібника для більш ширшої категорії читачів. Тому автори будуть вдячні читачам за побажання й рекомендації стосовно удосконалення змісту навчально-методичного посібника, які можна надіслати на адресу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, а також Науково-дослідного центру „Педагогіка і психологія вищої школи” Інституту вищої освіти АПН України і Прикарпатського національного університету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. – Ростов-н/Д., 1998. – 448 с.
2. Алексеев Т.
3. Андреева Т. Семейная психология: Учеб. пособие. – Спб.: Речь, 2005. – 244 с.
4. Афанасьев В. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
5. Ахвердов А., Марьясис С. Уроки семейной жизни. – Ставрополь, 1987. – 364 с.
6. Бамринд Д. Развитие личности ребенка. – М., 1987. – 202 с.
7. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
8. Барвінський О. Вплив справді материнського виховання // Учитель. – 1890. – Ч. 5. – С. 65-70.
9. Барвінський О. Про спільне діланє родинного дому і школи у вихованю молодежи // Учитель. – 1910. – Ч. 8-9. – С. 129-132.
10. Бартошевський І. Педагогія руска. – Львів, 1891. – 392 с.
11. Бекешкина И. Структура личности (методологический анализ). – К.: Наукова думка, 1986. – 132 с.
12. Берг-Кросс Л. Терапия супружеских пар / Перев. с англ. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2004. – 528 с.
13. Бех І. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 5-14.
14. Бех І. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
15. Бех І. Проблема методів виховання в сучасній школі // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 136-141.
16. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн.: Навчально-методичне видання. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.; Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
17. Битинас Б. Структура процесса воспитания (методологический аспект). – Каунас: Швиеса, 1984. – 190 с.
18. Божович Л. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

19. Бойко В. Рождаемость: социально-психологические аспекты. – М.: Мысль, 1985. – 238 с.
20. Бондаренко Г. Від хлопчика до мужа... (Українські звичаї та обряди, пов'язані з дитинством, соціалізацією молоді // Наш край. Хроніка 2000. - 1993. - № 3-4. - С. 244-248.
21. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К.: Наукова думка, 1988. – 108 с.
22. Боришевський М. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 21-25.
23. Боулби Д. Детям – любовь и заботу // Лишенные родительского попечительства. – М.: Прогресс, 1991. – С.144-Антонов А., Медков В. Социология семьи. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1996. – 304 с.
24. Будник О. Етнопедagogіка економічного виховання школярів: Науково-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2005. – 192 с.
25. Будник О., Скульський Р. Як виховувати господарську культуру у дітей. – Івано-Франківськ, 1996. – 112 с.
26. Будьте счастливы! / Сост. Е. Мушкина. – М.: Известия, 1983. – 288 с.
27. Варга А. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. – СПб., 2001. – 144 с.
28. Варга А. Структуры и типы родительского отношения: Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1986. – 206 с.
29. Васильченко Г., Решетняк Ю. Любовь, брак, сексуальное партнерство. – М.: НПО “Медицинская энциклопедия”, 1990. – 128 с.
30. Васютинський В. Про деякі закономірності формування статево ролевих особливостей хлопчиків і дівчаток у сім'ї // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. школа, 1990. – С. 73-80.
31. Ващенко Г. Комунізм, інтернаціоналізм і виховання любові до Батьківщини // Визвольний шлях. – Лондон, 1956. – С. 295-358.
32. Выготский Л. Диагностика развития и педагогическая клиника трудного детства // Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 5. – С. 257-321.
33. Вишневський О. Сучасне українське виховання. – Львів: Львівський обласний наук.-метод. інститут освіти, 1996. – 238 с.
34. Волинець Л., Пеша І., Бевз Г., Говорун Т. На порозі самостійного життя. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. – 79 с.
35. Воропай О. Звичаї нашого народу: В 2-х т. – К., 1991. – Т. 1. – 450 с.

36. Воспитание детей в неполной семье: Пер. с чешск. / Под ред. Н. Ершовой. – М.: Прогресс, 1980. – 204 с.
37. Гаврилова Т. К проблеме влияния распада семьи на детей дошкольного возраста // Семья и формирование личности. – М., 1981. – С. 10-14.
38. Ганжин В. Отец и дочь (психология современного отцовства) // Ганжин В. Отец в современной семье. – Вильнюс, 1980. – С. 75-84.
39. Геник М. Особливості морального виховання молодших школярів у сучасній сім'ї // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 125-131.
40. Гизатуллина Д. Развитие речи у детей раннего возраста, воспитывающихся вне семьи // Семья и личность. – М., 1981. – С. 102-104.
41. Гнатенко І. Український національний характер. – К.: Б.в., 1997. – 14 с.
42. Говорун Т., Шарган О. Батькам про статеve виховання дітей. – К.: Рад. школа, 1990. – 158 с.
43. Головач Л. Методика виявлення рівня сексуальної зорієнтованості і статевої культури старшокласників // Методи дослідження ціннісних орієнтацій учнівської молоді / За ред. Р. Скульського і В. Костіва. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 86-94.
44. Головач Л. Статева культура особи як інтегральна системна властивість: концептуальний підхід // Наукові записки Тернопільського рержавного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2000. – № 4. – С. 22-28.
45. Гребенников И. О воспитательном потенциале семьи // Сов. педагогика. – 1981. – № 1. – С. 36-42.
46. Гребенников И. Опыт исследования воспитательного потенциала семьи // Социологические исследования. – 1982. – № 2. – С. 93-98.
47. Гребенников И. Основы семейной жизни. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.
48. Гребенников И. Школа и семья. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
49. Дейнега Г. Жизнь вдвоем: Интимность и одиночество... – М.: Просвещение, 1992. – 94 с.
50. Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 608 с.
51. Державна національна програма "Освіта. Україна XXI століття". – К., 1994. – 62 с.

52. Дзерович Ю. Педагогіка. – Львів: Накл. Греко-католической Богословской Академии, 1937. – 240 с.
53. Дмитренко Д. Народні повір'я. – К.: Ред. часопису "Народознавство", 1997. – 66 с.
54. Дом и семья: Краткая энциклопедия. – Кишинев: Главная Редакция Молдавской Советской Энциклопедии, 1987. – 688 с.
55. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка // Родители и дети: Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 321-404.
56. Дружинин В. Психология семьи. – М.: "КСП", 1996. – 160 с.
57. Дуб Й. Гадки про потреби і вимоги сучасного виховання // Учитель. 1905. – Ч. 5, 6. – С. 228-230.
58. Эйдемиллер Э., Добряков И., Никольская И. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебн. пособие. – СПб.: Речь, 2005. – 336 с.
59. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 1999. – 656 с.
60. Этика и психология семейной жизни / Под ред. И. Гребенникова. – 2-е изд. – М., 1987. – 256 с.
61. Етнопсихологічні особливості міжособистісного спілкування та їх урахування в процесі взаємодії дітей та дорослих: Навчально-методичний посібник / За ред. Л. Орбан. – Івано-Франківськ: НМЦ "Укретнопедagogіка і народознавство", 1996. – 81 с.
62. Забавлянки мами Мар'янки / Упорядник Г. Довженок. – К.: Веселка, 1992. – 24 с.
63. Зайченко І. Основи сімейного виховання // Зайченко І. Педагогіка: Навч. посібник. – Чернігів, 2003. – С. 365-376.
64. Зариньш И. Повседневная жизнь в оценке разведенных городских жителей Латвийской ССР // Человек после развода. – Вильнюс, 1985. – С. 128-135.
65. Значінє матері в вихованню дітей // Учитель. – 1900. – Ч. 7. – С. 106-110.
66. Измайлов А. Этика и педагогика семейной жизни (в представлениях и идеалах народной мудрости). – Ташкент: Укитувчи, 1986. – 208 с.
67. Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти. – К.: ІЗМН, 1997. – 252 с.
68. Ильин В. Формирование личности школьника (целостный процесс). – М.: Педагогика, 1984. – 144 с.

69. Имелинский К. Психогигиена половой жизни / Пер. с польск. – М.: Медицина, 1972. – 360 с.
70. Исаев Д., Каган В. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. – Л., 1979. – 286 с.
71. Искольдский Н. Отец: кормилец или воспитатель // Педагогика здоровья. – М.: Педагогика, 1990. – С. 80-82.
72. Каган В. Психосексуальное воспитание детей и подростков. – Л.: Медицина, 1990. – 87 с.
73. Карпенко З. Аксіопсихологічні проблеми особистості в контексті національного державотворення // Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 244-250.
74. Карпенко З. Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. Агенція”, 1998. – 216 с.
75. Карпенко З. Феноменологія вчинку: До питання про реалізацію суб’єктного підходу в національній системі навчання і виховання // Українознавство в педагогічному процесі освітніх установ / За ред. Р. Скульського та В. Костіва. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 39-43.
76. Карпенко З. Хронотопні режими функціонування ціннісно-сислової свідомості // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 128-133.
77. Карпенчук Г. Самовиховання особистості: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 216 с.
78. Карпенчук С. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
79. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любят детей // Родители и дети: Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 227-320.
80. Киричук О. Національно-громадянське виховання: сутність, функції, генеза // Педагогічна газета. – 1997. – № 10. – С. 2.
81. Кіндратюк Б., Литвин С. Організація самовиховання майбутніх вчителів на основі діагностики схильності до професійної діяльності. Методичні рекомендації. – Івано-Франківськ, 1992. – 44 с.
82. Клайн Ф., Фэй Д. Воспитание с любовью и логикой // Родители и дети: Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 570-641.
83. Ковалев С. Психология семейных отношений. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.
84. Ковалев С. Психология современной семьи: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.

85. Ковальчук Л. Педагогічна спадщина А.Макаренка та сімейне виховання дітей: Навчальний план і програма занять для організаторів педагогічної освіти батьків. – Івано-Франківськ, 1997. – 56 с.

86. Ковальчук Л., Костів В., Максимович О. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї // Обрії: Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. – 1995. – № 1. – С.47.

87. Комаковский И. Старина и новь Гуцульщины // Семья и школа. – 1977. – № 10. – С. 26-27.

88. Комаковский И. Нравственное воспитание детей младшего школьного возраста в семье: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1973. – 67 с.

89. Кон И. Ребенок и общество. – М., 1988. – 270 с.

90. Кон И. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 296 с.

91. Кононко О. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч. посібник для вищих навч. закладів. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.

92. Конончук А. Виховний потенціал сучасної сім'ї // Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX – XX ст.): Матеріали міжн. наук.-практ. конф. / За заг. ред. Є. Коваленко. – Ніжин, 1998. – Ч. II. – С. 114-118.

93. Конончук А. Соціальна ситуація формування особистості молодшого школяра в сім'ї // Вісник Прикарпатського університету. Серія „Педагогіка”. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 149-153.

94. Конституція України. – Івано-Франківськ: Галичина, 1996. – 64 с.

95. Консультування сім'ї: методичні поради для консультування батьків. – Ч. 2. / За ред. В. Постового. – К.: ДЦССМ, 2003. – 303 с.

96. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7-13.

97. Корчак Я. Як любити дітей / Пер. з польськ. В. Лисиця. Упорядник П. Вовк. – К.: Рад. школа, 1976. – 160 с.

98. Костив В. Внебрачная семья. Неполная семья. Осиротевшая семья. Приемные дети // Семейное воспитание: краткий словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 27-28, 153-154, 167, 206-206.

99. Костів В. Консультативна робота з проблем родинного виховання у неповній сім'ї. – Івано-Франківськ, 1998. – 116с.

100. Костів В. Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей. – Івано-Франківськ, 1996. – 132 с.
101. Костів В. Методологічні основи побудови концепції особистісного розвитку // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай" Прикарпатського університету, 2000. – Вип. 51 – Ч. 1. – С. 48-54.
102. Костів В. Моральне виховання дітей із неповних сімей. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 304 с.
103. Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина: Книга для вчителя. – Івано-Франківськ, 1996. – 196 с.
104. Костів В. Неполная семья // Дом и семья: Краткая энциклопедия. – Кишинев: Главная редакция Молдавской Советской Энциклопедии, 1988. – С. 312-314.
105. Костів В. Реформа: гілля та коріння // Освіта. – 2001. – 29 серпня-5 вересня. – С. 2-3.
106. Костів В. Системний аналіз процесу формування правової культури особи // Формування правової культури школярів / Укладачі З. Болюк, В. Костів. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 13-28.
107. Костів В. Сучасні аспекти виховання в національній школі // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 2-8.
108. Костів В. Характеристика морального процесу у системі ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 2. – С. 96-105.
109. Костів В. Як вивчати та оцінювати моральну культуру школярів // Як використовувати народознавство в школі / За ред. Р. Скульського. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 98-110.
110. Костів В., Максимович О. Проблеми життєдіяльності неповної сім'ї у творах В. Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. 2. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 177-182.
111. Кравець В. Гендерна педагогіка: Навч. посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
112. Кравець В. Історія гендерної педагогіки: Навч. посібник. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
113. Кравець В. Психологія сімейного життя: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1995. – 696 с.
114. Кравець В. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя. – Тернопіль: Богдан, 1997. – 180 с.
115. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу (Історико-етнографічний нарис). – К.: Наукова думка, 1966. – 200 с.

116. Крайг Ф. Психология развития. – СПб: Питер, 2000. – 992 с.
117. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. – М.: Медицина, 1991. – 336 с.
118. Крутских С. Влияние присутствия матери на поведение ребенка в незнакомой обстановке // Общее как предмет теоретических и прикладных исследований / Тезисы Всесоюзного симпозиума 29-31 марта 1973 г. – Л., 1973. – С.85-86.
119. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1995. – 258 с.
120. Кузьмин В. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. – 3-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1986. – 399 с.
121. Культура семейных отношений. – 2-е изд. – М.: Знание, 1985. – 96 с.
122. Кутсар Д., Тийт Э. Некоторые закономерности формирования семьи // Проблема стабильности брака. – Тарту, 1980. – С. 112-121.
123. Куц В. Социально-психологические различия в установках мужчин и женщин // Семья и личность: психолого-педагогические и медико-психологические проблемы. – М., 1981. – С. 150-151.
124. Кушнирук Ю. Здравствуйте молодожени! – К.: Молодь, 1987. – 128 с.
125. Лангмейер Й, Матейчек З. Психологическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
126. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
127. Лисенко Н. Вплив сім'ї на формування морально-релігійних уявлень особистості в сенситивному періоді її становлення // Вісник Прикарпатського університету. Серія „Педагогіка”. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 170-175.
128. Литвинене Ю. Общение в неполной семье как фактор нравственного развития детей дошкольного возраста: Дис. ... канд. пед. наук. – Вильнюс, 1985. – 164 с.
129. Логинов А., Кушнирук Ю, Щербаков А., Лозинский В. Искусство интимного счастья. – К.: Украинский фонд культуры, 1990. – 114 с.
130. Ломацький М. Національна свідомість. – Лондон, 1952. – 63 с.
131. Лукашук-Федик С. Репродуктивна культура особистості: Навч. посібник. – Тернопіль: Астон, 2004. – 176 с.

132. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / Отв. ред. А. Кудряшов. – Петрозаводск: Петроком, 1992. – 318 с.
133. Майерс М. Социальная психология. – М., 1999. – 688 с.
134. Макаренко А. Книга для батьків. – К.: Радянська школа, 1973. – 274 с.
135. Макаренко А. Лекции о воспитании детей // Пед. соч.: В 8-ми т. – М., 1984. – Т.4. – С. 59-115.
136. Макаренко А. Воспитание в семье и школе // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1984. – Т.4. – С. 287-313.
137. Макаренко А. Книга для родителей // Пед. соч.: В 8-ми т. – М., 1985. – Т.5. – С. 8-236.
138. Макаренко А. Письмо А. Дмитриеву // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1986. – Т.8. – С. 81-82.
139. Макаренко А. О “Книге для родителей” // Пед. соч.: В 8-ми т. – М., 1986. – Т.7. – С. 145-156.
140. Максименко С. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: МПЦ „Перспектива”, 1998. – 220 с.
141. Малицька К. Мама: Нариси із нашої домашньої педагогії. – Львів: 3 друкарні НТШ, 1902. – 26 с.
142. Малицька К. У свято матері // Нова хата. – 1930. – № 5. – С. 1-2.
143. Малкина-Пых И. Семейная терапия. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 992 с.
144. Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку / Наук. ред. З. Плохий. – К., 1999. – 286 с.
145. Марова З. Ребенка воспитывает одна мать // Воспитание детей в неполной семье. – М.: Прогресс, 1980. – С. 5-68.
146. Маркс К. Проект закону про розлучення // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т.1. – С. 161-164.
147. Маркс К. До критики гегелівської філософії права // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 1. – С. 207-342.
148. Маркс К. Капітал // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 23. – С. 45-730.
149. Мартинюк І. Національне виховання: теорія і методологія. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.
150. Матейчек З. Ребенка воспитывает одна мать // Воспитание детей в неполной семье / Под ред. Н. Ершовой. – М.: Прогресс, 1980. – С. 69-98.

151. Межвінські, Б., Роль батька в родині // Сопричастя. Міжнародний богословський часопис. – 2003. – № 2. – С. 43-58.
152. Мезеря И. Культура отношений полов и воспитание личности семьянина. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 304 с.
153. Мы и наша семья. Книга для молодых супругов / Сост. В. Зацепин, В. Цимбалюк. – 5-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 416 с.
154. Мы строим дом: Книга о молодой семье / Сост. В. Крупин. – М.: Мол. гвардия, 1981. – 319 с.
155. Миньковский Г. Неблагополучная семья и противоправное поведение подростков // Социологические исследования. – 1982. – № 2. – С. 105-112.
156. Молодая семья. Социально-экономические, правовые, морально-психологические проблемы / В. Зацепин (сост.). – К.: Изд-во “Україна”, 1991. – 314 с.
157. Москалець В. Комплекси базової особистості сучасної України // Українознавчі студії. Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 156-173.
158. Москалець В. Національна самоідентифікація як основа державотворення // Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 47-54.
159. Москалець В. Психологічне обґрунтування національної школи // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 30-34.
160. Москалець В. Риси українського національного характеру з погляду духовності // Рідна школа. – 1995. – № 1. – С. 51-55.
161. Найважливіша справа для української матері // Ілюстрований календар-альманах “Жіночої долі” на рік 1939. – Львів-Коломия, 1938. – С. 45-46.
162. Насонова О. Батьківські установки в сім’ї і ставлення підлітків до себе // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С. 102.
163. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді // Світ виховання. – 2004. – № 4. – С. 6-30.
164. Обуховский К. Психология влечений человека: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1972. – 247 с.
165. Овчинникова М. Отцовство. – М.: Знание, 1981. – 95 с.
166. Овчарова Р. Родительство как психологический феномен: Учеб. пособие. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 2006. – 496 с.
167. Огляд педагогічного, виховного й освітнього руху // Шлях виховання і навчання. – 1934. – № 3. – С. 127-128.
168. Олифиревич Н., Зинкевич-Куземкина Т., Велента Т. Психология семейных кризисов. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.

169. Орбан Л. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности. – М.: РАУ, 1995. – 208 с.
170. Орбан Л. Дети и общество. – Луганск, 1993. – 147 с.
171. Орбан Л. Нравственное становление подростков (социально-педагогический аспект). – К., 1991. – 91 с.
172. Осипець Р. Українська родина – творець і оберіг народної пісні, невичерпного джерела української національної культури // Вісник Прикарпатського університету. Серія „Педагогіка”. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 106-110.
173. Ослон В. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
174. Панкова Л. Воспитание внуков. – Спб.: Питер, 1998. – 236 с.
175. Педагогічна співпраця вчителів і батьків у формуванні сім'янина / Укладач В. Костів. – Івано-Франківськ, 1997. – 56 с.
176. Педагогічний словник для молодих батьків / Відп. ред. В. Постовий. – К.: ДЦССМ, 2002. – 348 с.
177. Петрова Н. Влияние семьи на учебную деятельность школьников // Культура семьи как объект социологического исследования. – Свердловск, 1980. – С. 121-131.
178. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1991. – 440 с.
179. Прислів'я та приказки: Людина. Родине життя. Риси характеру / Упоряд. М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1990. – 528 с.
180. Прихожан А., Толстых Н. Дети без семьи. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
181. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
182. Раттер М. Помощь трудным детям / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. –
183. Родинна педагогіка: Навчально-методичний посібник / За ред. А. Марушкевич. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
184. Родинні взаємини і проблеми виховання дітей / За ред. В. Костіва. – Івано-Франківськ, 1995. – 48 с.
185. Родинно-сімейна енциклопедія / За заг. ред. Ф. Арвата та ін. – К.: Богдана, 1996. – 438 с.
186. Роля матері в житті громадянства // Рідна Школа. – 1934. – Ч. 12. – С. 183-184

187. Руденко Ю. Українська народна казка в родинному вихованні дітей // Вісник Прикарпатського університету. Серія „Педагогіка”. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 110-114.
188. Рудницька М. Школа і родинний дім // Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 3. – С. 218.
189. Русова С. Дещо з філософії виховання // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / За ред. В. Слісаренка, О. Проскури. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 128-140.
190. Русова С. Значення соціальної психології для виховання // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / За ред. В. Слісаренка, О. Проскури. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 140-153.
191. Русова С. Нова школа // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / За ред. В. Слісаренка, О. Проскури. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 154-165.
192. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 128 с.
193. Рутман Э. Сила радости // Семья и школа. – 1980. – № 1. – С. 27-28.
194. Савченко С. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. – Луганск: Альма матер, 2003. – 406 с.
195. Савчин М. До обґрунтування технологічного підходу у виховній діяльності педагога (психологічний аспект) // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 165-168.
196. Сазонова Л. Структура семьи и речевого развития ребенка // Взаимоотношение поколений в семье. – М., 1977. – С. 78-88.
197. Свято Матері і “Рідна Школа” // Рідна Школа. – 1932. – Ч. 12. – С. 185.
198. Семейно-бытовая культура / Под ред. Д. Водзинского. – Мн.: Нар. асвета, 1987. – 255 с.
199. Семенов О. Родинні виховні традиції у професійній підготовці студентів педагогічних інститутів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 24 с.
200. Семья / Под ред. А. Студенте. – Рига: Звайгзне, 1985. – 205 с.
201. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: Справочник / В. Зацепин (рук. авт. кол.). – К.: Политиздат Украины, 1989. – 255 с.
202. Сірополко С. Співпраця школи та родини в освітній справі // Рідна Школа. – 1927. – Ч. 5-6. – С. 3-5.

203. Смирнова Е., Быкова М. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 3-14.
204. Спиваковская А. Как быть родителями. – М.: Педагогика, 1986. – 157 с.
205. Спок Б. Ребенок и уход за ним. – М.: Знание, 1990. – 96 с.
206. Станкевич Л. Проблемы целостности личности (Гносеологический аспект). – М.: Высш. школа, 1987. – 134 с.
207. Статевість людини: Вісник Інституту Родини і Подружнього Життя Львівської Богословської Академії. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2002. – Вип. 3. – 167 с.
208. Стельмахович М. Виховні цінності традиційної української родини // Цінності освіти і виховання: Наук. метод. зб. / За заг. ред. О. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 129-132.
209. Стельмахович М. Гуцульська родина: батьки і діти – Гуцульська школа. – 1995. – №1. – С.55-60.
210. Стельмахович М. Педагогічні умови ефективного використання українознавства в системі родинного виховання // Українське народознавство і проблеми національного виховання школярів. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 44-48.
211. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання: Посібник для вчителів. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1996. – 180 с.
212. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
213. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
214. Стельмахович М. Українське родинознавство. – Івано-Франківськ, 1994. – 56 с.
215. Стельмахович М. Функції школи в організації родинного виховання учнів // Домбровський С. та ін. Українознавство в національній школі / За ред. М. Стельмаховича. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 118-134.
216. Стечишин С. Жінка дома й поза домом // Ілюстрований календар-альманах “Жіночої долі” на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926. – С. 17-20.
217. Струманський В. Виховна робота в національній школі: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997(а). – 184 с.
218. Струманський В. Концептуально-структурний зміст виховання і виховної роботи в прогностичних проєкціях української

наукової педагогіки // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 124-127.

219. Струманський В. Педагогіка народно-побутового життя української людності. Посібник для учителів українознавства // Рідна школа. – 1996. – № 9. – С. 31-50.

220. Супружеская жизнь: гармония и конфликты / Сост. Л. Богданович. – М.: Профиздат, 1991. – 176 с.

221. Сухомлинська О. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи // Шлях освіти. – 1996. – № 1. – С. 3-6.

222. Сухомлинська О. Цінності в історії розвитку школи в Україні // Цінності освіти і виховання: Наук. метод. зб. / За заг. ред. О. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 3-8.

223. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55-208.

224. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину // Вибрані твори: У 5-ти т. – К., 1980. – Т. 2. – С. 149-416.

225. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 7-282.

226. Сухомлинський В. Народження громадянина // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.3. – С.283-582.

227. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.

228. Сухомлинский В. Родительская педагогика. – М.: Знание, 1978. – 96 с.

229. Татенко В. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.

230. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості. Програма спецкурсу і навчальний посібник / За ред. Д. Тхоржевського. – К.: ІЗМН, 1998. – 150 с.

231. Титаренко В. Семья как фактор нравственного воспитания: Дис. ... канд. филос. наук. – Л., 1967. – 276 с.

232. Титаренко В. Воспитательная ущербность неполной семьи // Человек после развода. – Вильнюс, 1985. – С. 91-106.

233. Трильовський К. Наше жіноцтво а будучність України // Ілюстрований календар “Жіночої долі” на звичайний рік 1927. – Коломия: Коломийська ред. часопису “Жіночої долі”, 1926. – С. 71-76.

234. Узнадзе Д. Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси, 1961. – 210 с.

235. Узнадзе Д. Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – 451 с.

236. Українські звичаї та обряди пов'язані з соціалізацією молоді: Архів ІМФЕ // Хроніка 2000. – 1993. – № 1-2. – С. 16-18.
237. Українська родина: Родинний і громадський побут / Упорядник Л. Орел. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.
238. Українські народні звичаї в сучасному побуті / За ред. Л. Храпливої-Щур. – Л.: Фенікс, 1990. – 34 с.
239. Українсько-російсько-англійський термінологічний словник. Психологія статі та сексуальності / Упорядники Т. Говорун, О. Кікінежді, С. Кухаренко. – Тернопіль: Богдан, 2000. – 40 с.
240. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. А. Пономарьова. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 365-366
241. Ухтомский А. Доминанта. – М.-Л.: Наука, 1966. – 273 с.
242. Ушинський К. Теоретичні проблеми виховання і освіти // Вибр. пед. твори. – К., 1983. – Т. 1. – С. 101–102.
243. Филонов Л. Психологические аспекты установления контактов между людьми (Методика контактного взаимодействия). – Пушкино, 1982. – 40 с.
244. Формування сім'янина в процесі засвоєння учнями знань з історії / За ред. В. Костіва. – Івано-Франківськ, 2001. – 180 с.
245. Харчев А. Брак и семья в СССР. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1979. – 364 с.
246. Хоментгаускас Г. Семья глазами ребенка. – М.: Педагогика, 1989. –
247. Хорват Ф. Любовь, материнство, будущее. – М., 1982. – 143 с.
248. Хорни К. Материнские конфликты // Родители и дети: Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 128-135.
249. Хохлова Л. Психодіагностика рівня вихованості школяра // Початкова школа. – 1987. – № 9. – С. 11-12.
250. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66-96.
251. Чарторийський М. Проблеми успішного виховання. – Нью-Йорк: Педагогія, 1971. – 172 с.
252. Чепіль М. Жінка-мати як носій національних цінностей української родини (друга половина XIX – перша третина XX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Серія „Педагогіка”. – 2001. – Вип. 6. – С. 73-81.
253. Чепурко В. Багатодітна сім'я. Чим їй допомогти? // Дошкільне виховання. – 1997. – № 6. – С. 5.

254. Чередниченко В. Все починається з любові. - Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 150 с.
255. Черкасская Т. Успеваемость школьников в связи с социально-бытовыми особенностями семьи на Дальнем Востоке // Семья и личность: психолого-педагогические, социологические и медико-психологические проблемы. – М., 1981. – С. 222-223.
256. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 144 с.
257. Чого жде нарід від свідомої українки? // Народній ілюстрований календар “Просвіти” на звичайний рік 1939. – Львів: Накл. т-ва “Просвіта”, 1938. – С. 141-146.
258. Чорна К. Патріотизм – духовна цінність молодих громадян України // Цінності освіти і виховання: Наук. метод. зб. / За заг. ред. О. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 209-212.
259. Швейцар М. Воспитание ребенка // Родители и дети. Хрестоматия: Учеб. Пособие. – Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 669-726.
260. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития. – СПб.: Питер, 2003. – 976 с.
261. Шнабль З. Мужчина и женщина: Интимные отношения / Пер. с нем. – Кишинев, 1982. – 236 с.
262. Шпиц Р. Поведение депривированных детей / Лишенные родительского попечительства. – М., 1991. – С. 166.
263. Шульц Д., Шульц С. История современной психологии. – СПб.: Евразия, 1998. – С. 172-182.
264. Юнда И., Юнда Л. Социально-психологические и медико-биологические основы семейной жизни: Учебное пособие. – К.: Вища школа, 1990. – 239 с.
265. Юрас І. Родине виховання як фактор формування особистості в педагогічній спадщині П. Юркевича // Вісник Прикарпатського університету. Серія „Педагогіка”. – 2001. – Вип. 6. – С. 82-88.
266. Якубова Ю., Антонова-Турченко О., Святненко Г., Московка М. Проблемні сім'ї: діти і батьки. – К.: УІСД, 1998. – С. 94-99.
267. Ясінчук Л. Українське жіноцтво як реалізатор національних ідеалів // Рідна Школа. – 1932. – Ч. 13-14. – С. 200-201.
268. Biller H. The mother-child relationship and the father-absent boys personality development // Merrill-Palmer Quarterly. – 1971. – Vol. 17. – S. 227-241.

269. Canitz H. Vater // Die neue Rolla des Mannes in der Familie. – Dusseldorf, 1980. –
270. Casior H. Srodowisko wychowawsze dziecko w rodzinie niepelnej // Chowanna. – 1983. – R. 27. – N 2. – S. 131-138.
271. Cortes C., Fleming E. The effects of father absence on the adjustment of culturally disadvantages boys // Journal of Special Education. – 1968. – Vol. 2. – S. 413-420.
272. Guldner K. Vollständigkeit beziehungsweise Unvollständigkeit der Familie // Lehrer und Eltern. – Berlin, 1968. – S. 74-77.
273. Hamarofa J., Holkovit Z. Rodina, spolecnost, vychova. – Bratislava: Vede, 1987. – 161 s.
274. Hetherington E. Effects of father-absence on personality development in adolescent daughters // Developmental Psychology. – 1972. – Vol. 7. – P. 313-326.
275. Hoffman M. Father absence and conscience development // Developmental Psychology. – 1971. – Vol. 4. – P. 400-406.
276. Marova Z., Matejcek Z., Radvanova S. Vychova deti v neuplne rodine. – Praha: SPN, 1975. – 120 s.
277. Panenka V. Vliv neuplne rodiny na psychopatologicky vyvoj osobnosti // Psychologia a patopsychologia dietata. – 1982. – N 4. – S. 291-302.
278. Pettigrew T. A profile of the Negro American. – New York, 1964. – 426 p.
279. Pospiszyl K. Ojciec a rozwoj dziecko. – Warszawa, 1980. – 200 s.
280. Stoklosa B. Specyficzne warunki wzrastania dziecka w rodzinie niepelnej // Psychologia wychowawcza. – 1981. – N. 4. – S. 496-504.
281. Stoklosa B. Obraz swiata spolecznego dziwczat z rodzin niepelnych // Psychologia wychowawcza. – 1984. – N. 3. – S. 295-300.

ДОДАТКИ

Методика PARI¹

Ця методика використовується для визначення ставлення батьків щодо різних сторін сімейного життя (вибір батьками сімейних цінностей та виконання ними сімейних ролей). Автори - американські психологи Е. Шефер і Р. Белл. Методика адаптована кандидатом психологічних наук Т. Нещерет.

У методиці виділено 23 аспекти - ознаки, які торкаються різних сторін ставлення батьків до дитини і життя у сім'ї. Із них - 8 ознак описують *ставлення до сімейної ролі* і 15 - *торкаються батьківсько-дитячих стосунків*. Ці 15 ознак діляться на 3 групи:

- 1) оптимальний емоційний контакт;
- 2) зайва (надмірна) емоційна дистанція з дитиною.
- 3) надмірна концентрація уваги на дитині.

Ставлення до сімейної ролі описується з допомогою 8 ознак, їх номери в опитувальнику - 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23.

• обмеженість інтересів жінки рамками сім'ї, турботами виключно про сім'ю (3);

- відчуття самопожертви в ролі матері (5);
- сімейні конфлікти (7);
- надавторитет батьків (11);
- незадоволеність роллю господині дому (13);
- байдужість чоловіка, його невключеність у справи сім'ї (17);
- домінування матері (19);
- залежність і несамостійність матері (23).

Ставлення батьків до дитини:

1. Оптимальний емоційний контакт (складається з чотирьох ознак, їх номери в опитувальному листі - 1, 14, 15, 21):

- спонукання словесних проявів, вербалізація (1);
- партнерські стосунки (14);
- розвиток активності дитини (15);
- вирівнювальні стосунки між батьками і дитиною (21).

2. Надмірна емоційна дистанція між батьками та дитиною (складається з трьох ознак, їх номери в опитувальнику (8, 9, 16):

¹ Див.: Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / Отв. ред. А. Кудряшов. – Петрозаводск: Петроком, 1992. – С. 114 (переклад О. Кузевич, В. Костіва).

- роздратованість (8);
- суворість, надмірна строгість (9);
- ухиляння від контакту з дитиною (16).

3. Надмірна концентрація уваги на дитині (описується 8 ознаками, їх номери в опитувальнику 2, 4, 6, 10, 12, 18, 20, 22):

- надмірна турбота, встановлення відносин залежності (2);
- подолання опору (4);
- створення безпеки, боязкість образити (6);
- виключення позасімейних впливів (10);
- придушення агресивності (12);
- придушення сексуальності (18);
- надмірне втручання у світ дитини (20);
- прагнення прискорити розвиток дитини (22).

Кожна ознака вимірюється з допомогою 5 суджень, врівноважених з точки зору вимірювальної здатності і значущого змісту. Вся методика складається із 115 суджень. Судження розміщені у певній послідовності і той, хто відповідає, повинен виявити своє ставлення активною або частковою згодою чи незгодою. Поруч з кожним судженням знаходяться букви А, а, б, Б. Їх потрібно вибрати залежно від свого переконання у правильності даного положення:

А - якщо з даним положенням згодні повністю (4 бали);

а - якщо з даним положенням швидше згодні, ніж не згодні (3 бали);

б - якщо з даним положенням швидше не згодні, ніж згодні (2 бали);

Б - якщо з даним положенням повністю не згодні (1 бал).

Сума цифрової значимості виражає дану ознаку. Таким чином, максимальна вираженість ознаки - 20, мінімальна - 5; 18, 19, 20 - високі оцінки, відповідно - 8, 7, 6, 5 - низькі оцінки. Насамперед рекомендується аналізувати високі та низькі оцінки.

Методика дозволяє оцінити специфіку відносин всередині сім'ї, особливості організації сімейного життя. У сім'ї можна вичленити окремі аспекти відносин: господарсько-побутові, організація побуту сім'ї (у методиці це шкали 3, 13, 19, 23); подружні стосунки, зв'язані з моральною, емоційною підтримкою, організацією дозвілля, створенням середовища для розвитку особистості, власної та партнера (шкала 17); відносини, що забезпечують виховання дітей, "педагогічні" (шкали 5, 11).

Подивившись на цифрові дані, можна скласти "попередній" портрет сім'ї. Дуже важлива шкала 7 (сімейні конфлікти), Високі

показники за цією шкалою можуть свідчити про конфліктність, перенесення сімейного конфлікту на виробничі відносини.

Психологічна допомога спрямовується на розв'язання сімейних конфліктів і поліпшення відносин у виробничих групах.

Високі оцінки за шкалою 3 свідчать про пріоритет сімейних проблем над виробничими, про вторинність інтересів "справи", зворотне можна сказати про шкалу 13. Для осіб, які мають високі оцінки за цією ознакою, характерна залежність від сім'ї, низька узгодженість у розподілі господарських функцій. Про погану інтегрованість сім'ї свідчать високі оцінки за шкалами 17, 19, 23.

Шановні батьки!

Перед вами запитання, які допоможуть визначити, що Ви думаєте про виховання дітей. Тут немає правильних і неправильних відповідей. Намагайтеся відповідати точно і правдиво.

У бланку для відповідей поруч з позицією проставте букви:

А – якщо з цим положенням Ви згодні повністю.

а – якщо з цим положенням скоріше згодні, ніж незгодні.

б – якщо з цим положенням скоріше не згодні, ніж згодні.

Б – якщо з цим положенням повністю не згодні.

- 1. Якщо діти вважають свої погляди правильними, вони можуть не погоджуватись з поглядами батьків.*
- 2. Добра мама повинна оберігати своїх дітей навіть від найменших труднощів і образ.*
- 3. Для доброї матері дім і сім'я - найважливіше в житті.*
- 4. Деякі діти такі погані, що заради їх же блага, треба навчити їх боятися дорослих.*
- 5. Діти мають відповідати перед собою в тому, що родичі роблять для них дуже багато.*
- 6. Маленьку дитину необхідно завжди міцно тримати під час купання, щоб вона не впала.*
- 7. Люди, які думають, що в хорошій сім'ї немає непорозумінь, не знають життя.*
- 8. Дитина в юності буде вдячна батькам за строге виховання.*
- 9. Перебування з дитиною цілий день приводить до нервового виснаження.*
- 10. Ліпше, коли дитина не задумується над тим, чи правильні погляди її батьків.*
- 11. Батьки повинні виховувати у дітях повне довір'я до себе.*
- 12. Дитину потрібно вчити уникати бійок, незалежно від обставин.*
- 13. Найгірше для матері, яка займається господарством, відчуття, що їй нелегко звільнитися від обов'язків.*

14. Батькам легше пристосуватися до дітей, ніж навпаки.
15. Дитина повинна навчитися у житті багатьом потрібним речам, тому їй не можна дозволяти губити дорогоцінний час.
16. Якщо один раз згодиться з тим, що дитина - -наклепник, то вона буде робити це постійно.
17. Якщо б тати не заважали у вихованні дітей, матері би краще справлялися з дітьми.
18. У присутності дитини не можна розмовляти про питання статі.
19. Якщо б мама не керувала у домі, чоловіком і дітьми, все відбувалося б менш організовано.
20. Мама повинна робити все, щоб дізнатись про думки дітей.
21. Якщо батьки більше цікавились би справами своїх дітей, діти були б кращими і щасливішими.
22. Більшість дітей повинні самостійно справлятися з фізіологічними потребами уже з 15 місяців.
23. Найтяжче для молодої матері - залишатись одній у перші роки виховання дитини.
24. Треба сприяти тому, щоб діти висловлювали свою думку про життя у сім'ї, навіть якщо вони вважають, що життя у сім'ї неправильне.
25. Мати повинна робити все, щоб вберегти свою дитину від розчарувань, які дає життя.
26. Жінки, які ведуть безтурботне життя, не дуже хороші матері.
27. Треба обов'язково викорінювати у дітей прояви схидства, що проявляються.
28. Мати повинна жертвувати своїм щастям заради щастя дитини.
29. Всі молоді матері бояться своєї недосвідченості у стосунках з дитиною.
30. Подружжя час від часу має сваритися, щоб доказати свої права.
31. Суворі дисципліна стосовно дитини розвиває у неї сильний характер.
32. Матері часто бувають настільки замучені присутністю своїх дітей, що їм здається, ніби вони не можуть з ними бути більше жодної хвилини.
33. Батьки не повинні показуватись перед дітьми в поганому світлі.
34. Дитина повинна поважати батьків більше за інших.
35. Дитина має завжди звертатися за допомогою до батьків або вчителів замість того, щоб розв'язувати свої непорозуміння бійкою.
36. Постійне перебування з дітьми переконує маму в тому, що її виховні можливості менші за уміння та здібності (могла би, але...).
37. Батьки своїми вчинками повинні завойовувати прихильність дітей.
38. Діти, які не пробують своїх сил для досягнення успіху, повинні знати, що в житті їм зустрінуться невдачі.
39. Батьки, які розмовляють з дитиною про її проблеми, повинні знати, що краще її залишити в спокої і не втручатися у її справи.
40. Чоловіки, якщо не хочуть бути егоїстами, мають брати участь у житті сім'ї.

41. Не можна допускати, щоб дівчатка і хлопчики бачили один одного голими.
42. Якщо дружина достатньо підготовлена до самостійного вирішення проблем, то це краще і для дітей, і для чоловіка.
43. Дитина не повинна мати таємниць від батьків.
44. Якщо у Вас прийнято, що діти розказують Вам анекдоти, а Ви - їм, то багато питань можна вирішити спокійно і без конфліктів.
45. Якщо рано навчити дитину ходити, це благотворно впливає на її розвиток.
46. Недобре, коли мати сама долає всі труднощі, зв'язані з доглядом за дитиною та її вихованням.
47. Дитина повинна мати свої погляди і можливість їх вільно висловлювати.
48. Треба оберігати дитину від важкої роботи.
49. Жінка повинна вибирати між домашнім господарством та розвагами.
50. Розумний тато повинен навчити дитину поважати начальство.
51. Дуже мало жінок отримує подяку від дітей за працю, витрачену на їх виховання.
52. Якщо дитина потратила в біду, у будь-якому випадку мати завжди почуває себе винною.
53. У молодого подружжя, незважаючи на силу почуття, завжди є незгоди, що викликають роздратованість.
54. Діти, яким прищепили повагу до норм поведінки, стають добрими, стійкими і поважаються людьми.
55. Рідко буває, щоб мати, котра цілий день займається з дитиною, зуміла бути ласкавою і спокійною.
56. Діти не повинні поза домом вчитися тому, що суперечить поглядам їх батьків.
57. Діти повинні знати, що немає людей мудріших за батьків.
58. Немає виправдання дитині, котра б'є-існу дитину.
59. Молоді матері страждають через своє ув'язнення вдома більше, ніж через іншу причину.
60. Заставляти дітей відмовляться і пристосовуватись - поганий метод виховання.
61. Батьки повинні навчити дітей знайти заняття і не тратити вільний час.
62. Діти турбують батьків дріб'язковими проблемами, якщо змалку до цього привикають.
63. Коли мати погано виконує свої обов'язки перед дітьми, це, мабуть, означає, що батько не виконує своїх обов'язків щодо утримання сім'ї.
64. Дитячі ігри сексуального змісту можуть привести дітей до сексуальних злочинів.

65. Планувати повинна тільки мати, оскільки тільки вона знає, як необхідно вести господарство.
66. Уважна мати має знати думки дитини.
67. Батьки, які схвально вислуховують відверті розповіді дітей про їх переживання на побаченнях, товариських зустрічах, танцях тощо, допомагають їх швидкому розвитку.
68. Чим скоріше послаблюється зв'язок дітей з сім'єю, тим швидше діти навчаться вирішувати свої проблеми.
69. Розумна мати робить все можливе для того, щоб дитина до і після народження знаходилась у гарних умовах.
70. Діти повинні брати участь у вирішенні важливих сімейних проблем.
71. Батьки повинні знати, як треба діяти, щоб їх діти не потрапили у складні ситуації.
72. Надто багато жінок забуває про те, що їх необхідне місце - дім.
73. Діти потребують материнської турботи, якої їм іноді недостатньо.
74. Діти повинні бути більш турботливі і вдячні матері за її працю, вкладену у них.
75. Більшість матерів бояться мучити дитину, даючи їй дрібні доручення.
76. У сімейному житті є багато питань, які не можна вирішити шляхом спокійного обговорення.
77. Більшість дітей необхідно виховувати суворіше, ніж це є насправді.
78. Виховання дітей - важка нервова робота.
79. Діти не повинні сумніватись у способі мислення батьків.
80. Найбільше діти повинні поважати батьків.
81. Не потрібно спряти тому, щоб діти займались боксом чи боротьбою, оскільки це може привести до серйозних розладів тіла та інших проблем.
82. Одне з поганих явищ полягає в тому, що у матері, як правило, немає вільного часу для улюблених занять.
83. Батьки повинні вважати дітей рівноправними з ними стосовно всіх питань життя.
84. Коли дитина робить те, що зобов'язана, вона знаходиться на правильному шляху і буде щаслива.
85. Треба залишити сумну дитину в спокої і не займатися нею.
86. Найбільше бажання будь-якої матері - бути зрозумілою чоловіком.
87. Одне з найскладніших питань у вихованні дітей - сексуальні проблеми дітей.
88. Якщо мати керує вдома і турбується про все, то вся сім'я почуває себе добре.
89. Оскільки дитина - частинка матері, мама має право знати все про її життя.

90. Діти, яким дозволяють жартувати і сміятися разом з батьками, легше сприймають їх поради.
91. Батьки повинні прикласти всі зусилля, щоб якомога раніше навчити дитину справляти фізіологічні потреби.
92. Більшість жінок потребує більше часу для відпочинку після народження дитини, ніж їм дається насправді.
93. Дитина повинна бути впевнена в тому, що її не покарають, якщо вона довірить батькам свої проблеми.
94. Не треба дитину привчати до важкої роботи вдома, щоб вона не втратила охоту до будь-якої роботи.
95. Для хорошої матері достатньо спілкування з власною сім'єю.
96. Деколи батьки вимушені чинити проти волі дитини.
97. Матері жертують всім заради блага своїх дітей.
98. Найголовніша турбота матері - благополуччя і безпека дитини.
99. Звичайно, двоє людей з протилежними поглядами у шлюбі сваряться.
100. Виховання дітей у суворій дисципліні робить їх щасливішими.
101. Звичайно, мати "сходить з розуму", якщо в неї діти егоїсти і дуже вимогливі.
102. Дитина ніколи не повинна слухати критичні зауваження про своїх батьків.
103. Перший обов'язок дітей - довір'я у ставленні до батьків.
104. Батьки, як правило, надають перевагу спокійним дітям.
105. Молода мама почуває себе нещасливою, якщо для неї існує багато недоступних речей.
106. Немає ніяких підстав, щоб у батьків було більше прав і привілеїв, ніж у дітей.
107. Чим швидше дитина зрозуміє, що немає смислу тратити час, тим краще для неї.
108. Діти роблять все можливе, щоб зацікавити батьків своїми проблемами.
109. Небагато мужчин розуміє, що матері їх дитини також потрібна радість у житті.
110. З дитиною щось коїться, якщо вона багато розпитує про секс.
111. Виходячи заміж, жінка має признатися в тому, що буде змушена керувати сімейними справами.
112. Обов'язок матері - знати потаємні думки дитини.
113. Якщо включати дитину в домашні справи, вона стає прив'язанішою до батьків і швидше довіряє їм свої проблеми.
114. Треба якнайшвидше припинити годувати дитину грудьми (привчати дитину "самостійно" харчуватися).
115. Не можна вимагати від матері надто великого почуття відповідальності щодо дитини.

Значення ознак:

- 1) Вербалізація
- 2) Надмірна турбота
- 3) Залежність від сім'ї
- 4) Придушення волі
- 5) Відчуття самопожертви
- 6) Боязкість образити
- 7) Сімейні конфлікти
- 8) Роздратованість
- 9) Надмірна суворість
- 10) Виключення позасімейних впливів
- 11) Надмірний авторитет батьків
- 12) Придушення агресивності
- 13) Незадоволення роллю господині
- 14) Партнерські стосунки
- 15) Розвиток активності дитини
- 16) Відхилення від конфлікту
- 17) Байдушність чоловіка
- 18) Придушення сексуальності
- 19) Домінування матері
- 20) Надмірне втручання у світ дитини
- 21) Вирівнювання стосунків
- 22) Прагнення прискорити розвиток дитини
- 23) Несамостійність матері

Ключ

Ознака	АабБ	АабБ	АабБ	АабБ	АабБ	АабБ	Значення ознаки
1		24		47		70	93
2		25		48		71	94
3		26		49		72	95
4		27		50		73	96
5		28		51		74	97
6		29		52		75	98
7		30		53		76	99
8		31		54		77	100
9		32		55		78	101
10		33		56		79	102
11		34		57		80	103
12		35		58		81	104
13		36		59		82	105
14		37		60		83	106

Одна ка	АабБ		АабБ		АабБ		АабБ		АабБ	Значення ознаки
15		38		61		84		107		
16		39		62		85		108		
17		40		63		86		109		
18		41		64		87		110		
19		42		65		88		111		
20		43		66		89		112		
21		44		67		90		113		
22		45		68		91		114		
23		46		69		92		115		

ОРІЄНТОВНІ ЗРАЗКИ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАДАЧ-СИТУАЦІЙ З ПИТАНЬ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ¹

“Добрий день, редакціє!

Ми – “шведи”! Ні, не за національністю. Просто ми прихильники так званих “шведських” сімей. Ви, напевно, знаєте, що це означає. Це груповий секс. Але склад групи, як ми думаємо, повинен бути постійним. Ви тільки подумайте, який це ефективний засіб боротьби зі СНІДом. Адже жити з одним статевим партнером дуже скучно, а з іншого боку, безладні статеві зв'язки ведуть до зараження СНІДом та іншими венеричними захворюваннями.

Тому зараз настав час створювати багаточисленні “шведські сім'ї”. Члени таких сімей зобов'язуються вступати в статеві зв'язки тільки всередині своєї сім'ї. Сім'я утворюється на основі взаємної згоди її членів. Всі члени сім'ї повинні бути здорові. У сім'ю можуть прийматись нові члени, також здорові, які повинні мати медичну довідку. На наш погляд, оптимальне число членів шість-вісім чоловік.

Не треба закривати очі на те, що такі сім'ї вже давно існують. Ми закликаємо молодь створювати такі сім'ї. Тоді ніякий СНІД не страшний!

¹Підбір здійснено з видань: Гребенников И. Школа и семья. – М., 1985; Куриленко Т. Задачи и упражнения по педагогике. – Минск, 1970; газет і журналів “Семья и школа” тощо.

Ми, московські школярі, ... займаємося спортом, ведемо активну громадську роботу. Членам нашої сім'ї 15-16 років. "Шведи": Марина, Оля, Лена, Руслан, Віктор, Ігор."

(З листа до газети "Московский комсомолец", кінець 80-х років).

Завдання для обговорення: дати відповідь цим школярам від імені редакції газети.

"У десятикласниці Тані був день народження, на який вона запросила своїх подруг і товаришів із класу. Батьки Тані здійснили всі приготування, купили їй подарунок, але, щоб не заважати своєю присутністю друзям дочки, на дні народження не були присутні, а пішли до своїх знайомих".

Завдання: Чи правильно вчинили батьки? Чи потрібен контроль за поведінкою з боку дорослих під час таких подій?

"Мати восьмикласниці Алли дізналась, що вона ходила з хлопцем із IX класу в кіно, і стала їй дорікати за те, що вона це приховала. На ці докори дочка відповіла: "Та ти й так би не дозволила". На репліку дочки мати сказала: "Рано ще ходити з хлопцями в кіно, старайся ліпше вчитися, а це від тебе не втече".

Завдання: Чи права мати? Чи можна дружити і зустрічатися з хлопцем в такому віці?

"Найперший раз я запитала маму, що таке кохання, коли мені було 12 років. Можливо, чиясь мати і сказала б своїй дочці: "Замала ти про такі речі розпитувати!" А мама... Вона подумала трішки і почала розказувати мені про кохання – про відносини до батьків, до природи, до тварин, до всього, що оточує людину. Ми розмовляли, як подруги. Я розповіла про школу, про друзів, мама – про себе, про своє дитинство, юність. Розповіла вона і про своє перше кохання – про тата. І я зовсім по-іншому подивилась на тата, ще більше полюбила його.

Скільки пам'ятаю, мама ніколи не відмовляла від таких задушевних бесід".

Завдання: Попросити батьків задуматись (якщо необхідно) над цим листом.

"Мені 16 років, вчуся в X класі. Моя мама – людина, яку поважають на роботі, працює інженером. Я маму люблю, поважаю і горджуся нею, але все ж таки мені не вистачає її ласки, дружньої участі.

Мені здається, я дуже рано подорослішала, стала самостійною. І якось з дитинства звикла багато тримати від мами в таємниці. Багато про що, напевно, мені мала би розказати мама, а я

дівчалась про це від подруг у школі або на вулиці. А днями мама, чомусь посміхаючись, запитує мене, хто мені подобається. Виявляється їй хтось розповів, що я дружу з хлопцем. Вона стала насмішковуватись із мене: "Романи крутиш". Я сказала "Чого ти насміхаєшся, адже тобі має бути соромно, що ти дізнаєшся про це від когось, а не від мене". А у відповідь почула: "Навіщо мені це знати, однаково приведеш коли-небудь". Мені стало образливо... Мама вважає: досить того, що вона мене вдягає, купляє мені все, що захочу – гітару, магнітофон. Але мені хочеться отримувати від неї не тільки речі, я хочу материнської участі, ласки, розуміння. Я хочу розказати мамі, як найпершому другові, все, що на душі, порадитись. Вона ж вважає, що я вже доросла, що цього не треба, що я повинна бути сама собою. Невже я так багато від неї вимагаю?"

Дати відповідь дочці.

"Я прибирала кімнату. Раптом побачила: в кутку за письмовим столом знаходиться конверт. Розгорнула і з подивом прочитала лист, адресований дочці-восьмикласниці:

"Ліда! Давай дружити. Приходь завтра о четвертій годині на схил, туди, де ми зустрілись після приїзду з табору. Пам'ятаєш нашу сосну?.. Приходь, чекаю! Коля".

Ось так несподіванка! Як же мені вчинити?"

Допоможіть відповісти на запитання матері.

Ваша дочка прибігла додому в сльозах. З її розповіді ви дізналися, що подруги виключили її з гри в "дочки - матері", тому що вона не захотіла бути "дочкою". Як вчинити в даному випадку: втрутитися у гру дітей чи заспокоїти дочку і знайти їй інше заняття? Чи можливий інший розв'язок?

Першокласниця Ніна взялася підмести вдома підлогу. Але в неї ще не було навиків. Вона підмітала повільно, місцями залишала за собою сміття. Мама почала нервуватись, робити дочці нескінченні зауваження підвищеним тоном. Ця нервозність передається Ніні, вона починає мести ще гірше. Накінець, мати відбирає в дочки віник і закінчує прибирання сама. При цьому вона каже: "Ліпше самій зробити, ніж від тебе чекати допомоги".

Як потрібно було вчинити матері? Яке почуття могло виникнути у Ніни в результаті такої поведінки матері?

"Моєму синові вісім років. Перед сном привчаю його до вечірнього туалету, роздягаю і мию. А син чинить опір, каже, що йому соромно і не дозволяє мити його. А сам до ладу не вимистється... Як мені бути? Адже ще не такий вік, щоб соромитись матері".

Обговоріть цей лист матері.

ЗМІСТ І ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ МЕТОДИК

Тест незавершених речень. Використовуємо модифікований варіант А. Долгової і Є. Левашова методики Сакса і Сіднея [Социально-психологическое изучение личности несовершеннолетних, совершивших преступления, 1977, 53-61].

Школярам пропонується доповнити нижче вказані незакінчені речення так, щоб виразити свої справжні почуття. В інструкції, крім цього, вказується: “Намагайтеся зробити це з кожним реченням. Робіть це швидше. Якщо не можете закінчити якийсь речення, залиште його і займіться ним пізніше. Переконайтеся, що Ви дійсно закінчили речення. Будьте правдиві. Це завдання необхідне також для тренування Вашої пам’яті та уваги”.

1. Мені неприємно, якщо хтось...
2. Більшість людей чесні тому, що...
3. Моя мама...
4. Найяскравішим спогадом мого дитинства є...
5. Найбільше я хотів би ...
6. Вважаю, що справедливість ...
7. Думаю, що мій батько рідко ...
8. Вважаю, що справжній друг ...
9. Якщо тебе образили ...
10. Зробив би все, щоб забути ...
11. Коли мій батько приходить з роботи ...
12. Більшість людей ...
13. Я з великою охотою ...
14. Мої оцінки в школі ...
15. Люблю працювати з людьми, які ...
16. Терпіти не можу ...
17. Моя мама і я ...
18. Моя найбільша слабкість полягає в тому, що ...
19. Якщо б я зайняв керівний пост ...
20. Моя поведінка є ...
21. Я строго дотримуюсь принципу ...
22. Порівняно з сім’ями більшості друзів моя сім’я ...
23. Коли мене немає, мої друзі ...
24. Коли мені говорять, що треба вчитися ...
25. Я найкраще себе почуваю, коли ...
26. Вважаю, що більшість людей заради вигоди ...

27. Мої батьки вбачають у мені ...
28. У школі я ...
29. Вважаю, що серед людей ...
30. Найгірше, що мені траплялось здійснити, це ...
31. У школі мої вчителі ...
32. Якщо б мій батько тільки захотів ...
33. Майбутнє здається мені ...
34. Вважаю, що більшість матерів ...
35. Мене дратує ...
36. Я ніколи в житті не відчував ...
37. Якщо б мені полізли в кишеню ...
38. У моєму домі стосунки ...
39. Сім'ї більшості моїх друзів ...
40. Що мені в собі не подобається, так це ...
41. Коли мені буде 30 років ...!
42. Я міг би бути дуже щасливим, якби ...
43. Люди, які мене оточують ...
44. Якщо всі товариші проти мене ...
45. Хотів би, щоб мій батько ...
46. Вважаю, що мої друзі ...
47. Що стосується роботи, то я ...
48. Надіюсь на ...
49. Часом я відчуваю ненависть ...
50. Я люблю свою маму, але ...
51. Я готовий на все ...
52. Думаю, що мої товариші поважають мене за ...
53. Що може бути краще ...
54. Я часто жалію, що ...
55. Мене цікавить ...
56. Вважаю, що люди працюють тому, що ...
57. Іноді я відчуваю непереборну потребу ...
58. Коли я даю обіцянку ...
59. Моєю найбільшою помилкою у житті було ...
60. Мене захоплює ...
61. Якщо зі мною чинять несправедливо ...
62. Коли вдома я згадую школу ...
63. Коли мені говорять, що потрібно працювати ...
64. Я завжди відчуваю задоволення від ...
65. У мене бувають періоди ...
66. Головна мета мого життя ...
67. Для досягнення цієї мети мені потрібно ...

Ключ до тесту:

- 1) ставлення до матері, батька сім'ї - 3, 17, 50; 7, 11, 32, 45; 22, 27, 38;
- 2) ставлення до друзів та їх сімей - 23, 46, 39;
- 3) ставлення до школи, вчителів - 14,24,28,31,62;
- 4) ставлення до праці - 47, 52, 63;
- 5) про бажання, інтереси, потреби - 5, 10, 13, 19, 25, 33, 41, 42, 48, 53, 55, 57, 60, 64, 66, 67;
- 6) морально-правові погляди - 1, 2, 3, 8, 12, 16, 26, 29, 34, 37, 43, 51, 56;
- 7) про себе, про свої реакції, спогади - 4,9, 15, 18, 20, 21, 30, 35, 36, 40, 44, 49, 54, 58, 61, 65.

Методика “Проблемні твори”. За допомогою методик цього типу вивчається сімейний мікроклімат у сприйнятті дітей, життєві плани та ідеали сім'ї, окремі сторони виховного процесу сім'ї. Твір - звичне для школярів заняття і тому психологічний бар'єр при цьому створюється незначний, дослідник отримує можливість працювати над твором неодноразово, піддаючи його багатоплановому аналізу; конкретні завдання твору задаються у прямій чи непрякій формі. Проблемні твори співставляються з даними інтерв'ю (з учителем, батьками, з однокласниками), результатами анкетувань, характеристик. Вони проводяться, як правило, анонімно чи “умовно анонімно”. Учні просять писати дуже відверто. Реальне дослідницьке завдання розкривається повністю при умові: встановлення особливо довірливих стосунків, при повній анонімності, при постановці теми, що не викликає бар'єру. План твору, як правило, не дається, хоча може бути наведений у формі усного коментаря до розкриття теми.

Твір на тему: “Я і моя сім'я в минулому, тепер і майбутньому”.

1. Короткі відомості про мою сім'ю.
2. З якого віку я себе пам'ятаю.
3. Мої хороші і погані риси характеру.
4. Риси характеру моїх батьків, братів і сестер.
5. Найбільш пам'ятні події, що справили на мене сильне враження.
6. Що мене радує і що засмучує у нашій сім'ї.
7. Чого я з нетерпінням очікую і що мені приносить радість.
8. Чим я особливо дорожу в сім'ї.

9. Що б я хотів змінити у стосунках в своїй родині.
10. Як я розумію сімейну дружбу.
11. Коли я був найбільше щасливим.
12. Коли я був дуже нещасним.
13. Мої мрії.

Орієнтовна тематика учнівських мінітворів.

1. Що б я став (-ла) робити, якщо б мені все було дозволено.
2. Як я проводжу свій вихідний день.
3. Як наша сім`я проводить вихідний день.
4. Як би ти хотів (-ла) провести свій вихідний день.
5. Моя мама.
6. Якою, з твоєї точки зору, повинна бути мати (батько)?
7. Яким я бачу себе в ролі батька (матері).
8. Що б я, коли стану батьком (матір`ю), забороняв своїй дитині?

АНКЕТА ДЛЯ БАТЬКІВ¹

Шановні батьки!

Кожен із Вас прагне виростити своїх дітей не тільки освіченими, всебічно розвинутими, але й добре вихованими.

Це завдання можна виконати тільки у тісній співдружності сім'ї і школи, науки і практики.

Співробітники Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника вирішили надати Вам допомогу, вивчивши деякі проблеми сімейного виховання. Але ми дуже потребуємо й Вашої допомоги. Просимо широко й правдиво дати відповідь на запропоновані нижче запитання.

Просимо врахувати, що відповідь можна давати після твердого переконання, що Ви зрозуміли запитання і Ваша відповідь відображає реальний стан справ.

Відповіді зашифровані для зручності комп'ютерної обробки даних. Напишіть відповідний шифр (трьохзначні цифри біля можливих варіантів відповіді) у контрольну таблицю навпроти винесеного порядкового номера кожного із запитань. Якщо жоден із запропонованих варіантів відповіді не співпадає з Вашою думкою, у вільний рядок або на звороті листа напишіть свою відповідь.

¹ У розробці анкети взяли також участь наукові кореспонденти лабораторії основ українського родинознавства НМЦ "Українська етнопедогогіка і народознавство" АПН України і Прикарпатського ун-ту імені В Стефаника – вчителі-практики З. Болюк, Л. Головач, С. Карпинець, Л. Ковальчук, О. Максимович,

Підписувати анкету не обов'язково.
Наперед дякуємо за допомогу!

1. Якою мірою Вашій дитині властиві такі позитивні риси:

	Яскраво виражені	Виражені середньою мірою	Проявляються інколи	Проявляються швидше у негативному значенні, ніж позитивному	Яскраво проявляються у негативному значенні
Колективізм	001	002	003	004	005
Доброта	006	007	008	009	010
Чесність	011	012	013	014	015
Відповідальність	016	017	018	019	020
Самостійність	021	022	023	024	025
Бережливість	026	027	028	029	030
Принциповість	031	032	033	034	035
Вдячність	036	037	038	039	040
Оптимізм	041	042	043	044	045
Мужність	046	047	048	049	050
Вірність	051	052	053	054	055
Чуйність	056	057	058	059	060

Які ще? Допишіть.

- Які, на Вашу думку, умови, обставини життя на інші фактори сильно впливають на формування позитивних рис сина (дочки)?
Відповідь напишіть. 061
- Чи дисциплінована Ваша дитина в сім'ї?
— завжди дисциплінована 062
— не завжди дисциплінована 063
— більшою мірою дисциплінована, ніж недисциплінована 064
— більшою мірою недисциплінована 065
— постійно проявляє недисциплінованість 066
- Наскільки чуйно ставиться дитина до рідних, близьких?
— завжди чуйна, турботлива, добра 067
— більшою мірою чуйна, турботлива 068
— чуйність і турботливість проявляє рідко 069
— часто проявляє грубість, черствість, егоїзм 070
— постійно грубить, дратується з приводу зауважень 071
- Якою мірою Вашому сину (дочці) властива скромність?
— завжди скромний (-а) 072
— більшою мірою скромний (-а) 073
— не завжди, іноді проявляє хвалькуватість, зазнайство, зарозумілість 074
— зарозумілий, хвалькуватий 075
— дуже зарозумілий, хвалькуватий, пихатий 076

6. Якою мірою Вашій дитині властива працелюбність?		
– любить працю, постійно сама допомагає старшим	077	
– не завжди допомагає, робить тільки те, що доручають	078	
– іноді допомагає, якщо є настрій	079	
– часто ухиляється від праці, працює тільки під контролем	080	
– постійно ухиляється від праці, дуже лінивий (-а)	081	
7. Наскільки дитина береже книги, особисті речі?		
– завжди бережлива, сама лагодить свої речі, приводить у порядок книги, особисте майно	082	
– у більшості випадків бережлива	083	
– бережливість проявляє рідко	084	
– більшою мірою небережлива	085	
– завжди небережлива	086	
8. Чи любить Ваша дитина свій клас, школу?		
– любить свій клас, захищає його честь справами, розповідає про це вдома	087	
– любить свій клас, школу, але не завжди підкріплює це хорошими справами	088	
– байдужа до класних, шкільних справ	089	
– не любить свій клас, але відкрито не виявляє своє ставлення до нього	090	
– не любить свій клас, відкрито висловлює своє негативне ставлення до класу	091	
9. Чи вміє Ваш син (дочка) самокритично оцінювати себе?		
– самокритичний, поважає критику членів сім'ї, виправляється після критичних зауважень	092	
– більшою мірою самокритичний, прагне врахувати критичні зауваження	093	
– не завжди самокритичний, але завжди виправляється після критичних зауважень	094	
– не сприймає критику інших, не реагує на зауваження членів сім'ї	095	
– озлоблено сприймає критику членів сім'ї, на зауваження грубить	096	
10. Наскільки сумлінно виконує дитина домашні завдання?		
– завжди сумлінно виконує домашні завдання	097	
– більшою мірою сумлінно виконує домашні завдання	098	
– сумлінність при виконанні домашніх завдань проявляє рідко	099	
– проявляє недобросовісне ставлення до виконання домашніх завдань, вимагає постійного контролю	100	
– недобросовісна у навчанні, уроків вдома не вчить, школу відвідувати не хоче	101	
11. Чи має Ваша дитина постійні громадські доручення у школі?		
Так - 102	Ні - 103	Не знаю - 104

12.	Чи відповідально, згідно Ваших спостережень, дитина ставиться до виконання громадських доручень (постійних, разових)?	
–	дуже відповідально ставиться до виконання громадських доручень, завжди радиться з Вами про їх виконання	105
–	виконує громадські доручення з відповідальністю, розповідає про їх виконання вдома	106
–	відповідальність при виконанні громадських доручень проявляє рідко, не розповідає вдома про їх виконання	107
–	частіше безвідповідально ставиться до громадських доручень, вимагає постійного контролю при їх виконанні	108
–	не любить громадську роботу, не виконує її	109
13.	Як ставиться Ваша дитина до деревонасадження, квітів?	
–	любить, доглядає, охороняє	110
–	одні любить, інші не любить	111
–	ставиться байдуже	112
–	не любить, не охороняє	113
–	нищить їх	114
14.	Як ставиться Ваша дитина до тварин, птахів?	
–	любить, турбується про них	115
–	одних тварин, птахів любить, інших не любить	116
–	ставиться байдуже	117
–	не любить тварин, птахів, не піклується про них	118
–	агресивно ставиться до них	119
15.	Яке почуття у Вашого сина (дочки) при здійсненні ним (нею) негативних вчинків?	
–	завжди незадоволений(-а) собою, шкодує, що чинить неправильно, засуджує свою поведінку	120
–	часто відчуває провину, шкодує, що вчинив(ла) неправильно, але в більшості випадків не засуджує своєї поведінки	121
–	іноді розуміє свою провину, але рідко шкодує, що вчинив(ла) неправильно	122
–	часто не розуміє своєї провини, почуття сорому за скоєний вчинок відсутні	123
–	завжди не відчуває провини, хизується скоєним вчинком	124
16.	Ваша дитина здатна душевно відгукнутися на емоційний стан друзів, товаришів: їх радість, горе, смуток і т.п.?	
–	здатна і завжди співпереживає, у скрутних випадках допомагає	125
–	здатна, завжди співчуває, але дієвої участі не здійснює	126
–	здатна, але не завжди переживає	127
–	слабо розвинута здатність до співпереживання	128
–	не розвинута здатність до співпереживання	129

17. Чи розповідає Вам дитина про свої враження, переживання, тасмниці, коли повертається зі школи, від друзів, з тренувань, різних культурних розваг і т.п.?

- завжди сама розповідає без Ваших розпитувань 130
- сама розповідає, якщо є настрої 131
- дуже рідко розповідає 132
- розповідає тільки тоді, коли Ви про це розпитуєте 133
- не розповідає, уникає Ваших розпитувань 134

18. Чи правильно ставиться дитина до:

	Завжди	Часто	Рідко (іноді)	Часто по- водиться неспра- ведливо	Завжди по- водиться неправиль- но
батьків	135	136	137	138	139
вчителів	140	141	142	143	144
однокласників, ровесників	145	146	147	148	149
до дорослих людей	150	151	152	153	154
до людей похилого віку	155	156	157	158	159
до малюків	160	161	162	163	164

19. З якого віку Вам стало важче виховувати дитину?

- у дошкільному віці 165
- в молодшому шкільному віці 166
- з четвертого класу 167
- у 5-6 класах 168
- у 7-8 класах 169

20. Які Ви помітили особливості характеру сина (дочки), що викликають стурбованість, тривогу (кількість відповідей не обмежується)?

небажання вчитися	170	грубість	171
скритність, замкнутість	172	агресивність	173
нечесність	174	хуліганство	175
впертість	176	неуважність	177
байдужість	178	егоїзм	179
пияцтво	180	жорстокість	181
боязуство	182	жадібність	183
розсіяність	184	зздрісність	185
підвищена дратівливість	186	лінощі	187
невідповідність слова і діла	188	потяг до крадіжки	189
запальність, гарячність	190	зрадництво	191
які ще (допишіть)	192		

21. З чим ви це пов'язуєте? Які причини того, що у Вашого сина (дочки) з'явилися відзначені вище негативні якості? (Кількість відповідей не обмежується).

- матеріальні труднощі 193
- погіршення сімейного мікроклімату 194

-	залишення сім'ї батьком (матір'ю)	195
-	постійне пияцтво в сім'ї одного з батьків	196
-	поява вітчима (мачухи)	197
-	труднощі вікового періоду	198
-	не вистачає часу приділити дітям	199
-	недостатність педагогічних знань	200
-	негативний вплив інших членів сім'ї	201
-	одна (один) виховую дитину	202
-	інші причини (напишіть самі)	203
22.	Якщо у Вашої дочки (сина) є постійні обов'язки в сім'ї, то в чому вони полягають	
-	догляд за молодшим братиком, сестричкою	204
-	прибирання житла	205
-	купівля продуктів	206
-	миття посуду	207
-	допомога у приготуванні їжі	208
-	робота в саду, на городній ділянці	209
-	дрібний ремонт квартири	210
-	прання і прасування білизни	211
-	або (вказуйте самі)	212
-	немає постійних обов'язків	213
23.	Які інтереси у Вашої дитини є основними?	
-	читання художньої літератури	214
-	відвідування кіно, театру	215
-	перегляд телепередач	216
-	спорт	217
-	музика	218
-	рукоділья, шитво	219
-	технічна творчість	220
-	громадська робота	221
-	які ще (напишіть)	222
24.	Ваш син (дочка) вчиться (дайте одну відповідь):	
-	в основному на "5"	223
-	на "4" і "5"	224
-	на "4" і "3"	225
-	переважають "3"	226
-	часто з'являються "2"	227
25.	Оцінка поведінки Вашої дитини в школі:	
-	зразкова	228
-	задовільна	229
-	незадовільна	230
26.	Як часто у Вашій сім'ї здійснюються такі види спілкування дорослих з сином (дочкою)?	

Дуже часто	Регулярно	Інколи, від випадку до випадку	Зовсім рідко	Не практикуються
------------	-----------	--------------------------------	--------------	------------------

	Дуже часто	Регулярно	Інколи, від випадку до випадку	Зовсім рідко	Не практикуються
заняття побутовою працею, робота в саду, на городі	231	232	233	234	235
заняття музикою, співами	236	237	238	239	240
спільні прогулянки на природу	241	242	243	244	245
відвідання музеїв, виставок, бібліотек	246	247	248	249	250
відвідання кіно, театру, клубу	251	252	253	254	255
бесіди	256	257	258	259	260
ігри	261	262	263	264	265
колекціонування	266	267	268	269	270
заняття технічними видами творчості (вишивання, конструювання, столярна справа тощо)	271	272	273	274	275
читання книг, журналів, газет	276	277	278	279	280
перегляд телевізійних передач	281	282	283	284	285
прослуховування радіопередач	286	287	288	289	290

27. Якою мірою особисто Вам властиве наступне:

	Дуже часто	Регулярно	Інколи, від випадку до випадку	Зовсім рідко	Не практикуються
свідомі й цілеспрямовані дії з метою оволодіння психолого-педагогічними знаннями	291	292	293	294	295
вміння застосовувати педагогічні знання на практиці	296	297	298	299	300
вміння враховувати у вихованні дітей їх вікові особливості	301	302	303	304	305
пошук ефективних методів впливу на дітей	306	307	308	309	310
вміння аналізувати мотиви поведінки	311	312	313	314	315
вміння об'єктивно аналізувати конкретні ситуації, що виникають у сім'ї	316	317	318	319	320
вміння об'єктивно оцінити дії вчителя, класного керівника	321	322	323	324	325
вміння аналізувати свої дії і вчинки	326	327	328	329	330
уміння вести з дітьми задушевну бесіду	331	332	333	334	335

28. Оцініть, будь-ласка, якою мірою Вашій сім'ї властиве наступне:

	Дуже часто	Регулярно	Інколи, від випадку до випадку	Зовсім рідко	Не практикується
добросовісне ставлення всіх членів сім'ї до громадських, трудових (навчальних) обов'язків	336	337	338	339	340
обстановка відвертості: члени сім'ї охоче діляться радощами, не приховують помилок, розповідають про невдачі, переживання	341	342	343	344	345
демократичні стосунки між членами сім'ї (старшими і молодшими)	346	347	348	349	350
загальні справи виконуються членами сім'ї спільно	351	352	353	354	355
добре розвинута взаємодопомога	356	357	358	359	360
яскраво виражена взаємоповага (старших один до одного і до молодших, а молодших до старших і один до одного)	361	362	363	364	365
атмосфера життєрадісності й оптимізму	366	367	368	369	370
єдність і узгодженість вимог до дітей	371	372	373	374	375
міцні зв'язки з школою, вчителями, класним керівником	376	377	378	379	380

29. Які, на Ваш погляд, помилки у вихованні сина (дочки) властиві Вашій сім'ї (кількість відповідей не обмежується)?

— сліпа нерозумна любов до сина (дочки)	381
— син (дочка) розбещений хорошими матеріальними умовами в сім'ї	382
— сім'я погано уявляє мету, завдання і засоби виховання	383
— на виховання сина (дочки) мало уваги зверталось в перші роки його (її) життя (у дошкільний період)	384
— батьки основну увагу зосередили на поліпшенні матеріально-побутових умов життя сім'ї, а вихованню сина (дочки) надавали другорядного значення	385
— відсутність єдиних вимог і чіткої лінії у вихованні сина (дочки)	386
— невимогливість батьків до сина (дочки)	387
— надмірна строгість (груба батьківська влада, застосування фізичного покарання і т.д.) стосовно дитини	388

- суперечливість. виховних впливів (то надмірна невимогливість, то залякування, підвищена строгість, недоречні покарання) 389
- єдиний син (дочка) є центром надмірної уваги всіх дорослих членів сім'ї 390
- через хворобу сина (дочки) батьки, не висувають потрібні вимоги, боячись погіршити його (її) стан здоров'я 391
- у батьків було важке дитинство, тому вони вважають, що у сина (дочки) воно повинно бути безтурботним, легшим 392
- батьки підтримують незадоволення сина (дочки) школою, вчителями 393
- інші помилки (напишіть самі) 394
- 30. Вкажіть будь-ласка, які помилки у сімейному вихованні, що найбільш часто зустрічаються, Ви спостерігаєте у інших батьків (допишіть) 395
- 31. Якщо батько (мати) не проживає разом з сім'єю, як вдається йому (її) спілкуватись з сином (дочкою)
 - батько (мати) не спілкується з сином (дочкою) 396
 - при спілкуванні батька (матері) з сином (дочкою):
 - в обидвох батьків проявляється єдність в поглядах на взаємовідносини з дитиною 397
 - ви не перечите таким зустрічам, але з батьком (матір'ю) єдності у ставленні до дитини немає 398
 - спілкування проходить з перешкодами з Вашого боку, але Ви не настроюєте дитину проти батька (матері) 399
 - спілкування проходить з перепонами, при цьому одна із сторін настроює дитину проти іншої 400
 - при спілкуванні з перешкодами бувають конфлікти між батьком і матір'ю, свідком яких є дитина 401
- 32. У яких формах педагогічної освіти батьків Ви берете участь?
 - систематичне відвідування циклу занять на педагогічну тематику, прослуховування радіопередач 402
 - відвідування батьківських зборів, бесіди з учителями, разове прослуховування лекцій педагогів, психологів, лікарів та інших працівників 403
 - самостійне читання педагогічної літератури 404
 - звертання до педагогічних працівників дитячих кімнат міліції, комісій в справах неповнолітніх за допомогою у вихованні дітей в зв'язку з труднощами, що виникли 405
 - маєте спеціальну або вищу педагогічну освіту, працюєте у дитячому чи лікувальному навчально-виховному закладі 406

–	набули практичного досвіду за доглядом і вихованням дітей до народження своєї дитини (виховання братів і сестер, догляд за сусідськими дітьми)	407
–	набування практичного досвіду в процесі виховання своєї дитини	408
33.	Як Ви проводите свій вільний час? (кількість відповідей не обмежується)	
–	перегляд телепередач	377
–	читання художньої і науково-технічної літератури	409
–	відвідування театру, концертів, художніх виставок	410
–	заняття громадською роботою	411
–	спортивно-туристична діяльність	412
–	рукоділья, технічна творчість	413
–	вільний час використовує для роботи у домашньому господарстві	414
–	використовую для виховних бесід з дітьми	415
–	читання газет і громадсько-політичних журналів	416
–	інші форми (вкажіть самі)	417
34.	Яку участь у вихованні Ваших дітей приймають “почесні (хрещені) батьки”?	
–	матеріальна допомога (подарунки, купівля речей, допомога у господарстві)	418
–	дружня співучасть, спільне проведення дозвілля	419
–	заняття за інтересами, допомога у виборі професії	420
–	допомога в організації самовиховання дітей	421
–	інші форми (напишіть самі)	422
–	ніякої участі не приймають	423
35.	Які газети і журнали виписує Ваша сім'я (напишіть самі)	424
36.	Чи є у Вашому домі телевізор?	
	так - 425	ні - 426
37.	Ваша домашня бібліотека:	
–	дуже невелика (20-30 книг)	427
–	середня	428
–	велика (більше 500 книг)	429
–	немає вдома бібліотеки	430
38.	При розподілі всього сімейного місячного заробітку на кожного члена сім'ї припадає:	
–	до 40 гривень	431
–	41-50 гривень	432
–	51-70 гривень	433
–	71 гривень і вище	434
39.	Скільки годин на день Ви працюєте?	
–	на службовій роботі (напишіть)	435

-	на домашньому господарстві (напишіть)	436
40.	Ви проживаєте:	437
-	в сільській місцевості	438
-	у місті	
41.	У Вашій сім'ї:	439
-	одна дитина	440
-	двоє дітей	441
-	трьох дітей	442
-	четверо і більше	
42.	Ваші діти вчаться:	443
-	дошкільного віку	444
-	в 1-3 класах	445
-	у 4 класі	446
-	в 5-7 класах	447
-	у 8-9 класах	448
-	у 10-11 класах	449
-	у ПТУ, технікумі	
43.	Ваше сімейне становище:	
-	перебуваю в юридичному шлюбі і проживаю з чоловіком (дружиною)	450
-	юридично шлюб не оформлено, але перебуваю у фактичному шлюбі	451
-	перебуваю у повторному шлюбі	452
-	вдівець (вдова)	453
-	розлучений (розлучена)	454
-	ще не розлучений (-а), але з дружиною (чоловіком) разом уже не проживаю	455
-	одружений (заміжня), але з різних причин дружина (чоловік) відсутній тривалий час (3-5 років і більше)	456
-	живу одна з дитиною (в тому числі і з іншими родичами)	457
-	інші випадки (вказіть самі)	458
44.	Спільно з Вами в сім'ї проживають:	459
-	чоловік (дружина)	460
-	Ваш батько	461
-	батько Вашого чоловіка (дружини)	462
-	Ваша мати	463
-	мати Вашого чоловіка (дружини)	464
-	сини (вказіть вік):	
	перший	465
	другий	466
.....		
-	доньки (вказіть вік):	
	перша	467
	друга	468

.....			469
-	інші члени сім'ї (вказіть скільки, їх спорідненість)		470
45.	Чи проживають разом з Вами періодично друзі сім'ї, Ваші знайомі?		
	Так - 471	Ні - 472	
46.	Якщо проживають, вкажіть тривалість їх проживання:		
-	зрідка проживають (по декілька днів)		473
-	періодично проживають (протягом кількох місяців)		474
-	систематично проживають (протягом року, кількох років)		475
47.	Чи приймають вони участь в утриманні і вихованні дітей?		
	Так - 476	Ні - 477	
48.	Ким ви доводитесь сину (дочці), який вчиться в даній школі, даному класі?		
-	батько		478
-	мати		479
-	інші родичі		480
49.	Освіта батьків:	Батька	Матері
-	вища	481	482
-	середня спеціальна	483	484
-	загальна середня	485	486
-	неповна середня	487	488
-	початкова	489	490
50.	Вік (вказіть самі):	491	492
51.	Рід занять батьків:		
-	робітник промисловості	493	494
-	робітник сільського господарства	495	496
-	службовці	497	498
-	наукові працівники вузів	499	500
-	пенсіонери, домогосподарки	501	502

СПАСИБИ ЗА ПРАВДИВУ ВІДПОВІДЬ!

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Закономірності, принципи, зміст і завдання родинного виховання	7
Тема 1. Закономірності та принципи процесу родинного виховання	7
Тема 2. Зміст і завдання родинного виховання дітей	27
Розділ II. Виховний потенціал родини	35
Тема 3. Загальна характеристика виховного потенціалу сім'ї	35
Тема 4. Мати і батько найперші вихователі дитини	60
Тема 5. Можливості батька, матері у психолого-педагогічному супроводі дитини, формуванні якостей майбутнього сім'янина	74
Тема 6. Батьки, опікуни в опікунській та „прийомній” сім'ях	100
Тема 7. Хрещені батьки	108
Тема 8. Дідусі, бабусі, брати і сестри як вихователі	112
Тема 9. Засоби та методи родинного виховання	118
Розділ III. Зміст і провідні напрями родинного виховання	123
Тема 10. Соціально-демографічні і психолого-педагогічні проблеми відтворення народонаселення	123
Практичне заняття № 1. Українське пестувальне мистецтво, його вплив на розвиток дитини. Колискова пісня	135
Практичне заняття № 2. Народні дитячі ігри і забавлянки	137
Практичне заняття № 3. Роль казки у вихованні дошкільнят	138
Тема 11. Морально-патріотичне виховання дітей у сім'ї	140
Тема 12. Громадянське виховання дітей у сім'ї	147
Практичне заняття № 4. Господарсько-трудове та економічне виховання дітей у сім'ї	157
Практичне заняття № 5. Книга, преса, телебачення в житті дітей	160

Тема 13. Статеве виховання дітей у сім'ї	168
Тема 14. Становлення різнобічної культури сім'янина	178
Розділ IV. Особливості виховання дітей у різних за структурою сім'ях	181
Тема 15. Врахування в родинному вихованні особливостей розвитку й поведінки дітей із різних типів неповних сімей	181
Тема 16. Врахування в родинному вихованні особливостей поведінки дітей із розлучених сімей	188
Тема 17. Особливості виховання дітей в осиротілій сім'ї	193
Тема 18. Особливості родинного виховання дітей у позашлюбній сім'ї	201
Тема 19. Особливості родинного виховання дітей у сім'ї, що розпалась	204
Тема 20. Удосконалення виховного потенціалу неповної сім'ї	206
Практичне заняття № 6. Особливості взаємин і специфіка виховання дітей у розлученій сім'ї	211
Розділ V. Теорія і практика збагачення родинного виховання	214
Тема 19. Корифеї родинної педагогіки	214
Тема 20. Педагогічна співпраця вчителів і батьків у збагаченні родинного виховання	227
Післямова	241
Список використаних і рекомендованих джерел	242
Додатки	259
Додаток А. Методика PARI	259
Додаток Б. Орієнтовні зразки педагогічних задач-ситуацій з питань родинного виховання дітей	267
Додаток В. Зміст і характеристика окремих методик	270

Навчально-методичне видання

Міністерство освіти і науки України
Академія педагогічних наук
Прикарпатський університет ім. В. Стефаника
Науково-дослідний центр
“Педагогіка і психологія вищої школи”
Інституту вищої освіти АПН України і
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

КОВБАС БОГДАН, КОСТІВ ВОЛОДИМИР

РОДИННА ПЕДАГОГІКА

Том II

ОСНОВИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

За редакцією Володимира Костіва

Комп'ютерний набір *Любов Фуштей, Віталій Костів*

Здано до набору 28.07.2006 р. Підписано до друку 22.08.2006 р.
Формат 60x84/16. Папір ксероксний. Гарнітура „Times Neu Roman”.
Ум. друк. арк. 11,7. Видавн. арк. 18,0. Тираж 500 прим.

Друкарня видавництва “Плай”
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 596051

НБ ПНУС

707233